नं: २-घ

महाभाष्य प्रदीपः

(प्रमोऽध्यायः)

पत्राणि १०२

नं० २

महाभाष्य प्रदीप:
(प्रथमोऽध्याय:)

पत्राणि १०२

=प्रागित्यवयवद्वारा समुदायाक्षेपेनात्मर्थमित्याह॰ छइतीति॰ [redacted] प्राकरणाभावे क्रीतादित्यस्य व्यर्थत्वादिति भावः॰१=ननु छइत्येव नानावाक्यत्वाभावात्सकृद्विधानं सिद्धमेवेत्यत आह॰ प्राक्क्रीतादिति॰२=ननु विहितो विहित इति पुनरुक्तमत आह॰ पुनरिति॰३=

भा०कै०५ श्रीगणेशाय नमः ॥ प्राक् क्रीताच्छः ॥ प्राग्वचनमिति । छइत्येवाधिकारोऽस्त्विति प्रश्नः । प्राग्वचनमुक्तमिति । अस्मिन्प्राग्वचने यदुक्तं यत्तदन्यत्रोक्तं न्यायस्य तुल्यत्वात् प्रा

१ ग्दीव्यतोऽणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः । सकृद्विधानार्थमिति । प्राक्क्रीताद्ये र्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः ॥ विहितो य

था स्यादिति । पुनः श्रुत्यापकर्षं प्रतिपत्तिः । लघुत्वाद्यर्थेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः ॥ योगे योग इति । असति सकृद्विधाने तस्मै हितं छ इत्येवं प्रसक्ते निर्देशात्सूत्रं छोऽवक्त

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्राक् क्रीताच्छः ॥ प्राग्वचनं किमर्थं ॥ प्राग्वचन उक्तं किमुक्तं ॥ तत्र तावदुक्तं प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थं अधिकारास्सि

द्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति इहापि प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थं सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् ॥ योगे योगे तस्य

ग्रहणं मा कर्षमिति । नैतदस्ति प्रयोजनमधिकारादप्येतत्सिद्धं अधिकारः ॥ प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते । अधि

कारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसंगः ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छः प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥

यस्तथा च शाङ्ख्यगौरव प्रसंगः ॥ अधिकारादिति । छइत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थः प्राक्क्रीतादित्यनेनेत्यर्थैव प्रत्ययमादयोऽधिकारः अवधिविशेषोपादानमन्तरेणार

ष्टं साधयन्तिएवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः ॥ प्रतियोगमित्यनेनलाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति योगे योग उपतिष्ठत इत्यनेन त्वधिकारस्य व्यापारः प्रद राम०

(दर्श्यते ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ १

=ननु प्रतियोगमिति योगे योग इति च पुनरुक्तमत आह॰ प्रतियोगमिति॰ २=

=परस्परासंबंधादिति॰ संज्ञापरिभाषयोः परस्परसंबंधदर्शनार्थ्यापि स्यादिमत्रारुचिः। २=

उगवादिभ्योयत् छश्चेति। नदी स्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिकारस्योप स्थानात् उत्सर्गोपवादयोस्सन्निधानाविशेषात्रयानीपराग्निवद्विकल्पं स्यादित्यर्थः॥ केचिदाहुः। उ गवादिभ्योयदित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात् [redacted] परस्परासंबंधा दुपलक्षणमेतत्। इदं तु प्रदर्शनीयं शरीरावयवाद्यच्छश्चेति। स एव दोष इति तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु द्व्याख्यातिपरिकादितिसामान्यप्रकृतिरधिकारात्तत्सन्निहिता शरीरावयवाद्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात् प्रकृतिभ्यो विधी यमानः छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोतीत्यर्थः। समानेर्थे इति। तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यत् विधीयमानः प्रकृसंतरेसावकाशं छं बाधते। तत्क्रमिवक्रौ

उगवादिभ्योयत् छश्चेति छोपि प्राप्नोति तस्मात्प्राग्वचनं कर्त्तव्यं। अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहोस्वित्प्राक्क्री ताद्येर्था इति किं चातः यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः। अपवादविषयेपि छप्रसंग इति। अथ विज्ञायते। प्राक्क्रीताद्येर्था इति न दोषो भवति। समानेर्थे प्रकृतिविशेषादुत्प यमानोयच्छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु। प्राक्क्रीताद्येर्था इति विज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्ययं प्रधा न्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति। इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यंते ततो यां कांचिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत। अथवा पुनरस्तु प्राक्क्रीताद्याः प्रकृ

तय इति। ननु चोक्तमपवादविषयेपि छप्रसंग इति नवाधकचिद्॥ ॥ ॥

दिभ्येदधीत्यर्थः तथा ह्याहेति। यथा जातीयो वधिस्तथाजातीयेनावधिमता भाव्यं यथा मासात् परइक्षुरके कालः प्रतीयते ग्रामात् पूर्वे इक्षुरके देशः अत्रत्योप्यन्यत्प्र्वे इत्येव। यां कांचिदिति। आपरीरवायाछ्छ इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः। अथ वेति। अभ्युपगम्यवादोयं न त्वयं पक्षो मुक्तः। अवधिविजातीयत्वात् नन्वस्मिन्प क्षे छस्यार्थानिर्दिष्टः स्यात् न न स्वार्थे [redacted] प्राप्नोति नैष दोषः न स्मैहितमित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रतिसाकांक्षत्वात् सन्निहितेन निराकांक्षीकर

दि॰ णादर्थस्य लाभात् स्वार्थे प्रत्ययाप्रसंगात्॥ ॥ ॥

=अथ कस्मिन्नर्थे इति प्रथमसामर्थ्य=

भाष्ये० ५ २ वावचनादिति। विकल्पवचनादित्यर्थः। अर्थे इति। अंपरोर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं प्राकृठञः इति वक्तव्यं प्राग्वते ष्ठञिति प्रसिद्धा सन्न्यस्यहीयन इख थे। अर्थे द्विति। तेन ज्ञापकाश्रयं मंतरेणान्याये नापवाद विषये छस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्राकृठञः इति नूच्यमाने तु तज्जातीयस्यावधिमतो भावादर्थाः प्रकृतयो वा वधिमत्वेन संगृह्येरन्। उगवादिभ्यो यत् ज्ञाविति छापवाद्दानां परविप्रतिषेध बाधनायेदं। छदिर्नाम इति। छाद्यतेनेन छदिस्तच्चर्मविकारोपि संभवति। अचारु छ

वावचनात्। न वा एष दोषः किं कारणं क्वचिद्वावचनात् यदयं क्वचिद्वावचनं करोति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति। यद्येवं नार्थः प्राग्वचनेन। अधिकारात् सिद्धं। ननु चोक्तं अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसंग इति। परिहृतमेतत् न वा क्वचिद्वावचनादिति। अथ किमर्थमियानवधिर्गृह्यते न प्राकृठञ इत्येवोच्येत। एतद् ज्ञापयत्याचार्यः अर्थे छो भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। स माने र्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यत् छं बाधते। उगवादिभ्यो यत्। यज्ञाविजः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनं गूपानहो प्रयोजनं। यज्ञो भवतः अजः पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनं। सनं गूपानहो प्रयोजनं। यतोवकाशः। शंकव्यं दारु पिचव्यः कार्पासः अजो वकाशः। वाध्रं वारत्रं। सनं गुर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति। सनं गव्यं चर्म। ज्यस्यावकाशः औपानह्यं दारु। अजः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति औपानह्यं च र्मं। ठञ्च भवति अञः पूर्वविप्रतिषेधेन। ठञोवकाशः छादिषेयं तृणं। अजः स एव। छदिर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति। छादिषेयं चर्म। ठञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषायाय यत्। हविरपूपादिभ्यो विभाषा यायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन हविरपूपादिभ्यो विभा [redacted] षाया अवकाशः॥ आमिक्ष्यं आमिक्षीयं पुरोडाशीयं। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। चर्व्या चा

पुरोडाश्यं

रिरपूपानहो प्रतिपदं प्रत्ययविधानाद्युक्तो विप्रतिषेधः तथा चोक्तं। परनित्यान्तरंगप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषामिष्टः प्रसंगे परवृत्तीयस्त्वमितिनार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिंत्यमेतत् हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमस्य परिग्रहात् अन्यथा स्वरूपादिषु प्रतिपदं कश्चिद्रुक्तान्तः पठ्येत पाठेपि वा पवादो सोमवृत्तुत्सर्गापवादयो न्याय्यो विप्रतिषेधस्तस्माद्विधिर्दिशो वावश्चिद्विषयएव विप्रतिषेधो भिमतः गवादिगरोहविः शब्दस्य पाठात् स्वरूपग्रहणाच्च विभाषाह

=ननु यथाबादि हि ठत्रं प्रति परं विप्रतिषेधनयनका बाधित्विमर्त्य तब तिरं मर्दितनावीजं= ८=

=स्वरूपेति अपसंज्ञातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणम्मन्याय्यत्वात् इह तु स्वरूपग्रहणे निसविधिरनर्थकः स्यादिति विशेषदर्शनादा शाम्

आप० २

[redacted] =नन्वेवमप्रपादीनामन्नविकारत्वे विप्रतिषेधपाठक्लृप्तं विप्रतिषेधउच्यते तत्राह नन्वेति ॥१=

=सत्कादपदर्थ ॥२=

अन्नविकारेभ्यश्चेति अपूपादिभ्य अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयोऽयं विप्रतिषेध उच्यते प्रपंचार्थश्चायं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषा यदिसुकृत्वात् तत्रसामर्थ्या
दपूपादिभ्य इत्यो नानिर्दिष्टेरित विशेषाअन्नविकाराएव ग्रहीष्यन्ते प्रकृतस्य भावादिति यद्यपि हिना येन भंते लं नभं लो हवंधनेरतिसिध्यति तथापि नभं च कमिति न सि
ध्यति नहि च कस्य नाभिर्विकृतिरपितु वयवः नापि तादर्थ्यमस्ति अवयवविनो वयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः यस्तु शरीरावयवो नाभिस्तत्र परत्वा द्विता र्थे
शरीरावयवाद्यदिति यता भाविनाभ्यं तैलमिति मंडलचक्राणामिति नेयं निर्दिष्टा रतो षष्ठी सामान्यविशेषान् । न हि मवतिगवां गोः संपन्नं क्षीरत मेनितस्मार
=गवादिष्वतासन्नियुक्तोनजआवोन्यत्रन भवति नचेति मध्यपि द्राकलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्ती सर्थः ॥४=

अन्नविकारेभ्यश्चा अन्नविकारेभ्यश्च विभाषायायद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन अन्नविकारेभ्यो विभाषा यापवका शः । सुयोः सुरीयाः यतः सएव । =
दहोभयं प्राप्नोति सकृत्याधानादिति यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन तर्हिपूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं
तद्भवतीति ॥ अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते तत्रैव चोद्यते नाभिनभं चेतितच्चो द्यते नाभेनेम भावेप्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्सभावात् । नाभेर्न
भभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः किं कारणं प्रकृत्य भावात् । विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यं न च नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति यरेकेहि
तन्मंडलचक्राणां मंडलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते । सिद्धं तु शरीरादिषु वचनात् तुल्यत्वं च सिद्धमेतत्कथं शरीरादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः तुल्यत्वं च वक्तव्यं नाभि
रिन भ्यमिति ॥ कः पुनरिहो यमार्थः । यत्नरक्षधारणां परिवृत्तिं च । अपरआह । यत्नरं जनो पांजनमिति । नतर्हिदानीमिदं वक्तव्यं नाभिनभं चेति वक्तव्यं
वयवावयविभावे षष्ठी मंडलाकारं चक्रं येषां तानि मंडलचक्राणि शकटानि तेषां मंडलाकारं यच्चक्रं तन्नभ्यमुच्यते । तच्च नाभेः प्रकृतिर्न भवतीति तत्र प्रत्ययो न प्राप्नोती
सर्थः ॥ कः पुनरिति । अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति प्रश्नः इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति । यत्नेति । छिद्रवान् रथांगविशेषो नाभिशब्दवाच्यः स
यथाक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्तते चैवं चक्रमपीति तत्सादृश्यान्नभ्यशब्दे नाभिवाच्यस्तर इसर्थः । अंजनो पांजनमिति । अंजनं तैलाभ्यंगः उपांजनं समीपा
॥ भ्यंगः ॥ ॥ ॥

=एवमिति अवयवविनोर्धारणाद्यभावे वयवस्यापि तद्वत्भावप्रसंगादितिभावः ॥१= =नाभिसमीपे यद्वर्तते तस्याभ्यंजनं ॥१=

भा० कै० ५ यान्येतानीति। एतच्चोपलक्षणं नभ्यो लोहबंधो नभ्यो ष्टरइसाद्यर्थमपि पठितव्यमेव। अरकस्तु चक्रेषु पृथग्व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोऽवयवाउ
३ संघटितेऽत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव। अररहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठादुत्तक्ष्यत इति पृथग्भूनाभेः प्रकृतिभूतकाष्ठाभावात्प्रसक्त्या प्रसंगादित्यर्थः
यानि चापीति। अनयोरीति वृक्षमेव चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमनुपनिर्देशः। अन एणीति ह्युक्ते भ्रमाएणपि चक्राणि प्रतीयेरन्न तस्माद्रथतत्पर्यु
दासेनानुपजातारचक्रप्रतीतिरनरथं नीलनेनभवति। ननु यथा वृक्षा एव बहवो वनं ननु तद्व्यतिरिक्तं एवं नाभ्यादय एव चक्रं तत्र भेदनिबंधनो
नाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशंक्य भेदं तावदवयवावयविनोस्साधयति दृश्यत इति। भेदेनापि व्यवहारेऽवयवावयविनोर्दृश्यते

=नाभेर्विकारत्वं चक्रस्य प्रकृतित्वं।१=

यान्येतान्यरथंतिचक्राणि तदर्थे। तत्र नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यानि चाप्यनरथंतिचक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यं दृश्यते हि
समुदायादवयवस्य पृथक्त्वं। न यथा वा स्त्री शाखेति। गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते न यथा वै भीतको यूपः खादिरं चषालमिति।
तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति अथ यो नभ्यार्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यं नभ्यो वृक्षः। नभ्या शिंशपा येति। नभ्यान्लं कुर्वचनान =अयमर्थः।२=
=अंजनादियुक्तनाभेरंजनादिरहिता नाभिः प्रकृतिस्तद्द्वारा च चक्रमपि प्रकृतिः॥२= ऽभ्यान्लग्वक्तव्यः। सतर्हि लग्वक्तव्यः। नार्थ्या ताछव्यं भविष्यति नभ्यार्थो नभ्य इति॥०
नवक्तव्यः

नकेवलमभेदे नैवेयमर्थः। ननु प्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनं यथा काष्ठोच्छेदे भस्मनः न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशंक्याह। गुणान्तरयोगादिति।
तत्रावयवो यश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोंऽजनादिगुणयुक्तनाभिसंज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते त्ववयवनिबंधनो व्यपदेशः समु
दाये पटो दग्ध इत्यादौ नत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षालब्धप्रकृतिव्यपदेशनाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः। नार्थ्यादिति। अनेनैव पाम०
न्यायेन चरत्वतं तुल्यार्था व्रीहयोपि चारव्या अङ्गारीयकाष्ठार्थो वृक्षोऽप्यंगारीय एवेति प्रकृतौ छो न भवतीति वेदितव्यं॥ ॥ ॥ ३

=नकेवलं प्रकृतेः प्रस्तावित्यर्थः।१=

=स्त्रीयेषु चैस्वर्येणपाठाभावेन पक्षाद्दं· ९= ननु परिमाणमर्थः संज्ञा तु शब्द इति कथं तयोः सामानाधिकरण्यमत आह· संज्ञायत इति· परिमाणं रूढ्या कंबल्यशब्देनगम्यत इत्यर्थः ।। २=

कंबल्या निपातनादिति। अन्ये तु स्वरितपाठाच्चपदं तत्त्वं विज्ञायते परिमाणपर्युदासेनेति। अपरिमाणांताद्द्विगोस्तद्धितलुकि पंचाश्वे सा दो ङीपि प्रतिषिद्धे कंबल्यग्रहणं तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः ।। परिमाणं च संज्ञैवेति संज्ञायत इति संज्ञा। विभाषाकिमिय मिति। यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषायायदिति सूत्रे विप्रतिषेधप्रदर्शना

=निपातनेस्यर्थविशेषस्याप्रतीतेः दिक्‌पितृत्स्मादेवंच छोतनक्ष्येतेनिगादः ।। ३=

कंबलाच्च सं। अयं योगः शक्यो वक्तुं कथमशीतिशतं कंबल्यमिति निपातनादेतत्सिद्धं। किं निपातनं अपरिमाणविस्तारितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति इह माभूत् कंबलीया ऊर्णाः एतदपि नास्ति प्रयोजनं परिमाणपर्युदासेन पर्युदस्ये प्राप्ते तत्र कंबल्यग्रहणं क्रियते परिमाणार्थं परिमाणं च संज्ञैव विभाषा हविर। किमिदं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते उवर्णान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते हविरपूपादिभ्यः प्राप्ते। हविरपूपादिभ्यः अप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नि सो विधिः। चरव्याख्तदुला शरीरावयवाद्यत्। यत्प्रकरणे रथाच्च। यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यं रथ्याय हिता रथ्या ।। ।। ।।

दप्राप्ते विभाषात्वमिहावगन्तव्यं तथापि शिष्याणां सुखाव बोधनायोयन्यासः शरीरावयवाये तिहितायेवं रथ्यात्यद्यथास्यादर्थो न रेमाभूदिसेवमर्थे मुगवादिभ्यो यदिसत्रोपसंख्यानं न कृतं केचिद्रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति ।। अन्ये तु हलसीताशब्दयोस्ता हृयां चतुर्थ्याशयायविहित एव यतितदन्तविधिनेत्यस्मिन्नित्यसाधुः ।। ।। ।। ।।

=स्वरूपस्य साक्षाच्छब्देन बोधनार्थं·१=

खलु वृषशब्दोयमिति। ननु कृतनलोपो ऽकारान्तो मघवा ऽस्यंदेहा (या) कृतनलोपो निर्दिष्टेनेति भावः॥ वृषन्‌छब्द इति। उच्चारणादेव नान्तत्वे ज्ञातेनकारान्त इति वचनं स्वरूपनिरूपणार्थं नत्वसेति। अन्यथा तत मच्छः प्रसज्येत। वृषशब्दादेशइति। अध्याये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाद् घृणपमितिस्यात्। कुतोनुचरसीति ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वात् ब्राह्मण

खलु एव वृषशब्दोयमकारान्तो गृह्यते। वृषन्‌शब्दोपि नकारान्तोस्ति। तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं वृषशब्दस्यादेशः। वृषशब्दोस्यादेशो वक्तव्यः। वृषस्येहि
तमितिविग्रहस्य वृषस्यमिसेव यथास्यात्। तथा ब्रह्मन्‌शब्दोनकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दस्याकारान्तोस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं ब्रह्मन्‌शब्दस्यादे
शोवक्तव्यः ब्राह्मणेभ्यो हितमितिविग्रहस्य ब्रह्मण्य इत्येव यथास्यात्। तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। समानार्थावेतौ वृषशब्दः वृषन्‌शब्दश्च। ब्रह्म
न्‌शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च। ज्ञातश्च समानार्थावेवं ह्याह। कुतोनुचरसि ब्रह्मन्‌ कुतोनुचरसि ब्राह्मणेति। तत्रद्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेके
नविग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमितिविग्रहस्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एव
[redacted] मिहापि वृषाय हितमितिविग्रहस्य वृष्यं इति भविष्यति। ब्रह्मे
हितमितिविग्रहस्य वाक्यमेव तथा ब्राह्मणेभ्यो हितमितिविग्रहस्य ब्रह्मण्यमितिभविष्यति ब्रह्मन्‌शब्दं चेहसाधुं। तच्चैवं सति सिद्धं भवति॥ ॥

एकेनविग्रहइति· ×ब्राह्मणेभ्योहितमितिविग्रहस्यवाक्यमेव·×१

शब्दपर्यायत्वं नातिप्रसिद्धमिति सूत्रमुत्पादयति। एकेन विग्रह एवेत्सर्थः। विग्रहस्तद्वाभ्यामपि भवतीति नासौ नियम्यते। विग्रहेति। भिन्नकर्त्तृकत्वात्क्त्वानुपपत्तिः नैष दोषः। उत्प एम०
त्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते सेतभाविनणपर्थत्वात्परेः परावृत्ययोगे चेति वा क्त्वाप्रत्ययः॥ वृषन्‌ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्छप्रत्ययो न भवतीत्यर्थः॥ ४

=एवं च वृषन्‌शब्दे युक्त्यनुक्तिदर्शनं संगच्छते·२= विग्रहएवेति· ननु प्रत्ययस्तस्मादपरस्मात्तु विग्रहः प्रत्ययश्चेति भावः। नासाविति· एकेनैव विग्रह इत्येव मित्यर्थः॥ २= भिन्नेति· विग्रहप्रयोक्तृकर्तृत्वात्क्त्वाप्रत्ययस्य ह८

आत्म इन निर्देश इति। योयं हितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदात् खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्याद् निर्दिष्टः। न त्वायो करणात्तथा हि लोके पितृ
भोगीणा इति शब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः पित्रादिभोगहितस्य तु प्रतिपत्तिप्रसंगः। द्विवचनमिति॥ अन्यथा भोगीन एको वा ध्येत भोगोत्तरपदात् खविधाने

आत्मन्विश्वजनभोग। भोगोत्तरपदात्खविधाने। निर्देशः पूर्वपदार्थे हितत्वात्। भोगोत्तरपदात्खविधाने। निर्देशः आगमको निर्देशो। निर्देशः।
किं कारणं पूर्वपदार्थे हितत्वात्। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः सर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते पितृभोगाय हिते प्राप्नोति पित्रे चैव हित इष्यते। एवं तर्
हि भोगीनर् प्रत्ययो विधास्यते भोगीनरिति चेद् द्विवचनं। भोगीनरिति चेद् द्विवचनं कर्तव्यं। मात्रीयः पित्रीय इत्यपि यथा स्यात्। राजाचार्याभ्यां नि
त्यं। राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं। राजभोगीनः। आचार्योदराणं च। आचार्यभोगीनः। किं भोगीनर् प्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्या
भ्यां नित्यमिति वक्तव्यं। नेत्याह। सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

। =सामर्थ्यमिति। सामर्थ्यं सर्वभावानां लिंगमित्यभिधीयते इति वचनात्सामर्थ्यं लिंगमित्यनर्थान्तरं श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमुप्रमाणेषु उत्तरमुत्तरं प्रति पूर्वं पूर्वं बलीय इति निर्णयात्=

केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिद्ध्यति। किं भोगीनरिति प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः सर्वेषेति। सामर्थ्यं बलवदित्युत्तरं न नु भोगोत्तरपदात्खविधाने क्रियमाणे पि
नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिद्ध्यति एवं तर्हि तथा पाठः कर्तव्यः यथेष्टं सिद्ध्यति राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्यय इति॥ ॥

=नित्यमिति। नित्यमित्यस्य प्रत्ययेन संबंधान्महाकिनावानिवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः। राजेति। राजाचार्याभ्यां यदि हिते प्रत्ययस्तर्हि भोगोत्तरपदाभ्यामेवेत्यर्थादिष्टसिद्धिरिति भावः। नित्यमित्यस्येव विवरणं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति। १८=

= पुत्रोरीति भोगरदित्युक्तात्मा दः२ सु धनेति अनेन धनवाचिनो नरग्रहणमित्युच्यते २२

भा०कै०५ ग्रामणिभोगीन इति ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः नत्वं प्राप्नोतीति भकारादौ प्रत्यये गस्य विधीयमानमिति भावः द्रव्यपदार्थक
५ इति भोगो धनमुच्यते भोगवानयं ब्राह्मण इति धनवानपि रूपणोति भोग उच्यते तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या संबंधारि ति यस्य पित धनाय हितो नासावव

इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति उत्तरपद इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इह च भोगीन इति रूपोभीति नत्वं प्राप्नोति। सूत्रं च भिद्यते।
यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्खविधाने अनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति। नैष दोषः। अयं भोगशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदा
र्थकस्तद्यथा भोगवानयं देश इत्युच्यते। यस्मिन्भावाः सस्यानि च वर्तन्ते। अस्ति क्रियापदार्थकः। तद्यथा भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः
सम्यक्स्नानादिक्रियाः अनुभवति। तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणं। यश्च पितरस्य भोगः क्रियाभ्यो हितः संबंधादसौ पित्रे हितो भव
ति। यदि संबंधादस्य द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणं योपि हि पितद्रव्याय हितः संबंधादसौ पित्रे हितो भवति॥ अथ वा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि
दृश्यते। तद्यथा॥ ॥ ॥ ॥

॥ = ममैतद्भविष्यतीत्युक्तं तद्दूषयति पत्त्विति यदि हि ममैतद्भविष्यतीत्येवं स्वार्थबुद्ध्यापि ग्राधनस्य विशेषणमयुक्तं स्यात्तदा तु पितुरेतद्धनं ममापि तद्धितार्थं रक्षणीयं

रूपं पितर[redacted]हितो भवति ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः स्योहीति यस्त्कमेतद्भविष्यतीति मन्यते नासौ पित्रे तद्धनमिति रक्षति रामा०
किं तर्हि ममैतदित्यभिमानेन॥ ॥२॥ ॥७॥ ॥ ५

।=अत एव भोगशब्दः शरीरवाच्यपीति सामान्येन भाष्योक्तिः।२=रथकार इति रथकारेण तद्देव किंतु निषादाद्योनुलोमाः कृतादयश्च प्रतिलोमाः सर्वे गृह्यन्ते।२=

अहिरिवेति। समुदाये वृत्तो भोगशब्दः एकदेशे षु फणेषु प्रयुज्यते। केचिदाहुः। भुजंगांगमेव भोगशब्देनोच्यते न तु सर्वे शरीरमिति। तदयुक्तं। अनंतत्वात्प्रयोग विषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात् पंचजनादिरिति। मनुष्याः पंचजना उच्यंते चत्वारो वर्णा रथकारः पंचमाः॥ पंचजनायेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। स मुदाये वृत्तस्यावयवे पि वृत्ता एकवचनं यथा सप्तर्षिरिति॥ यो हि पंचानामिति। ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यं। संख्या हि संख्येयविशेषमपेक्षते संख्येयं वृत्त यस्मै

अहिरिव भोगैः पर्येति। अहिरिव शरीरैरिति गम्यते। एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीण इति। खविधाने पंचजनादुपसंख्यानं। खविधाने पंचजनादुपसंख्यानं कर्तव्यं। पंचजनाय हितः पंचजनीनः समानाधिकरणादिति वक्तव्यं यो हि पंचानां जनाय हितः पंचजनीयः स भवति। सर्वजनाट्ठञ्च। सर्वजनाट्ठञ्च वक्तव्यः खश्च। सर्वजनाय हितः सार्वजनीनः॥ समानाधिकरणादिति च वक्तव्यं। यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति॥ श्री ॥ ॥

=भेदपूर्वकः संबंधः।१= =संख्येयमनपेक्ष्य संबंधाभावात्।१= ×निकः।सार्वज×२

नापेक्ष्यमाणमितिरेक स्तद्वारेणानु संख्यायागुणास्येति साक्षात्संबंधाभावात्समासप्रसंगः। नैष दोषः। प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्संबंधा[redacted]त् भवतिवृत्तिः। सर्वजनायेति। सर्वो जन इति पूर्वकालैकसर्वेति समासः। सर्वेषां जनायेति। सर्वसाधारणायेत्यप्यादिजनाये सर्वेः॥

भा०कै०५ ६ महाजनादिति। निसग्रहणं सर्वे जना इत्यतः खोमाभूदित्येवमर्थं महाजनशब्दस्य समानाधिकरणपदस्यात्वनिर्देशादेव वुसीयतने सर्वे सर्वाद्दिति। अनुकरणत्वात् सर्वेना
म कार्याभावः सर्वेनामानी सन्त्वर्थे संज्ञाविज्ञानात् अनाश्रितार्थस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं न भवति। पुरुषाद्वधेति। प्रत्ययार्थसाम

महाजनाच्चिसंठञ्वक्तव्यः महाजनाय हितो माहाजनिकः तत्पुरुष इति वक्तव्यं। बहुव्रीहौ माभूदिति महान् जनोऽस्य महाजनः महाजनाय
हितो महाजनीयः। यदितर्ह्यतिप्रसंगाः सन्ती सुपाधिः क्रियते आघन्यासेऽप्युपाधिः कर्तव्यः अन्यत्र विश्वजनसमानाधिकरणादिति वक्तव्यं।
यो हि विश्वेषां जनानां हितः विश्वजनीयः स भवति। अथ मतमेतद् नाभिधानादाघन्यासे न भवतीति इहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन। इहापि
नाभिधानान्न भविष्यति। सर्वे पुरुषाभ्यां। सर्वोऽस्य स्वावचनं सर्वात्मस्य वेतिवक्तव्यं। सार्वः सर्वीयः। पुरुषात् वध इति वक्तव्यं पौरुषेयो वधः। अस
त्समिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यं। पौरुषेयो वधः। पौरुषेयो विकारः। पौरुषेयः समूहः तेन कृतं पौरुषेयं। न दैवं =नदैवेनकृतमित्यर्थः।३=
तं तदर्थे विकृतेः प्रकृतौ। तदर्थमिति कृसनाममप्यष्टव्यं। तदर्थमिति कृसनाममप्यष्टव्यम् इद्धमहार्थं ऐन्द्रमहिकं। गांगामहिकं। काशेहूपज्ञिकं। न
वा प्रयोजनेन कृतत्वात्। न वा वक्तव्यं किं कारणं प्रयोजनेन कृतत्वात्। यद्ध्येद्धमहार्थं इन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति। तत्र प्रयोजनमित्येव सि
१६॥ ॥

र्थेन षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते। कृतेतु तेनेति तृतीयोपात्तैव पुरुषस्य लोकप्रसिद्धः पाणिपादिमुक्तइहगृह्यते। न तु संख्यादिशास्त्रप्रसिद्धः तत्र प्रत्ययस्यादर्शना
दिसादुः। तदं कृसनाममप्य इति। अवश्यकर्तव्यत्वात्कारणार्हत्वात्तवांकृसाउत्तवास्तन्नाममप्य इत्यर्थः॥ न वेति। प्रयुज्यते अनेनेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते क्वा राम० ६

=इहफलस्यग्रहणमितिभावः।१=

द्धिः। उपध्यभावादिति उपधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति एकस्यैव रथाङ्गविशेषस्योपधेयोपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थेऽस्य प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः। प
सिद्धं त्विति। उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात्स्वार्थे ञ्यन्तरे कन्मन् दस्यर्थः। तयोर्भावसाधन इति। तत्र हि नाद्यर्थे संभवति। उपधानं क्रियापार्थ्यात् तद्रथाङ्गविशेषस्य। एवमपीति। य

=औपधेयपदव्याख्या।२=

द्धिरूपधिवृत्तेर्दुः। उपध्यर्थमितिप्रत्ययानुपपत्तिः उपध्यभावात्। उपध्यर्थमितिप्रत्ययस्येहानुपपत्तिः। किं कारणम्। उपध्यभावात्। विकृतेः प्रकृताविभि
धेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च उपधिसंज्ञिका या विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते। सिद्धं तु रूढं तस्य स्वार्थे ञ्यवचनात्। सि
द्धमेतत्। कथम्। रूढं तस्य स्वार्थे ञ्य वक्तव्यः। उपधीयत इति उपधेयम्। उपधेयमेवौपधेयम्। सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। ननु चो
क्तमुपध्यर्थमितिप्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति। नैतदस्ति। अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः। उपधीयत इति उपधिरिति। अस्ति भाव
साधनः। उपधानमुपधिरिति। तयोर्भावसाधनस्येदं ग्रहणम्। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। विकृतेः प्रकृताविति वर्तते। प्रकृतिविकृति
ग्रहणं निवर्तिष्यते। तच्चावश्यं निवर्त्यम्। इहार्थमुत्तरार्थं च इहार्थं तावत्॥ ॥ ॥

घपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यतीति तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्र
कृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०५ बालेया इति। अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति। ननु प्रकृतिविकारभावो वत्सावस्थायामपि तण्डुलान्त्यतरवस्थत्वादिति भावः। आर्षभ्य इति। यथा पक्वमात्रफले आम्रफलविकार

७ लेनन प्रसिद्धं। अपितु प्रसिद्धिरात्रा नवशाखले नैवमृषभोपि न वत्सविकारः। अर्थेति। तदर्थग्रहणं ननु प्रकृत्यौ स्वार्थे प्रत्यय उपाधि शब्दान्न सिद्ध्यतीति भावः। ऋषभोपा

नहोरत्राण्यचश्च शब्दान्तादर्थ्यात् वत्सादिषु वर्तमानाः स्वार्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति। प्रासाद इति। अत्र संभावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यते इति

करणापरामर्शेनेदमुच्यते यदि तर्हि न दस्येत्सनेन न तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययप्रसंगः अरणीयं सूर्यकाष्ठमिति अत्रापि बुद्धि

बालेयास्तण्डुलाः। उत्तरार्थं नावृत्। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। आर्षभ्यो वत्स इति। अथ तदर्थमित्यनुवर्तते उताहो न। किंचार्थो नु वत्सो बाढमयं न

दस्मिन्नुत्पत्स्यते तादर्थ्ये यथा स्यात् इह माभूत् प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति। यदि तदर्थमित्यनुवर्तते। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। ऋ

षभार्थो घासः उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि अनुवर्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणं। ननु चोक्तं वत्सर्षभयोर्न सिध्यतीति। किं पु

नर्भवान् विकारं मत्वा आह वत्सर्षभयोर्न सिध्यतीति यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः। वैभीतिको यूपः खादिरं चषालमिति न सि

ध्यति। अथ मतमेतत् अन्यदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति। वत्सर्षभयोरपि सिद्धं भवति गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुलाः बालेया गुणान्तरयुक्तश्च वत्स

परिकल्पिता येऽपि तत्तादर्थ्यमाश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्यादुः गुणान्तरयुक्ता हीति वत्सावस्थायां योगगुणाः सन्निवेशलक्षणो लाङ्गलादिकृतलौहित्यादिलक्ष

णो वा नदपेक्ष्य प्राकृतगुणयुक्ता इत्यर्थः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स इति। स जातावयवः संहननवान् महाप्राण ऋषभावस्थां प्राप्नोति यदा परियोज्यते न तु दानवि

क्रियार्थं तदा तादर्थ्यस्य संभवः। आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात् तथापि तत्र लघुत्वेन साद्यल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याप्रसिद्धत्वात् तत्र प्रत्ययाभावः। एम०

॥ आम्रपक्वावस्थयोराम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्तते न तु शब्दान्तरं वत्सर्षभशब्दवत्॥ ७

= वैषम्यं नरत्नपाद· भ्रांमेति· १ =

=अस्येति॰ एतेनास्येति षष्ठ्या संबंधसामान्यप्रतिपादनात्संबंधविशेषप्रतिपत्तौ प्रवृत्ती कि नयांकमीयं॰ २

औपधेयं त्विति। सत्यपि क्रियापेक्षे द्रव्यस्य तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात्। वचनादिति। कर्मसाधनत्वे प्रत्ययान्ता उपधिशब्दात्स्वार्थे ठक्। प्रत्ययं उपधौपधेयशब्दयोर्लौके पर्यायत्वादेकस्यार्थस्यासापेक्षत्वात्तादर्थ्यप्रकृतिविकारभावाभावात्। तदर्थस्य प्राप्त्यग्रहणमिति क्रियमाणेऽपि स्यात्। ग्रहणे नैवास्ति प्रसंगनिवृत्तिरिति करणादेव चस्यास्तीति प्रसंगनिवृत्तिरस्ते स्पतौ इति प्रत्यय प्रासादो देवदत्तस्येति। क्रियमाणे स्यात्। ग्रहणे तु स्वामिसंबंधा दावति प्रसंग उक्तः। देवदत्तस्येति षष्ठ्या संबंधमात्रस्य प्रतिपादनात्तस्मान्ये च सर्वविशेषाणां तद्भावात्। ननु तदर्थग्रहणानुवृत्तात्र न भविष्यति तथा च छदिरुपधिवलेर्ढञिति तत्र भाष्यं वा ढमर्थेर्द्रस्यादि। एवं तदर्थसति स्यात्। ग्रहणेऽप्रासादार्थोयं देवदत्त उत्पन्नो योग्यो यं प्रासादलाभे इति तादर्थ्यसंभवात्। प्रत्ययप्रसंगः। यथेति। यदा देवदत्तनाम्ना केनचिदीश्वरो दृष्टः। ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वा सौ

=दित्युदृशं अनेकस्मिन्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबंधनीये तिन्यायस्य चनार्थी। यदीदं नस्यात्तदा समर्थविभक्ति संबंधस्तदस्यास्मिन्निति समुदायेन विज्ञायेत। तत्र प्राकारीयाइष्टकाइत्यत्र चाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः संबंधः स्यात् तत्रैव स्यादयत्वन्यतरेण संबंधः

औपधेयं तु न सिध्यति। वचनात्स्वार्थिको भविष्यति। तदस्य तदस्मिन्स्यादिति। स्याद्ग्रहणं किमर्थं। इह माभूत्प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति

अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति शक्यार्थे लिङ्‌ इति वक्ष्यते। नैवं शक्यं॥

संभावयति नायं प्रासादोऽन्यस्य संभवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति। एवं तर्हि प्रासादलाभयोग्योऽसौ देवदत्तः प्रासादार्थ इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणं। अथवा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्तते इति कारणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात्सर्वस्त्वेतु भाष्यकारेणोक्तं इति करणपरामर्शेन प्रसंगं तदेणात तदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शितानतत्सौ सिद्धांतस्तथा चान्यार्थमपि दारूयोग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते न च तत्र तादर्थ्यलेशोऽप्यस्ति न च प्रतीयते येनास्य पितादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत शक्यार्थे इति। स्यात् शक्यार्थे इति पठितव्यमित्यर्थः॥ ॥

=औपधेयेऽतदर्थग्रहणानुवृत्तावपि प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वमुत्पादनप्रसंगेने सर्पः॥ २२ =यथा स्युलश्रृंकिलिङ्गितिस्य गेणेव शक्यार्थे लिङः सिद्धत्वाद्धन्त्वतायोगात्॰ १=

=तदन्तवाच्यः प्रत्ययान्तवाच्यः। अत एव समानशब्दः समानाधिकरणशब्दः। यथा दृतिहरिः पशुरिति कर्तुः प्रत्ययेनाभिधानात्सोपपादितं। अतोन्यः प्रत्ययावाच्यः अत एव व्यधिकरणशब्दः। यथा गार्गिकया श्लाघते इति श्लाघानुभावाभिधीयत इति विशेषणं। ४=अयोग्यमिति। तथा हि। प्रथमासन=
=र्थाद्देशेति यच्छन्देऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च यथाविहितः प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यं। यत्तत्प्रथमासमर्थं च तत्स्मादिति द्वितीयं। तन्न द्वितीये प्रकृत्यर्थः प्रधानं विशेष्यत्वात्स्मादेशेन द्विशेषणत्वादप्रधानमिति तस्य विशेषणांतरेण योगो न संभवतीति भावः। नन्विति। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायात्। ६=

भा०कै०५
८

=यपापगुणसाम्येनिर्भानैरे अ
=धिकारशेषलात्प्रत्ययसंज्ञा
=क्रियतेभावग्रहणमुपपादि
=धीनामेनिषाप्रयोगेनोस्तवः

इदानीमेवेति। चिरवृत्तम[redacted]पि वस्तु बुध्याभावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते। उपदेशे जनुनासिक इदित्यत्रेदमुक्तं प्रायग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भवति
प्रायवचनात्संज्ञायामेव घञ् त्यसाधानवानद्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति। तत्र हि घञो विधेयत्वात्प्रधानेन तस्यैव प्रायग्रहणं संज्ञाग्रह
णं च विशेषणं स्यात्। न तु संज्ञायां प्रायग्रहणं विशेषणं परार्थस्य स्वसंस्कारप्रतिपत्त्यां व योग्यत्वाच्छब्देन प्राप्तौ प्रयाप्य तस्यैव प्रत्यायनादेक वाक्यत्वाच्चोपा
धिविशेषणशब्दयोश्च एकं चित्सर्वार्थत्वं क्रियाभावशब्दयोरिवाक्षेचिन्नुभेदेन व्यवहारः। तदुक्तं। अथ विशेषउपाधिरस्तदन्तवाच्यः समानशब्दोयः। अ
नुपाधिरतोन्यः स्याच्छ्लाघादिविशेषणं यद्वदिति। तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थे विशेषणायोपात्तं परतंत्रं न योग्यं शब्दस्यार्थे इत्यनेन विशेषणेन संबंधानुभ
वे। ननु विशेषणसंबंधमनुभूयप्रकृत्यर्थविशेषयिष्यति। नेतरदस्ति विशेषणासंबंधानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यान्न तूपाधित्वं प्रतीतिकालएव चेतस्योपाध्य

इदानीमेव स्युक्तं न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति। एवं तर्हि इतिकरणः क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा भवति विवक्षा च द्वयी अस्से वप्रायोक्ती
विवक्षा। अस्ति लौकिकी। प्रायोक्तीविवक्षा प्रयोक्ता हि मृद्यास्निग्धया श्लक्ष्णाया जिहया मृदूस्निग्धा श्लक्ष्णा न शब्दान्प्रयुंक्ते लौकिकी विवक्षा यत्प्रा
यस्य संप्रसयः। प्राय इति लोकोयं परिदृश्यते। न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रो त्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्।
यद्येवं नार्थः स्याद्ग्रहणेन नहि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

मवगतमिति कुतो विशेषणसंबंधः। अथ योपाधिद्वयेन प्रत्यर्थः संबंध्येत नदेहापि प्रसज्येत शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति। तत्र ज्ञातुमुपमोक्तुं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य
शक्यार्थत्वविशेषणसंबंधसंभवः॥ मृद्वीति। अपभ्रंशानित्यर्थः॥ तस्मात्प्रयोक्तृविवक्षानाश्रीयते प्रयोक्तुः स्वातंत्र्यान्नियमाभावात्॥ प्रायस्येति। समग्रकृत्स्यैत्यर्थः
॥ तस्मात्यत्रार्थे लोकाः शब्दान्[redacted]प्रयुंजते तदर्थाभिधायिनस्त एव शास्त्रेणानुविधीयंते प्रयोगमूलत्वात्व्याकरणस्य। तेः अयमेव न्यायः के चिदिति॥
रणेनोपसंगृह्यते तत्रेति शब्दो हेत्वर्थः स विवक्षामनुसार प्रतीयायमर्थस्तद्रस्य तदस्मिन्स्यादिति तदर्थं प्रमाय नायस्यदा विवक्षा भवति उक्तो हेतोरयमर्थः प्रत्ययोत्प
त्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति। अथवा एवमयं न्नित्येति शब्दो विवक्षामनुसारयति। एवं चेति लोकस्य विवक्षा भवति तत्र प्रत्यय इत्यर्थः। न च लोके कृत्स्नप्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थे

=विसर्गप्रतीत्यर्थं। न त्वपूर्वः कश्चिदर्थः प्रतिपाद्यते। २=योग्यमिति। तदस्य तदस्मिन्स्यादिति योग्यमर्थस्तादृशार्थ प्रत्ययनायप्रायविवक्षा भवति अतो विवक्षायाहेतोः। २= =ननु कथं प्रासादस्य शक्यार्थरूपविशेषणसंबंधः स्वरूपेणाशक्यत्वादत आह। तत्रेति। ५=

॥ सन्निधापित्वात्प्रायोगिकेन विवक्षितस्य सम्यक्प्रत्ययार्थत्वं॥
राम०
८

आर्हात्। किमर्थमिति। परिमीयते अनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात् परिमाणशब्दस्य संख्यायामपि परिच्छेदहेतुत्वात् पृथक्संख्याग्रहणं न कर्त्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। एवं तर्हीति। आचार्यदेशीयः परिहरति। यथा प्राच्यत्वात् भरतानां ग्रहणे सिद्धे बह्वच इञत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थं तेनेञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति। औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति। एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यत्र परिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थं तेन द्वा

=अङ्क्रियेघस्य यः पर्युदासः स न भवति ङी क्रियेव एव भवतीत्यर्थः।२=

आर्हादगोपुच्छ। किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। न संख्यापि परिमाणमेव। तत्र परिमाणपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत् संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता त्रिशता परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवतीति। यद्येतत् ज्ञाप्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संघसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति। इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते शतस्य विकारः शात्यः शतिकः साहस्र इति॥ ॥ ॥

भ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशते त्यत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपो परिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति यथा पंचाश्वेति॥ पणपादेति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शतशाणाभ्यां वेति वचनाद्यत्प्रसङ्गाभावात्पक्षे शताच्च ठन्यतावशत इत्यत्र असमासग्रहणानुवृत्तेः संख्यालक्षणस्य कनो अध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते द्विशते इति भवति। यद्येतदिति शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्ते दूषणमुद्भावयति इदानीमाचार्य आह॥ ॥ ॥ ॥

=शताच्च ठन्यतावशत इत्येतावपत्यपक्षे न संभव इत्याह शताच्चेति। असमासे इति एवं च समासे तदन्तविधेरिति भावः।२=

=अ.लप्सप्रहतोवा.१=

भा०कै०५ यत्तावदिति। परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढोनसंख्याममभिधेयत्वेन गृह्णातियथा पंकजशब्दः पद्ममेवाभिदधाति। ननु कुमुदादिकमपी
ए पीत्यर्थः॥भेदमात्रमिति। भेदः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रे संख्याशब्दः प्रतिपादयति। मूर्तामूर्तगणनात्मकत्वात्संख्यायाः॥ एको घट इत्यत्रापिघ्रादिनिरासाद्भेदावगति
रस्त्येवा। यच्चेषीकांतमिति। उपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकांत [redacted] ग्रहणं तेनायमर्थः। हिमवदादिमहापरिमाणमपि
संख्ययागण्यते सप्तकुलाचला इति उपचितपरिमाणमपित्र्यः परमाणव इति। यच्चापरिमाणमिति। अमूर्तमप्यात्मादिगण्यत इत्यर्थः। उन्मानप्रमाणपरिमा

यत्तावदुच्यते एतत्तापयसाचार्यैः अन्यासंख्याअन्यत्परिमाणमिति नैतत्तापकसाध्यं अन्यासंख्याअन्यत्परिमाणमित्यन्यापसिद्धमेवैत
त्। भेदमात्रं संख्याभ्याह॥ यच्चेषीकांतं यच्चापरिमाणं सर्वस्य संख्याभेदमात्रे ब्रवीति॥ परिमाणं तु सर्वतः सर्वतोमानमिति चातः परिमाणमिति।
प्रस्थस्य च समानाकृते नैकुतश्चिद्विशेषोगम्यते न चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः॥ ॥ ॥ ॥

=इयत्यपरिमाणवत्वमिपमेपित्संदृव्यविषयत्व.एतेन ताद्दशक्रियमानुते धाराम्ननिपरमसहत्परिमाणसाधपंतःप्रयुक्ताः॥परिमाणभावदलेनवानादृशव्यवहारोमेलाणप्रमाणुः१=अमर्वगतद्रव्यपरिमाणंतर्निः१=

णानि तु मूर्तद्रव्यविषयाण्येवं कश्चित्साठः यच्च परिमाणमिति। तत्रायमर्थः द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते द्वौ द्रोणाविति परिमाणग्रहणं चोपलक्षणं
सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् न तु उक्तं। दृष्टिप्रस्थस्य वर्णादिमूर्तिभेदा यत्कल्पते क्रियाभेदा यकालस्य संख्या सर्वस्य भेदिकेति। सर्वत इति। आरोहपरिणाहाभ्यां सगाताभ्यां
धान्यादियेन मीयते काष्ठादिमयेन तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते। प्रस्थस्य चेति संख्ययैव विशेषोगण्यते द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न त्वन्यत इत्यर्थः॥ भिन्न सन्निवे राम०
शस्य हस्त्यादेर्नापि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थं प्रसंगेन उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं प्रश्नपूर्वकं करोति॥ ॥ ए

=प्रस्थांतरादिन्नसन्निवेशस्यप्रस्थस्येत्यर्थः१=

=अथावृष्टिवीनतेवमतिपुरुषदघ्नमितिसत्रमात्रमालोलहृत्रिकंसंलुगाप्तकि:।२=

किं पुनरिति। उद्देशमिति॥ ऊर्ध्वं दिग्वस्थितं परिच्छेदकमुन्मा नमुच्यते। यथा हास्तिनमुदकमपि स त्रहस्ती जिह्वे चिदाहुः। अन्ये तु हस्त्यादेः प्रमाणमेवं तर्भावाच्चुल्लादेद्दाद्दावा रोप्ययेन द्वयं नरपरिच्छिन्नं गुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना स्वर्णादेर्गुरुत्वं मीयते तेन तदुन्मानं तेच्चोर्द्ध्वारोपणाद्दूर्ध्वमुच्यत इत्याहुः। आयाम इति। विस्तारो येन मीयते दारुवस्त्रादीनां तत्प्रमाणं हस्तादि तच्छायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते॥ नैषेति। न कुतश्चित्सन्निवेशादेस्तत्संख्यामात्रं सन्निवेशादिनिरपेक्षं मानमितस्य

=दिवादेर्मात्रकर्त्तर्दिकृपं:ऊर्ध्वंसंघद्वयांनरंपरिच्छिन्नत्तीसर्थ:।१= × सर्वतः१

किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणं। ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं। ऊर्ध्वं यन्मीयते तेन तदुन्मानं। परिमाणं तु सर्वतो मानमिति चातः परिमाणं कुत एतत्सरिः सर्वतोभावेवर्तते आयामस्तु प्रमाणं स्यात्॥ आयाम इति विवक्षायां प्रमाणमिसे न ऊवति॥ संख्यावाद्यानुसर्वतः। आतश्च सर्वतः संख्या बाह्याभेदमात्रं ब्रवीले षानैषामानं कुतश्च न एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते। यदप्युच्यते। तरस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञा संघसूत्राध्ययने षितिविशेषणान प्रकल्पत इति आह। ये परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादिष्यते विवक्षा भविष्यति। यदप्युच्यते। क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पत इति। संख्याया इति वक्तव्ये किं पुनरिमे ठगादयः प्राग् अर्हादेर्वति आहो स्वित्तसह हेणा कस्मात्रविशेषः ठगादयः प्राग् अर्हाच्चेदर्हे नद्विधिः ठगादयः प्राग् अर्हाच्चेत् तत्र अर्हे तद्विधिः अर्हे ठगादयो विधेयाः शतमर्हति शत्यः शतिकः साहस्र

=कर्त्तव्यमिति:आरब्धानंकर्तव्यमितिसर्थ:।क्रीतवत्परिमाणदिति...परिमाणभिन्नसंख्यो...

यः॥ तथा हि। द्वौ मे रसषे पावित्स्यपि भवति इयती विवक्षेति हि विपरिसागे न परिच्छेदकत्वमात्रमाश्रीयत इत्यर्थः। नन्वेवमप्यव्यभिचारात्संख्याया विशेषणमनर्थकं। नैष दोषः। अन्यया अर्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा मत्स्ययोयथास्यात् पञ्चको गोसंघ इति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावो यस्य संघस्येति तदा मा भूदिसेवमर्थं संख्यापरिमाणग्रहणेन विशेष्यते॥ संख्याया इति ते नेति लक्ष्यसिद्धये संख्याग्रहणं त्राधिकं कं कं ने व्यमित्यर्थः॥ किं पुनरिति॥ किं मर्यादायामाङ् उत अभिविधौ इति प्रश्नः

॥ अर्हतीति शब्दे कृते शानुकारणं चात्रा हेशब्दः॥ विधा १ ॥

=पंचपरिमाणमस्यगोसंघस्येत्यर्थः।पंचसंख्यापरिच्छेदपरत्विमावत्रे:१=

=अथाधिकानांसंख्येयेसबन्धादत्र...परिमाणं...संख्या...१=

=यदितस्तर्हिमित्यर्हशरदृएवावधि:...१=

भा०कै०५ वस्नेवचनादिति। पटादेरर्थस्य शसादिशब्दैरभिधानादिति भावः। मांसौदनिक इति। न हि मांसौदनो भृतिर्येन्मूल्यं इति भावः॥ अस्मिन्दीयत इति अधिकरणत्वेसंप्रदान
१० त्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्शनार्थमुभयोरुपादानं तत्र तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयत इति योगविभागः क्रियते तेन तदस्मिन्नित्येको
योगः वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा इति द्वितीयः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थं दीयत इति तृतीयो योगः उभयोर्योगयोः शेषः ततो दीयते तदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठ

वस्नेवचनात्सिद्धं। इहयः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति। तत्रसेप्स्यां वा वस्नमत यइ सेव [redacted] सिद्धं [redacted] वस्ने वचनात्सिद्धमिति
चेन्मांसौदनिकादिषु प्राप्तिः मांसौदनिको तिथिः भवेतच्छत्रिकः कालायस्मृपिकः तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति शासः
शातिकः साहस्रः नैष्किक इति न सिद्ध्यति संतुतर्हि समर्हेण। आर्हीच्चेद्भोजनादिषु तिप्रसंगः आर्हीच्चेद्भोजनादिषु अतिप्रसंगो भवति भोजनम
र्हतियानमर्हतीति। किमुच्यते भोजनादिषु तिप्रसंगः ... ति यदाच्छेदादिभ्य इत्युच्यते। अवशेषं मांसौदनिकाद्यर्थे योगविभागः कर्तव्यः तदर्हतीति ततः
छेदादिभ्यो नित्यमिति तस्मिन्क्रियमाणे भोजनादिषु तिप्रसंगो भवति। उक्तं वार्तिकेषु उक्तं॰ अनभिधानादिति। अनभिधानाद्भोजनादिषु तिप्रसंगो भ
वति अथवा योगविभागो न करिष्यते कथं मांसौदनिको तिथिः भवेतच्छत्रिकः कालायस्मृपिकः अस्मिन्दीयते अस्मा इति च एवमेतस्मिन्सिद्धं अथवा
पुनःसंतु प्रागर्हीय न नु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हीयाच्चेत्तदर्हन्तद्विधिरिति परिहृतमेतत्। वस्नेवचनात्सिद्धमिति ननु चोक्तं वस्नेवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्मां
सौदनिकादिषु प्राप्तिरिति। तथा गुणानां परिप्रश्नो भवति किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति शासः शातिकः साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यतीति नैष दो
॥ षः अस्मिन्दीयते अस्मा इति च एवमेतत्सिद्धं॥ ॥ ॥
गादयः प्रत्यया भवन्तीति तदस्मिन्दीयते तदस्मा इति चोपसंख्यानमिति वचनाच्च तुल्यार्थेऽपि भवन्तीति सर्वे प्रतिद्विः यद्यप्यर्हते पि न दीयते तथापि योग्यतया संभावि एम०
तदानां त्यय प्रत्ययोत्सादनेन विशिष्टस्वरूपनिसराकृत्य सतिरविरहेति मन्यते॥ ॥ ॥ ॥ १०
=जोधोसादनेन-१ =तदस्मिन्दीयतइत्युपकल्पतदस्मादित्युपसंख्यानमितदर्थः।२=

=परिमाणवाचित्वादिति· पूर्वसूत्रे परिमाणशब्देन मूर्तिभेदकं दिशा दिग्रूपं परिच्छेदकं गृह्यते न तु उन्मानादेरपि ग्रहणादिति भावः। ऊर्ध्वमानमित्यादि लक्षणं न स्येदकथनं॥ १= इत्यर्थे आर्हादिप्रयेनेन· १= आमासेति· तदीजं तु न च ठञ्विधौ काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते इत्युक्तं भाष्ये· ३= ...भेण
...मेणं असमासग्रहणस्य ज्ञापकत्वपरं भाष्यं· अन्यथा केवलनिष्कशब्दस्य सर्वतो मानरूपपरिमाणार्थकत्वाभावात्

असमासे। असमास इति वक्ष्यमाणः प्रकृतेरभिप्रायः। परमनैष्किकमिति। ठञेवात्र भवति। निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेणाप्राप्तेनेन ठग्विधीयते। निष्कादिभ्य इति। एवं च ग्रहणं वार्त्तिककारः पठन्न लक्षयति। त्यादिसिद्धिमेव प्रयोजनं मेने भाष्यकारस्तन्न्यायानुसारं न्यायः एवं च ग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनानि प्रदर्शयितुमपि लाघवं लक्षयति त्यादि ग्रहणमेव न्यायकृतस्य स्थापयिष्यति। प्रागवतेष्ठञित्यत्रेति तेन परमनिष्कशब्दात् ठञ् सिद्धो भवति केवलात्प्रातिपदिकात् ठञ्विधीयमानः समासान्न स्यादिति साभा समाते गोरमुक्तं न च ठञ्विधाविति। यत्र विशिष्टा प्रकृतिरुपादीयते तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः ठञ्विधौ तु उक्ता प्रातिपदिकात् प्रातिपदिकमात्रं गृह्यत इति वेनाश्री

असमासे निष्कादिभ्यः। असमास इति किमर्थम्। परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकं नैतदस्ति प्रयोजनं निष्कशब्दात्सत्ययो विधीयते तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात् नैव प्राप्नोतीति नार्थः प्रतिषेधेन तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अत उत्तरं पठति निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य। निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थं किं ज्ञाप्यमेतत् ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं प्राग्वतेष्ठञित्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते न च ठञ्विधौ काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकं एतदपि नास्ति

१ प्रयोजनं॥ ॥

यते तत्र समासस्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेनेति विधिन्नेप्रतिषेध इति ठञ् सिध्यतीति भावः॥ पारमगोपुच्छिकमिति। ठक्प्रतिषेधात् ठञ् भवति। यद्येवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति गोपुच्छिक इति नैष दोषः यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति सेह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते तेन ग्रहणवता प्राति[पदि]केन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति द्वयोरप्यत्रानुपपत्त्या नात् तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्यं केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन॥ ॥ ॥

=व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इति भावः।२=

=पूर्वादिनिदिति·यदिग्रहणं कृताग्रातिपदिकेन न दंतविधिः स्यात्पूर्वादिनिरिसेवेवाच्यं स्यात्क्वसपूर्वाच्चेति कृतपूर्वी कटमित्यादौ तदंतविधिनैव सिद्धत्वात्सतस्तु तदंतविधेरज्ञापकं शक्ति·तथाय्यदिग्रपदे पि ग्रहणे प्रातिपदिकेनेति न स्यात्सपूर्वात्पूर्वादिसेवेवाच्यं न तु पूर्वादिनिदिति पृथक् तं कृतं तु शा=
=तदभावे इति·तदंतविध्यभावे तदंतप्रतिषेधो ज्ञापयितुमशक्य इति भावः·ननु विधितिनास्वरसः स्वत्वाते·विधावप्येवमेव पनो ग्रहणवतेस्मनि दिवमद्वं स्याज्ञाप्य विरोधश्चेति·२= प्रकं भवति·१=

भा०कौ०५ विधौ प्रतिषेध इति। पूर्वादिनिस्सपूर्वाच्चेति प्रत्ययविधौ ग्रहणवत्ते सेतस्याः परिभाषायाः ज्ञापितत्वात् यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानयातदंतविधिः प्रतिषिध्यते लुगो पु
११ छंगराका परिमाणादिस्वनेनठक्प्रतिषिध्यत इति न तदंतविधिप्रतिषेधः नापि प्र परेषि वहुभावप्रतिषेधः अन्यथा लुगोपुच्छात्परष्ठकुसाधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे
विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतेस्सर्वत्राविशेषात् केवलात् तदंताच्च ठको साधुत्वं सिध्यतीति नात्र तदंतविधिनाप्रयोजनमिति तदभावे तत्प्रतिषेधस्याप्रसंग इति ज्ञापनस्यापि न
प्रयोजनं वक्ष्यते तदिति। तच्चावश्यं वक्तव्यं अस्मिन् ज्ञापके विध्यर्थे सति तु नियमार्थे संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यात् इहमाभूत् परमपारायणं वर्त्तयतीति त

विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेध उच्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य इतउत्तरं तदंतविधि प्रतिषेधो न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। पारायणतुरायणा
चांद्रायणं वर्त्तयति [redacted]
द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः अत्र तदंतविधिः सिद्धो भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ वक्ष्यते तत्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकीति।
प्रयोजनं तर्हि प्रयोजनं खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यं क्षेमतिलेभ्यो हितः क्षेमतिल्य। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदं
ग्रहणमलुकि। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकि कर्त्तव्यं। पारायणतुरायणचांद्रायणं वर्त्तयति द्वैपारायणिकः। अलुकीति किमर्थं। द्वा =लुगंतायाप्रकृतेर्न तदंतविधि= =दित्यर्थः।२=
१ भ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पं। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं॥ ॥ ॥

भ्यां लुगंतायाः प्रकृतेर्मा भूत् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति। राजमाष्यमिति। ननु राजमाषशब्दस्य जातं तरवाचित्वात्माषशब्दस्यानर्थकत्वात् प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः
यथैककविंशतिनेरसिंहो गौरखरो लोहितशालिरिसाहीनां समुदायानामर्थान्तराभिधायित्वे पि नावयवानामानर्थक्यं तत्स्यापि शब्दसंस्कारार्थत्वाद्यद्दिशाद्यैस्सर्वैरपरिकल्पितार्थ
यत्नात्स्वीपतेनालिकीतुवाक्यस्यैवार्थस्य प्रसाधनाय प्रयोगात्। द्वाभ्यामिति। तद्धितार्थेति समासे कृते शूर्पाद अन्यतरस्यामिति सञ् ठञोरतस्माद्यदेतिलुक् कृते नो द्विशूर्पेण एम०
क्रीतमिति सञोभावे सामान्यविहितष्ठञ् भवतितस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः परिमाणांतस्य स्युत्तरपदवृद्धिः॥ ॥ ११ ॥ ॥

=पर्याद्अन्यतरस्यामिति सञ्लुगंत प्रकृतेस्तदंतविधिनाग्रहणसभावात्=   =अलुकीत्युक्तेः फलं दर्शयति·समासे कृतेनेदिति·२=

=प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शतत्वमत आह· अत्र हीति· आद्येपि न भेद इत्याशयेन प्रत्ययोत्पत्तिरिति भावः।१=अद्वयमिति· शतं शाटकद्वयमित्यस्यापि संभवात्तस्य हेयत्वं अत एव संख्यान्तरसाधारणं तदित्याहुः।५=

शताच्च संख्याया इति कन्निषिद्धे ठन्यतौ विधीयेते। तत्राशत इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न प्रकृतेरसंभवात्। न हि शतशब्दस्य शतेन वृत्तिः संभवति। तत्र प्रत्ययार्थस्य द्वि-
विधं शतत्वं प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च। तत्र द्वितीयं यथा शतेन क्रीतं शतं शाटकशतमिति। अपरं तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य श-
तकः इति। अत्र हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा तात्त्विकस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्य एकत्वेपि शतत्वमस्त्येव यथा शतमित्येकत्वे विभक्तिर्वा-
च्येमसपि शतत्वं न निवर्त्तते तत्राद्यस्य निषेधो मा भूदित्याह शतप्रतिषेध इति। तत्र केचिदाहुः। न्यायसिद्ध एवार्थो वार्त्तिककारेण प्रतिपादितः। प्रकृत्यर्थस्य प्र-
नस्य यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्रान्तरंगमहेयं संख्यान्तरसाधारणं च शतत्वमन्यत्र तु शतं शाटकशतमित्यादौ शाटकान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद्बहिरंगमिति तत्र प्रतिषे-

शताच्च ठन्यतावशते॥ ॥ शतप्रतिषेधेन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः। शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यमिह मा भू-
त्॥ शतेन क्रीतं शतं शाटकशतमिति। अन्यशतत्व इति किं। शतकं निदानमिति॥ ॥ ॥ ॥

=एकसंख्यत्वादिति· एवं चैकत्वं प्रत्ययार्थः शब्दप्रतीतेर्विषय इत्युक्तं· नेदं शतत्वमित्याह· अनुमीयत इति· अवयवगतं तद्वारेण्यशब्दबोधोत्तरं प्रतीतिविषयीक्रियत इत्यर्थः। न भवतीति· बहुत्वस्य शब्दजप्रतीतिविषयत्वाभावादिति भावः।१=

धाप्रसंगः। अन्ये त्वाहुः। शतकोऽयं ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छतत्वमनुमीयते तत्र यथा वृक्षा इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं बहुवचनं भवत्येवम-
शत इति प्रतिषेधोऽयं शब्देनाप्राप्तोऽस्यान्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्त्तिकारंभः। ततोऽन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः संपद्यते एवं
च सति शतं गावः परिमाणमस्य गोसंघस्य शतको गोसंघ इति। अत्रापि प्रतिषेधो भवति। अपिशब्दकाशकृत्स्नयोस्त्वयं ग्रन्थ इति वचनाद्धन्यत्र प्रतिषेधाभावो नि-
यतकालत्वाच्च स्मृतयोर्व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमते नाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः॥ ॥ ॥

=यथा कलौ पाराशरी स्मृतिरिति·१= =अस्य शतत्वस्य प्रत्ययार्थस्य न तथा शब्देनाप्रतीतेरिति भावः।२=

=उतेस्त्वंतत्वादभ्रामोवचनंङ्तेश्चेति॰ एवमपि विंशतिशब्दान्नस्यादतआह॰ विंशतीति॰ ९=शतिचइति॰ द्वयोर्दशनोर्विन्भावः॰ शतिच्प्रत्ययश्चत्ताश्रयणात॰ यत्तु विंशतेर्देशत् क्तिप्रत्ययश्चत तत्ज्ञापकमेवाश्रयणीयं॰ ९=

भा०कै०५ संख्या॑ इतेश्चेति। विंशतिशब्दानुविंशतिकात् खइति ज्ञापकात् कन्न भवति। नचइतेरिति। समुदायस्यार्थवत्वात् तदवयवत्तिशब्देनार्थकः॑ अतएव विंशतिशब्दे शतिचः

१२ प्रत्ययत्वान्निशब्दस्यानर्थकात् ज्ञापकमंतरेणापि कन्न सिद्धः॑ नैषेति। लौकिकार्थवत्ताप्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति केवलानामप्रयोगादिति भावः। यान्येता

नीति। यद्यपि प्रत्ययाऽपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवंतः शब्दसंघाता इहविवक्षिताः॑ यथोक्तं संग्रहणोपायं संकरोतीति स्त्रणं न भवति उऊह

संख्याया अतिशदंतेश्चइतेश्चेति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। कतिभिः क्रीतं कतिकं किं पुनः कारणं न सिध्यति संतायानेतिप्रतिषेधः

प्राप्नोतीति प्रतिषेधाद् इति ग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धं अर्थवतः तिशब्दस्य ग्रहणं। नचइतेः तिशब्दोऽर्थवान् नैषापरिभाषा इह श

क्या विज्ञातुं नहि केवलेन प्रत्ययेनार्थोगम्यते केनतर्हि सप्रकृतिकेन तेनैषापरिभाषाकर्तव्या भवति यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणा

नि तत्र तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धं ननु चोक्तं नैषापरिभाषा इह शक्या विज्ञातुं नहि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्य

ते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति। केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते। कथं उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां। वतोरिड्वा कस्मायमिड्विधीयते॥॰

णोगमेर्मुउकृहणं न भवति गमेर्मुत स्वास्यतीति हनग्रहणे लीहनग्रहणं न भवति प्लीहानावितिकेवलेनापी तिशास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकगम्या

र्थवत्ताश्रीयत इत्यर्थः। अतएव प्रोर्थवत् ग्रहणात्का प्रोकुशेइत्यादौ प्रेशब्दस्य ग्रहाभावः उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयोगाभावाल्लौकिक्या अर्थ

वत्ता याऽभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थाप्यैवासावाश्रीयते। वतोरिकस्मायमितिरित्वादस्यागमत्वं निश्चितं आगमी तु न निर्दिष्ट इति तद्विषयप्रश्नः॑ व एम०

९ तोरितिपंचमीनिर्देशात्तत्वं तस्यागमित्वमयुक्तं॥ ॥ ॥ १२

कन इति। वृत्तं तस्य संख्यातात् पूर्वेण विहितस्येति भावः। आनंतर्याच्च कृन्मागमिनमन्यते। तदिति। संख्यायास्तावद्दने कस्य प्रत्ययस्य विधानाद्रागमिविशेषो दुर्लभः। प्रत्ययाधिकाराच्च चरेष्ट इसादिवृद्धिः प्रत्ययलप्रसंगः। अनकारांतादिति। यथा डि समस्यापि टिलोपः। अप्रयोजनाभावात्। टकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्नोच्यते। नैतदस्ति। हलंत्यमिति श्रुतेर्वेलीयस्त्वादित्ततदिति प्रकरणस्य दुर्बलस्य बाधोपपत्तेः प्रयोजनत्वाभावान्नचेति। पंचमी हि प्रत्ययस्य रूपमुत्पादयतीति यथा गुणो किड्ङः सन्नि

कन इत्याह। तत्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यं अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययो यं विज्ञायेत। टित्करणसामर्थ्याद्दादिर्भविष्यति। अस्य न्यदित्करणस्य प्रयोजनं। टित इति ईकारो यथा स्यात्। अकारांतप्रकरणे ईकारः। न चैषोकारांतः एवमपि कृत एतत्टित्करणसामर्थ्याद्दादिर्भविष्यति न पुनः अकारांतप्रकरणे अनकारांतादपि ईकारः स्यात्। तस्मात्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतं। संख्यायाः अतिशदंतायाः कन्निति तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। उत्तरार्थमेषा पंचमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठी कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंतीत्यायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते॥ ॥ ॥

तिन तु षष्ठी प्रकल्पयतीत्यत आह। षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः। प्रकृतश्चेति स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। ननु विधानार्थोपि कनोनुवृत्तिरस्तं भवति इत्याबाधीतितत्र इट्कनो वा भवतः पक्षेऽरन्निति प्रत्ययत्रयं स्यात्॥ नैष दोषः। पूर्वेसूत्रेणानावतः कन्विहित इति नत्र एहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते। तस्मादित्युत्तरस्येत्येषा च परिभाषा वृत्तिस्थते तत्र किमनिष्टप्रकल्पनया अनेकवाधोत्स अपेक्षप्रकल्पनया सर्वानुग्रहोन्याप्यः लक्ष्यस्यानंतयागस्यानाच्च॥ ॥ ॥

=अनेकेति॰ विधानार्थत्वाभाव [redacted] प्रतीतेस्तस्मादितिपरिभाषायाश्चेत्यर्थः।१= नयेति॰ मावनिक स्वावलक्ष्यैव मेवावस्थानादित्यर्थः। एवं चलक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेवात्रशरणमिति भावः।१=

भा॰कै॰५ विंशतिः प्रत्ययांतनिपातनमिति। कन् प्रत्ययांतोच्चारणमित्यर्थः। ननु विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वात् त्रिंशच्छब्दस्यानर्थकत्वात् प्रतिषेधप्रसंगाभावात् किं ज्ञापकाश्र
13 यणेन उच्यते। द्विशब्दस्य विंशादेशः शतिप्रत्ययः इत्येषा प्रक्रिया श्रीपतेः एवं हि ज्ञापकाश्रयणेन त्रिंशत्कशब्दोऽपि सिध्यति अन्यथा त्रिंशच्छब्दैकदेशोऽर्थवत्त्वाद् शदं
तायाः इति निषेधः स्यात्। ननु विंशतिशब्दादर्हत्याद्यर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकं नैतदस्ति स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशतिका

नि॰

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायामिति किमर्थं त्रिंशत्को विंशतिकः कथं चात्र कन् भवति संख्यायाः कन् भवतीति अतिशदन्तायाः इति प्र
तिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कन्निति यदयं विंशतिकात्खः इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति विंशतेरेतत् ज्ञा
पकं स्यात् नेत्याह योगापेक्षं ज्ञापकं अथवा योगविभागः करिष्यते विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् भवतीति। ततो ड्वुन् असंज्ञायामिति। कंसाट्टि
ठन्। टिठन्नर्द्धाच्च। टिठन्नर्द्धाच्चेति वक्तव्यं। अर्द्धकः अर्द्धिकी। कार्षापणाद्वा प्रतिश्च। कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः वा च प्रतिरादेशो व
क्तव्यः। कार्षापणिकं। कार्षापणिकी। प्रतिकः प्रतिकी॥ ॥ ॥

याः इति निर्देशः स्यात् असंज्ञायां ड्वुनो विधानात् संज्ञाविषय एव ज्ञापकमाश्रयणीयं। योगापेक्षमिति। यथा पुंवदिति योगापेक्षत्वात् ज्ञापकस्य तस्यार्थेन स्त्र
स्त्र्योरप्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति एवमेतद्योगापेक्षं विंशतिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्कशब्दोऽपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः। कंसात् अर्द्धिक इति॥ अर्द्धशब्दः
कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भाष्यवदपेक्षायामसामर्थ्यं नाशंकनीयमिति केचित्। अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागविशेषो भवति तदा नासाम राम॰

=अर्द्धशब्दस्य भागवाचित्वात् ८=

र्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणे न भाष्यमित्याहुः॥ ॥ 13

अध्यर्द्धं॥ द्विगोर्लुकुमिति॥ द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत्र एव बोद्धव्यं। संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति। इहहि निकाराः असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते तेन
=यदर्थमिति॰ द्विशूर्प्या क्रीतमित्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारंभेण॰६= =तद्धितस्य॰८ =सतद्धितो[illegible]द्वारेण निमित्तमित्यर्थः॥४
अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां। द्विगोर्लुक्युक्तं। किमुक्तं। तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। इहापि द्विगोर्लुकि तन्नि-
मित्तग्रहणं कर्त्तव्यं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुक् प्रवृत्तीति वक्तं। इह मा भूत द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं। अर्थविशेषासंप्र-
त्यये तन्निमित्तादपि। अर्थविशेषस्यासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य
द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्। अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते। तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति आहोस्वित् स निमित्तं यस्य सो-
ऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति। किं चातः। यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति। क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे अत्र प्राप्नोति द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां
क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं। अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु। स
निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते। कुत एतत्। यदयमाह। अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपीति। तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त-
व्यं। न कर्त्तव्यं। द्विगोरिति। नैषा पंचमी। का तर्हि। संबंधषष्ठी॥ द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। द्विगोर्यस्तद्धितः। किं च द्विगोस्तद्धितः। निमित्तं यस्मिन् द्विगुः। द्विगौ सेत्यद्भवति कस्मिं-
श्चेत् भवति। प्रत्यये। इदं तर्हि वक्तव्यं अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यं। इहास्माभिर्द्वे शब्दे साध्ये द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्प्या क्रीतं द्वि-
शूर्पमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोः एकेन विग्रहं करिष्यते अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अस्य विकल्पायेन न तथा। अवेमौ समिति विग्रहस्य अविकृतशब्दा-
दुत्पत्तिर्भवति। आविकमिति। एवमिहापि द्वाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। असंज्ञायामिति किमर्थं।
चेत् प्रत्ययान्तसंज्ञेति पांचलोहितिकं पांचकलापिकं प्राग्रोह्वपरिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुक् न भवति। वार्त्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं सन्निधानाद्व्याख्यत्य प्रत्या-
॥ चष्टे॥ ॥ ॥
=विषयत्वं सप्तम्यर्थः। संज्ञाविषयो द्विगुर्न चेदित्यर्थः॥९=

=तुल्पित्सेवसंज्ञाप्रतीतेः॥१९ [redacted]

भा०कै०५ तन्निमित्तत्वादिति तस्यां संज्ञायां लोपएव निमित्तमित्यर्थः पंचलोहितपंचकलायशब्दौ हि ग्रहणन्ततद्धितलुकावेवं संज्ञेन तो नार्थेः प्रतिषेधेनेत्यर्थः॥पंचलोहितीति।समा
१४ हारद्विगुसंज्ञामन्यते ततश्च न लोपनिमित्तैव संज्ञा। अत्रापीति। अप्यविकल्पायेनवा क्वचिद्विषय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः॥ अर्धग्रहणं चेति बहुगणादिसूत्र इदमु
क्तं न च संख्याकार्याभावत्तापनमर्धग्रहणस्येह प्रयोजनं कन्समासाभावप्रसंगात्।तस्मान्न च संवाक्रिमेव कर्त्तव्यं तस्मिं श्च सतिइहार्धग्रहणमनर्थकं द्वि

=नासाविति·एवंचतन्निमित्तत्वादेवतस्यनलुक् एतेनैतदुक्तं·पंचलोहित्यः परिमाणमस्येत्यर्थे पंचलोहितइत्येवजयति·पंचलोहितेनक्रीतइत्याद्यर्थेलुग्यांचलोहितिकइति· २=अर्धविशेषणिः असंज्ञायामिमिस्यपतुमननापुर॥=६आदिः=ॾ समाहारस्य अर्धविशेषणासंभ

तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य संज्ञाप्रतिषेधस्यानपेक्षः किंकारणं तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य नांतरेण तद्धितं तद्धितस्य च लुकं द्विगुः संज्ञास्तियस्तस्माद्दुत्पद्यते
नांतन्निमित्तः स्यात्।एवं तर्हीदं स्यात्संचायानां लोहितानां समाहारः पंचलोहिती पंचलोहिस्याक्रीतमिति। अत्रापि पंचलोहितमित्येवं भवितव्यं क
थं उक्तत्वेनत्। अर्थविशेषासंप्रसंग्तन्निमित्तादपीति उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहार्धग्रहणानर्थकं। उक्तं संख्यात्वे अर्ध
ग्रहणस्य प्रयोजनं किमुक्तं। अर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुक्चाग्रहणमिति तस्मादिहार्धग्रहणानर्थकं॥ तस्मादिहार्ध
ग्रहणमनर्थकं द्विगोरिसेवलुक्सिद्धः॥ विभाषाकार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं। कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसं
ख्यानं कर्त्तव्यं। अध्यर्द्धसुवर्णं अध्यर्द्धसौवर्णिकं॥ अध्यर्द्धमानं अध्यर्द्धशातमानं द्विशतमानं द्विशातमानम्॥ " "

गुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात्।विभाषाकार्षापणा अध्यर्द्धसुवर्णमिति। अध्यर्द्धं न सुवर्णं नक्रीतमिति द्विगोर्कृतेठञो लुक् अलुक्पक्षे परिमाणांतस्येसुत्तरपदवृद्धिः उक्तं रा०म०
स्यापि वृद्धौ शाणप्रतिषेधात् ग्रहणात् द्विशातमानमिति शतमानादिसूत्रेण॥ " " " १४

=तेन च स्वार्थयोः तत्पुरुषत्वं द्वैयोग्यमिति सामानाधिकरण्योपपत्तिः। तद्धितप्रयोगस्तु प्रियतद्धिताद्याक्षिप्यतामिति न्यायेन। २

द्वि त्रि। द्वयोर्योगयोरिति। न द्विगाविति द्विगोः कृते वक्तव्यो नो दाननाद्भुत्वा द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। अथ द्विगुर्न्वे व्याख्यात अनामतद्धा। एवं तु कृ द्वैयोग्यं इत्युक्ते नचाधाराधेय भाव उच्यते। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात्। खार्या। केवलायाश्चेति। अध्यर्धपूर्वद्विगोरिति सधिकारात् केवलायान प्राप्नोतीति वचनं शाणाच्चेति

=द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते ९=

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। विस्ताच्च। द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यं द्वित्रिभ्यां य उच्यते तद्वैयोग्यमिति दृष्टं यां कि मिदं द्वैयोग्यमिति। द्वयोर्योगयोर्भवं द्वियोगं द्वियोगस्य भावः द्वैयोग्यमिति द्वैरूप्यं विजानीयात्। अविशेषे णोत उत्तरं द्वित्रिभ्यामिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति। तत्र च बहु ग्रहणं कर्तव्यं बहुनिष्कं बहुनैष्किकं। बहुविस्तं बहुवैस्तिकं। खार्यो ईकन्। खार्या ईकन् केवलायाश्च। खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यं। खारीकं। काकिण्याश्चोपसंख्यानं। काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं। अध्यर्धकाकिणीकं द्विकाकिणीकं केवलायाश्च केवलायाश्चेति वक्तव्यं। काकिणीकं। शाणाद्वा। शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यं। अध्यर्धशतं अध्यर्धशत्यं। पंचशतं पंचशत्यं। अध्यर्धशाणं अध्यर्धशाण्यं पंचशाणं पंचशाण्यं। द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यं। द्विशाणं त्रिशाणं [redacted]। द्वैशाणं त्रैशाणं द्विशाण्यं त्रिशाण्यं तेन क्रीतं तेन क्रीतमिति करणात् तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यं। इह मा भूत् देवदत्तेन क्रीतं यज्ञदत्तेन क्रीतमिति। अकर्तृकरणात्। अकर्तृकरणादिति वक्तव्यं इह

मा भूद्देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति॥ =कर्तृनवयवादित्यर्थः ९=

शाणाभ्यामिति यत्प्रतीतात् पूर्वेणाणि सिध्यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं यदभावपक्षे ठञ् नो लुक् द्वित्रिपूर्वादण् चेति सूत्रे च नार्थः पाठ इति वार्त्तिकारंभः ॥ तेन क्रीतम् ॥

॥ ७ ॥

पा०कै०५ संख्यैकवचनादिति। समाहारे द्वंद्वः। परिमाणस्येति परिमाणस्य या संख्या तस्याय द्वाचकं द्योतकं वैकवचनं तदं तादिति वक्तव्यमिति वचनात् मुद्गादीनां धान्यादीनां चाप्रति ॥

१५ षेधः। अनभिधानादिति। रज्जोसंख्याविशेषानवगमात् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनांतेभ्यः प्रत्ययाभावः। एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषां स्वभावतो रसैकवच

नांतेभ्य एव प्रत्ययः। धान्यस्य त्त शब्दालुप्तायामपि विभक्तौ स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयंतीति तेभ्यः प्रत्ययो भवत्येवं एकया च मुद्गादिभिस्तथा तया संभवा

=अयमप्येकवचनांतादिरस्यापकर्षः।१२= =अपवादः।१८=

संख्यैकवचनात् द्विगोश्चोपसंख्यानं संख्याया इति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात् पंचभिः क्रीतं पंचकं किं पुनः कारणं न सिध्यति। एकवचनां

तादिति वक्ष्यति तत्स्यायं पुरस्तादपकर्षः। एकवचनात्। एकवचनांतादिति वक्तव्यमिह मा भूत् शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। द्विगोश्चेति व

क्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति। यद्येकवचनांतादिरुच्यते। मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं माषैः क्रीमाषिक

मिति न सिध्यति। परिमाणस्य संख्यायाय देकवचनं तदंतादिति वक्तव्यं। तत्रत्वैकवचनांतादिति वक्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे बहुवक्त

व्यं भवति। न वक्तव्यं॥ कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति। उक्तं वा किमुक्तं। अनभिधानादिति यद्येवं एकादकत्रेकांता

दिरपि न वक्तव्यः कर्त्रे कांताद्वा कस्मान्न भवति। अनभिधानात्। तस्य निमित्तं। संयोगोत्पातयोः को विशेषः। संयोगो नाम स भवति इदं

कर्तृः१ इत्कृत्वा इदमवाप्यत इति उत्पातो नाम स भवति॥ ॥ ॥

तद्बहुवचनांतादेव प्रत्ययः यदानुजातिशब्दत्वं मुद्गादीनामभ्युपेयते तदैकवचनांतेभ्योपि प्रत्ययः ननु यत्निष्काः क्रीतं तत्स्य निष्कोवस्त्रो भवतीति सोस्यांशवस्त्रमतय

इतीयनेन प्रत्ययस्य सिद्धा इति नार्थो नेनयोगेन अत्र अनु कृत्यस्य शतं मूल्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्य वशान्तरदर्थमिदम्। तस्य संयोगोत्पातयोरिति। कोऽनयोरपा

स्वयोरर्थ इति प्रश्नः न ते कार्यत्वं मन्यमानस्य प्रश्नः कोसौ विशेषः येन संयोगोत्पातौ प्रतिपद्यामहे। इदं कृत्वेति। यथा कामेष्टियोगेः पुत्रादयो वा प्यंते तत्र संयुज्यते फल

॥ संख्यैकवचनाद्द्विगोश्च परिमाणस्य संख्याया इत्यस्य योगः ॥ एम० १५

कचिच्छमनंप्रतीयते२

याद्दच्छिकइति। स्वर्तद्धितोयनतः भेदइति। वस्त्रादेः छेदइति। उपानद्वादेर्भाविनः शुभस्याशुभस्यवासूचकोर्थउत्पातइत्यर्थः तस्यचनिमित्तं [redacted] फलविशेषविषयबुध्यु त्पत्तिहेतुत्वात् नतुफलंप्रतिकारणत्वात् वातिकमितिशमनकोपनेएवात्रप्रत्ययार्थः। नतुनिमित्तंठगत्रप्रत्ययः प्रकरणादिवशाच्च कचित्कोपनं॥ गोद्य। ब्रह्मवर्चस इति ब्रह्मणोवर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपदुच्यते। ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चस इत्यच्समासांतः। तदस्मिन्‌यत्र नदीद्वाणद्रोणशुल्कादिदीयतेतत्रप्रत्ययोविधीयमान

परिच्छिन्नोभेदोवाछेदोवापर्यंवापर्णवा। तस्यनिमित्तंप्रकरणेवातपित्तश्लेष्मभ्यः शमन [redacted] कोपनयोरुपसंख्यानं। तस्यनिमित्तंप्रकरणेवा तपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यं। वातस्यशमनंकोपनंवा। वातिकंपैत्तिकंश्लैष्मिकं। सन्निपाताच्च। सन्निपाताच्चेतिवक्त व्यंसान्निपातिकं। गोद्यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥ यत्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्च यत्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानंकर्त्तव्यंब्रह्मवर्चसस्यनि मित्तंसंयोगः ब्रह्मवर्चस्यः उत्पातोवा। तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ तदस्मिन्दीयतेऽस्मायितिच। तदस्मिन्दीयतेस्मा इतिचेतिवक्तव्यं। पंचवृद्धिर्वा आयो वा लाभोवा शुल्कोवा उपदावादीयतेऽस्मिन्। पंचकः सप्तकः अष्टकः नवकः दशकः तत्राहि उपसंख्यानंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यं। यद्वियस्मैदीयतेत ऽस्मिन्नपितद्दीयतेतत्रतदस्मिन्दीयतइत्येवसिद्धंप्रकरणाद्धि तद्ठन्प्रकरणेऽन्नेता उपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥ ॥

संप्रदानेनप्राप्नोतीत्याह। तदस्मिन्निति। तस्मिन्नपीति। संप्रदानमेवदानक्रियापेक्षयाधिकरणत्वेनविवक्षते। यथासममब्राह्मणेदानमिति। प्रकरणाच्चन्नतादिति यथागोस्त्रियोरित्यत्रैवाशब्देनस्त्र्यधिकारविहितानांटाबादीनांग्रहणंएवमिहापिप्रकरणाधिकारविहिताएवठञादयोगृह्यन्ते रन्निति वचनं॥ ॥ ॥

द्वितीयिक इति। द्वयोः पूरणो भाग इति द्वितीयः तस्मात् पूरणात् भागे तीयादन्निति स्वार्थे अन् प्रत्ययः। ततो द्वितीयो वृद्ध्यादि स्मिन्नीयत इति ठन् प्रत्ययः। पर्यवपन्नमिति व्यव
हितमिसमर्थः। पूरणं नामेति। अर्थग्रहणमिह ननु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः। स्वार्थ इति स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स हि प्रत्ययस्यात्मीयात् तदर्थे चान्विधीय
मानः पूरणाभिधायित्वात् पूरणाख्य परे शमासादयती सर्थः। संभद्रोणादिति। द्रोणप्रमिते श्रीत्याहैव नेमानात् द्रोण शद्वात् प्रत्ययस्तस्यैव पाकसंभवात्॥

द्वितीयिकः तृतीयिकः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। पूरणादित्युच्यते न चैतत्पूरणं तं अनैनतम्ययेव पन्नं पूरणं नामार्थः। तमर्थे मा हृतीय
शब्दं पूरणं सो सौ भवति पूरणं मात् स्वार्थे भागे अन् सो पि पूरणं भवत्येवासंभवत्सवहर। तितत्पचूणीति द्रोणादणेचेति वक्तव्यं। द्रोणप
चति द्रौणी द्रौणिकी। कुलिजाल्लुक्। खग्रहणानर्थकं पूर्वस्मिन्निकभावात्॥ कुलिजौ से वसिद्धं। नार्थो लुक्खग्रहणे
न। किं कारणं। पूर्वस्मिन्त्रिकभावात् पूर्वस्मिन्योगे सर्व एव त्रिको निर्दिश्यते द्वाठकी द्वाठ किकी द्वाठ कीना॥ ॥

× कुलिजाच्चेति सिद्धं लुक् २×

कुलिं कुलिजाच्चेति सिद्ध इति। कुलिजाच्चे सेव सूत्रमस्तु तत्र द्विगो ष्ठं श्चेसनुवर्तेते खोन्यतरस्यामिति च तत्र ष्ठन् खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ् तस्याद्वर्द्धं पूर्वेति लु
क् एवं रूपत्रयं सिद्धं न च ठञ् पक्षे लुगभावे न चतुर्थरूपमिष्यत इति। लुक्खग्रहणं वार्त्तिककृता प्रसारव्यातं॥ [redacted] ॥ ॥

=अत्र स्वेऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः।१

तदस्य। संज्ञायां स्वार्थे इति। इहादशाभ्य संख्यासंख्येये वर्त्तते न तु संख्यानमात्रे। ततः परा तु संख्या संख्याने संख्येये च। तत्रय एव शकुनयः पंच त्व संख्या पुक्ताः पंच शब्दस्य वा
च्याः त एव पंचक शब्दस्यापि तत्रस्य परिमाण परिमाणि भावाभावात्स्वार्थे एव प्रत्ययो वक्तव्यः। यदा तु इह निर्विषये संख्यामात्र वृत्तिस्ते पंचादीनामाश्रीयते यथा द्वे कर्मणोरि
ति एकवचनं न द्विकं ते कर्मत्वे द्वौ कशब्द वाच्ये त्वाश्रित निर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्वौ कर्मविति स्यात्। तदा परिमाणं जीवितपरिमाणे चेति पूर्वापेक्षं समुच्चयः संघादिषु

×परिमाणि भावाश्रयेणापि शकाः प्रत्ययउत्सादयितुं ×९

=संख्यायां अनित्यं संख्यायाः इति [redacted] संज्ञायामिति। मासो आदिदंगेषु वे निसंख्यापर्पुदासाद् कथ्यामासो माव नेष्टव्यः -अत्रापि सर्ववक्तव्यो मासो मासव नेष्टव्यः संज्ञापर्युदासे संख्यापर्युदासे च मासवनेः संख्यापूर्वपदानां तपरं विधिरिति वचनात्सयो मसंगात् ५=

तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु संज्ञायां स्वार्थे। संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययउत्साघः। पंचैव पंचकाः शकुनयः त्रिकाः शालंकाय
नाः सप्तकाश्च स्तवकाः। ततः परिमाणिनि। ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनी [illegible] कर्तव्यं। पंचकः संघः दशकः संघः जीवितपरिमाणे चोपसंख्या
नं जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्तव्यं षाष्टिकं जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः साप्ततिकः जीवितपरिमाणे चेत्सनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वा
त्। जीवितपरिमाणे चेतिद्धनर्थकं वचनं किंकारणं कालादिति सिद्धत्वात् कालादि सेव सिद्धं इह यस्य षाष्टिं जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो भ
वति। तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावी सेव सिद्धं अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। इह वचने हि लुक्प्रसंगः। इह हि क्रियमाणे लुक्प्रसज्येत द्विषाष्टिकः त्रैने
न सति लुग्भवति तेन सति कस्मान्न भवति आर्हादिति उच्यते। न सिध्यति किं कारणं न हीमे कालशब्दाः किं तर्हि संख्याशब्दाः [redacted] इमे पि कालशब्दाः कथं॥

प्रत्ययो विधीयमानो न्यत्र प्राप्नोतीति वचनं द्विषाष्टिक इति संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येसुत्तरपदवृद्धिः आर्हादिति। आर्हादिति एवैतत्रार्हादित्यनुवर्त्तनादाहीयस्य लुकाभा
वं। तमधीष्ट इत्यनेन प्रत्ययो होत परइति तस्य लुगभावः न हीम इति मासादय एव कालशब्दा न तु निमित्तांतरेण काले प्रयोगमात्रेणेति भावः॥ ॥

भा०कै०५
१७

संख्यासंख्येयइति। कालेसंख्येयेवर्त्तमानस्यसंख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमितिभावः। वार्षशतिकइति। संख्यायांप्रसयो विधीयमानस्तदन्तान्न प्राप्नोतिसंख्यापूर्वपदानामेवप्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते॥ खारशताद्यर्थमिति। खारशब्दोःकारान्तो वा निकोकारवचनात्साधुःतदस्यपरिमाणमितियोग विभागःकर्त्तव्यइत्युक्तंभवति। अनभिधानादिति। नहिरमणीयादयोवृत्तिविषयेकालेवर्त्तन्ते षष्ट्यास्त्यक्तवत्तोसंख्येयेषुसंवत्सरेषुसमावर्त्तेवर्त्ते

संख्यासंख्येयेवर्त्तते यदितर्हियोयःकालेवर्त्ततेसकालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसंगोभवति। रमणीयंकालंभूतः। शोभनंकालंभूतः अयमत मेनतत्कालेदृष्टःशब्दःकालेयोनव्यभिचरतीति। नरमणीयादिष्वतिप्रसंगोभवतिजीवितपरिमाणेनउपसंख्यानंकर्त्तव्यं इहचउपसंख्यानंकर्त्त व्यंवार्षशतिकोवार्षसहस्रिकइति। किंपुनःकारणंनसिध्यति। नहिवर्षशतशब्दःसंख्या किंतर्हिसंख्येयेवर्त्ततेवर्षशतशब्दःएवंतर्हिअन्येष्वपि दृश्यतेइतिवक्तव्यं किंप्रयोजनं। खारशताद्यर्थं। खारशतिकोराशिः। खारसहस्रिकोराशिः॥ अयंतर्हिदोषः। इहवचनेहितकप्रसंगइति। नब्रू मोयत्नक्रियमाणेदोषःतत्रकर्त्तव्यमितिकिंतर्हियत्नक्रियमाणेनदोषःतत्रकर्त्तव्यं। चक्रियमाणेनदोषः। शोभाहीत। ननर्हिउपसंख्यानंकर्त्त व्यं। नकर्त्तव्यंकालाद्दिसेवसिद्धं ननुचोक्तंनेमेकालशब्दाः किंतर्हिसंख्याशब्दाइति ननुचोक्तंइमेपिकालशब्दाःकथंसंख्यासंख्येयेवर्त्तते। ननुचो क्तं। यदितर्हियोयःशब्दःकालेवर्त्ततेसकालशब्दःरमणीयादिष्वतिप्रसंगोभवतीति। उक्तंवा। किमुक्तं। अनभिधानादिति। अनभिधानाद्रमणीया दिषुवृत्तिर्नभविष्यतिस्तोमेडविधिः पंचदशाद्यर्थाःस्तोमेडविधेयः। किंप्रयोजनं। पंचदशःस्तोमःसप्तदशःस्तोमइति॥ ॥इतिश्रीभगवत्पतंजलि विरचितेव्याकरणमहाभाष्ये पंचमाध्यायस्यप्रथमेपादेप्रथममाह्निकं॥

तइतिपुक्तंतेषांकालवाचित्वंलोकेचसंवत्सरसंख्ययाजीवितंप्रायेणापरिछिद्यतइतिसंवत्सरवृत्तित्वंषष्ट्यारीनामुच्यते स्तोमेडविधिरितिडित्करणंविंशंस्तोमईसादौतिटि लोपार्थंपंचदशइत्यत्रतुनस्तद्धितइतिटिलोपस्सिद्ध्यतिस्तोमोमंत्रसमूहः॥ ॥इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृतेभाष्यप्रदीपेपंचमस्यप्रथमपादेप्रथममाह्निकं॥ एम०१७

मे२

त्रिंशःस्तोमः२

=वीप्सातः स्पष्टा वक्ष्यमाणे किंतच्च विंशत्यादि विषयमेवेति भावः २= ननु प्रकृतिप्रत्ययातिरिक्त निपातभावे केन शास्त्रेण सम्पन्न आह· प्रकृत्यन्तरेति· २= आवृत्य पङ्क्तिर्दिलाघेषे १

पंक्तिरिमेविंशत्यादय इति सूत्रे पठितानां प्रत्ययस्वरादिरूपा परामर्शः। पंक्तिशब्दः छन्दो विशेषे संख्याविशेषे च रूढो नैवात्र यथार्थोनुसारेण प्रवर्तते इति तत्सरिसागेन विंशत्यादय एव विचार्यन्ते। तेषु स्वपमाणवान्निकावतारणार्थं चायं भाष्य उपक्षेपः। सप्रकृतिका इति प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणादुच्चारणादिति भावः। सहशब्दो विद्यमानार्थः न तुल्ययोगार्थः। तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः। निपात्यन्त इति। प्रकृतिलुमे(?) षां कस्मान्न विज्ञायते ऐषु चाम्याः प्रत्ययस्य चानुपादानादनिष्पन्नस्य च प्रकृतिलाभावात्। प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मादेषां न भवति लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात् शतानां च्व्यन्तोपु(?) शते विंशत्यादिष्विति शास्त्रे च केवलानामुच्चारणात्॥ विधिनिपातन

सप्रकृतिकाः १

पंक्तिविंशति॥ इमे विंशत्यादयः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति तत्रेदं प्रसिद्धमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययः अयं प्रत्ययार्थ इति इमे ब्रूमः॥

=प्रकृतिसामान्यस्य प्रकरणादेव ज्ञातत्वात्। १=

=ननु प्रकृतावुक्तायां तदर्थो गतो वशिष्टः प्रत्ययार्थप्रतिज्ञानुष्ठानत एवेति किं तत्प्रश्नेनेत्यत आह· लोक इति· २=

रिति· प्रकृति १

योऽसावयवे ह्यवयवा निर्दिष्टास्ते समुदायोऽनुमीयते स विधिर्यत्र तु समुदायः श्रूयते अवयवाश्चानुमीयन्ते तन्निपातनं। का प्रकृतिः प्रत्ययविशेषविषयः प्रश्नः प्रकृत्यर्थे नन एच्छति प्रकृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात्। कः प्रत्ययार्थ इति लोके विंशत्यादीनां संख्यायां संख्येये च प्रयोगो दृश्यते तत्र लौकिकार्थानुगुणं कः प्रत्ययार्थमाश्रित्य साधुत्वाय एषामन्वाख्यानं क्रियत इत्यर्थः। इमे ब्रूम इति। वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षार्थसर्वनामोपादानं वचनमात्रं चेह विवक्षितं न तु

११ कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं इत्यात्मनेपदं न कृतं॥ ॥ ॥ ॥

=अतिवचनस्य सुकरत्वाद्ध्यंतनाभिमुख्यार्थत्वात्स्थितानत्यप्रकृताक्षेपित्रिशोभा इति तात्पर्यार्थः। २=

द्विशब्दादिति। दशद्दुर्गलक्षणं संख्येयवाचिन इत्यर्थः॥ समुदाये च निपात्यसमानेनां नानीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण शतिच् प्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते॥ स्वार्थ इति। प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिस्तस्या अर्थः। अथवा यः प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थे विततवचनमिव पुत्रस्तत्रैव स्वार्थे प्रत्ययस्तस्या अनिर्दिष्टार्थप्रत्ययस्योत्सर्गेणाप्यत्वात् समासवचनानुपपत्तिरिति। इष्टयोस्समासवचनयोरनुपपत्तिरित्ययमर्थोऽभिमतः। नहि समासमानं वचनमात्रं वा न सिध्यति॥ विंशतिगवमिति। विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्वं बोधिनां द्रव्याणां तत एव दशद्व्यपेक्षया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्याभावे गवां विंशतिरिति ततः समानाधिकरणपदनिबन्धनद्विगु

द्विशब्दादयं दशाद्यर्थोऽभिधायिनः स्वार्थे शतिच् प्रत्ययो निपात्यते विनभावस्त्वं द्वौ दशतौ विंशतिः। विंशत्यादयो दशाद्यर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः। विंशत्यादयोर्दशाद्यर्थे चेत्समासो नोपपद्यते विंशतिगवमिति। किं कारणम्। द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहितत्वात्षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यन्ते च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। भवितव्यं च विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्स्रूली चत्वारिंशत्स्रूली समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयम्। विंशतिः द्विला दशतोर्द्वयोर्द्विवचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति॥ ॥ ॥ ॥

समासाप्रसंगः षष्ठ्यन्ते चेति। उपसर्जनं पूर्वमिति लक्षणेन। गुणेन षष्ठी न समस्यत इति प्रतिषेधस्तु व्याख्यानमवर्त्ति शतस्य हस्तां नाच्च निष्कादित्ति प्रत्ययविधानात् ज्ञापकात् कोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिककारवचनाच्च। द्विवचनं प्राप्नोतीति। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमेव वचनं केचिदिति बन्धेनेनतु संख्यामपि संख्यानरबुक्तसंसंख्यान्तरविरोधात् लिङ्गानां तु विरोधाभावः स्त्रीत्वं प्रतिपादितः॥ एवं तर्हीति तदस्य परिमाणमित्यधिकारात्॥ परिमाणे या वृत्ता संख्या तत्प्रत्यये परिमाणिनि प्रत्ययं परिमाणी च द्विविधः द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि तत्र संघस्यैकत्वात् विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति द्रव्याणां तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्स्रूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः॥ ॥

परिमाणिनि चेरिति। द्वौ घातौ परिमाणं यस्य संघो विंशतिरित्यभिधीयते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघो न्तरस्य परिमाणिनो संभवाद्विंशकः संघ इति सि
द्धे विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् [illegible] संज्ञायामिति ड्वुन्प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययः सि
द्ध्यते [redacted] व विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चेष्यते विंशतिर्गौः संघ इति तस्मा

=किंतु विंशको गोसंघ इत्येवेष्यते इति भावः।३=

परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः विंशकः
संघः॥ षष्ठी वचनविधिश्चा षष्ठी च विधेया गवां विंशतिः द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात्षष्ठी
न प्राप्नोति एकवचनं च विधेयं विंशतिर्गावः। गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनं
प्राप्नोति॥ ॥ ॥

=सर्वथेत्यर्थः।२= =विंशतिर्गौः संघ इति ड्वुनभं तत्र लोत्यर्थः।१= =के मम्ति [illegible] मित्यादावित्युक्तं तस्येव प्रयोगो यथास्यादित्येवमर्थः।१=

घदा संघे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा न च तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः स्वार्थे निःसंभम प्रत्ययो विधेयः। षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघे परिमाणिनि विंश
त्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्त्या वाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानात् व्यतिरेकाभावात् गवां
विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्यात् बहुवचनप्रसंगश्च तदेवं पुत्सत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाप्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारंभं प्रत्याख्यातुमाह॥

भा०कै०५ १९ अनारंभो वेति। वाश ब्दस्तु र्थ्यर्थे सहस्रादिवद्बहुसन्ना एवविंशत्यादयो र्थेवर्त्तन्तइति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञाश्च र्थवत्त्वेनानुज्ञातसाधिमानं संख्यायां संख्येये
च प्रयोगभेदेनाख्यादिवद् [redacted] नेकार्थतया समा वृत्तेर्वर्त्तमानारूढिशब्दत्वाच्च नियतलिंगसंख्याः यथा आपो दारा इति भावः इदानीं भाष्यकार आरंभंसम
र्थयमान आह यथेति अपमत्रार्थः॥ अक्षारद्यः परस्परानन्विताने कार्थाभिधायिनो भिन्नाः जातिषु रूढिशब्दा एव न तु योगिकाः विंशत्यादयः सहस्राद
यश्च मुख्यादिवत् गुणिनि योगिका एव न हि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययंति येनैषां रूढिशब्दत्वमुच्यते। अत्रापि संदेह इति। कृए

अनारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञाना द्यथा सहस्रादिषु अनारंभो वा पुन विंशत्यादीनांम्याप्य ःकथं सिध्यति प्रातिपदिकविज्ञानं विं
शत्यादयः अव्युत्पन्ना नि प्रातिपदिका नि यथा सहस्रादिषु। न द्यथा सहस्रमयुतमर्बुदमिति। न चानुगमः क्रियते भवति चा
भिधानं। यथा सहस्रादिष्वितिसुच्यते। अथ सहस्रं पिकथं भवति त्वं सहस्रं गवां सहस्रं गावः सहस्रा वं गो सहस्रमिति। यावत्रापि [redacted]
संदेहः नास्त्याक न्नेव्याय त्रानुगमः क्रियते न नु चोक्तं विंशत्यादयोर्द्र थ्येचेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनिचेत्पुनः स्वार्थे प्र
त्यपविधानं षष्ठीवचनं विधिश्चेति नैष दोषः॥ समुदाये विंशत्यादयो भ विष्यंति॥ किं वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते॥

यां मुख्योर्थः को वासोय मिति संबंधारोपचारिक इति संदेहः॥ नास्त्येति। अननुगमो हि दोषायाः शब्दोपादानं स्यात्सर्व शब्दानुगमो न त्वनुगम एव स्वप्रज्ञापरा
धादशब्दार्थ विशेषनिश्चलाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः॥ समुदाय इति अस्येति प्रत्ययार्थस्यानुवर्तनात्समुदायः परिमाणी प्रत्ययार्थे तेनाश्रीयते
न तु भिन्नानि द्रव्याणीत्यर्थः॥ किं वक्तव्यमिति। अस्येत्यनुवर्तनात्परिमाणे प्रत्ययो लभ्यते न तु तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः॥ ॥ ॥ राम० १९

माणि०

= ननु चोक्तमिति। अन्यथा विंशतिर्गोसंघ इति प्राप्नोति विंशकः इति चेत्यन्तेद्रिति भावः। द्व्यसंघयोरिति। दशब्दे होरा संख्यापरिच्छिन्न द्व्यसंघे इति भावः। ननु द्व्यसंघ इति। ननु दशतोः संघस्य विंशति नाभिधानात्संघे विवक्षित द्व्यसंघ द्व्यालिका विंशति प=
= रिमाणमस्येत्यर्थे विंशको गोसंघ इति न विध्यति विंशतिर्गोसंघ इति चन गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च सिध्यतीति भावः। १= ननु दशतोः संघस्य गुणिनो दशतो नगा इति दश तोर्विंशतिरिति प्राप्नोति गवां विंशतिरिति न सिध्यतीत आह इति।

संघ इति वचनेन इति। पूर्वसूत्रे द्वंद्वनिर्दिष्टस्यापि संघशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः। ननु प्राणिसमूहः संघः ततश्च वृक्षाणां विंशतिरिति न प्राप्नोतीत्याह। संघः समूह इति। [redacted] सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां च समुदायस्संघ इत्यर्थः। ननु चोक्तं परिमाणिनि चेत्तु नः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति नैष दोषः। द्व्यसंघयोर्दशतोस्संघे अयसयोनिपातसते नेतु द्व्यसंघे इह द्व्याणां द्व्यसंघस्य दशतां दशत्वे घस्य च परमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते बुद्धि व्यवस्थापितार्थनिबंधनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयंतो ऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयंति। त एत इति निपातनसामर्थ्याद्दिशि दशते संघे वर्त्तमाना नाभाववचनाभवं
= दशद्वात्मके ॥१=

संघ इति वर्त्तते संघः समूहं समुदाय इत्यनर्थांतरं त एते विंशत्यादयः समुदाये संतः भाववचना भवंति। भाववचनाः संतो गुणवचनाः ति। गुणवचनाः संतो ऽविशिष्टा भवं सन्येगुणवचनेः अन्ये सु च गुणवचनेषु कदाचिद्गुणाः गुणिविशेषको भवति। तद्यथा शुक्लः पट इति। कदाचिद्गुणिनां गुणो व्यपदिश्यते
भवं २ ॥ तद्यथा पटस्य शुक्ल इति ॥ ॥ ॥ ॥

ति। भावशब्देनात्र धर्ममात्रमुच्यते भाव इव भावः यथा पाकादि भावः पराश्रयः एवमन्योपि धर्मः पराश्रयत्वात् भावः गुणवचना इति गुणमुक्तवंतो गुणाश्च वनाः गुणमुक्ताद्व्यमभिधतीत्यर्थः। अन्यैरिति शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इत्यर्थः गुणिविशेषक इति। भाष्यकारवचनात् कर्त्तरि चेति ऽनिसः षष्ठीसमासनिषेधः शेष षष्ठ्या वा समासः अथवा गुणिनं विशिनष्टीति कर्म्मण्यणंततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः पटः शुक्ल इति। गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षया मत्वर्थीयलोपाद्वा समानाधिकरण्यं एवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यं कदाचिदिति। आधाराधेय व्यवच्छेदयोपजातव्यतिरेके गुणिनां गुणो विशेष्यते पटस्य शुक्लः

=अस्मिन्पक्षे इति संघाभिधाने समानाधिकरण्यलक्षणद्विगुसमासाप्रसंगरूपं दोषमुक्त्वा पक्षांतरेणापि परिहारमवंतीति शुक्लादिद[redacted]त्संख्यासंख्येययोः सामानाधिकरण्यमभिसपरिहरतीत्यर्थः। १ =पदे कि अनेन विंशतिगोसंघ इति न भवतीत्युक्तं। २=

भा०कै०५ दशादर्थे चेदिति। अस्मिन्पक्षे योदोषः स पक्षांतरेणाश्रयेण परिह्रियत इत्यर्थः। वचनपरिहार इति समुदायाभिधाने वचनदोषो नावतरति सामानाधिकरण्येत्व

२० वतरति। स च परतः परिहरिष्यते। तिष्ठत्विति। परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात्। संहननमिति। संघः संहननं तत्र दशतोः संघेवर्त्तमानो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमा

णेनिप्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः। विंश[redacted]ति: परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशको गोसंघ इति वर्त्तिष्यत इति परिमाणार्थाभिधानं वर्त्तिविव

क्षितानतु विंशतिशब्दः कदाचिदपि गोसंघेवर्त्तते। गुणिनेति। गवादिनेत्यर्थः। ननु दशशतस्य संघस्य गवादिर्गुणीन भवति दशतो हि तस्य गुणिनौ ने

=एवं च दशतोर्विंशतिरितिशब्दोनेतिभावः। १=

तयद्दशतावेव उच्यते विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति। सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत्प

रिमाणिचेत्पुनः स्वार्थेप्रत्ययविधानमिति। संहननेवृत्तः संहननेनेव वर्त्तिष्यते संख्या संहननेवर्त्तमानो द्रव्यसंहननेवर्त्तिष्यते। अथ षष्ठी

तत्पुरुषोत्तिना गुणोविशेष्यतेवचनपरिहारः उभयोरेवं उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः यदि तर्हि इमे विंशत्यादयो गुण

वचनाः स्युः सधर्मभिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यं। अन्येच गुणवचनाः द्रव्यस्य लिंगसंख्ये अनुवर्त्तन्ते तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शु

क्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणः तस्य यल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति॥ ॥

षट्तो षुः गवां दशतोष्ट्वतात्विकमेदाभावात् गवामपि गुणित्वात्। तत्राव्यभिचाराद्दशता विंशतिर्न विशेष्यते दशतोर्विंशतिरिति गोभिस्तु व्यभिचारित्वाद्व्यत्ये

विशेष्यते गवां विंशतिरिति यथा पटस्य शौक्ल्यमिति पटेन शंखादिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते। ननु शुक्लेन गुणेन तस्य समवेतं गुणसामान्यं शुक्लं स यौक्ल्यम्

मिति व्यभिचाराभावात्सवचनपरिहार उभयोरिति समुदायाभिधानेगुणाभिधाने चेत्यर्थः। तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात्तिद्वमेकवचनमिति सामा राम०

ण्यात्परिहृतमेव वचनदोषः सामानाधिकरण्येनुपरिहार उच्यत इति भावः। तं वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति॥ ॥ ॥ २०

विंशसाद्यः पुनरिति प्राक्छतात्तेषां स्त्रीलिंगत्वादेकत्वं च नान्तत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनांतत्वाच्चेति भाव वृ॰ विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयविवक्षायामेकशो

प्येभवति। गावो धनमिति। धनादीनां साकांक्षत्वात् भेदकत्वात् क्रियायां पारतंत्र्याच्च गुणत्वं। यथा मुल्कमिसुक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकांक्षति मुल्कं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य

भेदकं मुल्कमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतंत्रं द्रव्यानयनमंतरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः एवं धनमिसुक्ते किं तदिति गवाद्याकांक्षति गावो धन[redacted]मि

ति गवां प्रीति हेतुत्वावगमात् भेदकं धनमानयेसुक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतंत्र्यमिति धनं गुणः उडुपशतानीति। अत्र संख्यात्वक्षणस्य गुणस्य तरणे

= साकांक्षत्वादिति। गुणस्य धर्मावछिन्नद्रव्यसाकांक्षत्वादिस्यर्थः। एवं भेदकत्वात्पारतंत्र्यादिलक्षणयोरूह्यं। गुणस्य द्रव्यानुयायित्वमिति संबंधितं। अन्यैर्गोत्वादेर्व्यावृत्तं। शुक्लादेस्तु नत्वस्योस्तसादिमत्वेनानिसत्वमुपगमात्। नित्यत्वे च तत्संबंधस्यानित्यत्वात्। तथा धनत्वादेरप्यनित्यगुणत्वं॥

विंशसाद्यः पुननोनुवर्त्तंते अन्येपि वै गुणवचनानाव प्रपंद्रव्यस्य लिंगसंख्ये अनुवर्त्तंते गावो धनं पुत्रा अपत्यं इंद्राग्नी [redacted] देवता

विश्वेदेवता यावंतस्ते तांवा शिता मनुष्यं तिसर्वे ते दक्षिणा समृद्धा इति अथात्रानुवृत्तौ हेतुः शक्योवक्तुं वा॰ शक्योवक्तुं कामं तद्धेच

तां। इहकदाचिद् गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति। तद्यथा पंचोडुपशतानिती र्णानि पंचवध्रीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्ध मसिभिर्युद्ध मि

ति नचासयोयुध्यंते असिगुणाः पुरुषा युध्यंते। गुणास्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति॥ ॥ ॥

प्राधान्यं विवक्षितं तीर्णानीति कर्त्तरिनिष्ठाभिधानात् तत्वतस्तसंख्येयानामुडुपानां प्लवनेकर्त्तृत्वं अथवा उडुयानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणं।

अश्वैरिति। अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात्करणत्वाच्चोपकारित्वात् गुणा अपि संतः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्त्तरि तृतीया विधानात्॥ ॥ ॥

=सैरथादिविशेषो बहुलक्षणः॥१०॥ नपुंसकलिंगएवेति॰ न च धनवाद्दे ध्येन तुल्यमिति नत्वैवमुक्तो नेतत्कमिति तात्पर्यं॰ गावइत्यस्मात् स्त्रीपुंसमसाधारण्यात् लाभान्तरगम्यस्य लिंगविशेषस्य धनमिति लिंगस्तर्वनाम नपुंसकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वे पि पुत्राइत्यस्य विशेषलिंगबोधकस्य नरभावत्वाभिविशेषात्॥२॥

भा॰ कै॰ ५ षिनो ते धेनमिति। समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वात्क्षन त्वं न त्वेकैकस्य गोपिंडस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते। आश्रितसंख्यां विशेषाश्च गोपिंडा धनं विशिंषंतः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रसा

२१ ययंतीति गावोपि धनसंख्यां नानुवर्त्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात्। अपत्य नादिति। बहूनां चापनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते। वरमपुत्रत्वं न त्वेकपु

त्र तेतिलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिंगः एवमुपयुज्यते। प्रत्येकं त्वपत्यनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव। इंद्राग्नी देवतेति। सं

घस्य देवतात्वमेकं हविष्प्रतीति द्विवचनाभावः। देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयेत तत्र च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात् यथा स्वादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति बध्ना

तावेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः सर्वे ते दक्षिणेति। अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमिति एकवचनं दक्षिणा इति तु बहुवचने दाने विकल्पः स्यात्। विंशत्यादिष्विति। विं

=नतुदेवतापदार्थएकधर्मसेकमपी प्रत्येकत्वात्तत्वआह एकदेवतात्वमिति हविर्धर्मसंयमेव॥२=प्राधान्यं चमुख्यत्वं संख्यावत्वेनैव नातदाश्रयप्रतीतिः॥१॥=

इहनावइावो धनमिति षिनो ते हेतुं एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः। पुत्रा अपत्यमिति अपत्यनादपत्यमेको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। इंद्राग्नी देव

ताविश्वेदेवा देवता इति। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल् एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः यावंतस्ते तावंतः प्रीणा मनुयंति सर्वे ते दक्षिणास

मृद्ध्या इति। दक्षे दक्षिणाएको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः। अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववृत्तेषु दे

षः गोविंशतिरानीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः इहंतावद्यं प्रष्टव्यः अथेह गोरनुबंध्यो जो ग्नीषोमीय इति कथमा

=समवाद्दक्रमेणः॥२= (लक्ते चोदितायां द्रव्ये आरंभणालंभनविशसनादीनि क्रियंत इति॥ ॥ ॥

शति संख्या समुदितद्रव्यसमवायिनीनतु प्रत्येकं घुत्वादिवत्परिसमाप्नेति द्रव्यगते लिंगसंख्ये नानुवर्त्तेते पंचादयस्त्विति संख्येयवचना इति संख्येयलिंगसंख्यानुवि

धायिनः भावानयन इति। नह्यन्यस्मिंश्चोदितेन्यस्यानुष्ठानं युक्तं नहि देवं छिंधीत्युक्ते कश्चिदृदिनं छिनत्तीति भावः। इहंतावदिति। अन्यस्मिंश्चोदिते अन्यत्रापित ॥म॰

दव्यभिचारिणीकार्यं दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २१

धर्मवचनेन

=समुदितेति॰ अयंभावः। यत्रैकेनधर्मेणाऽऽसज्यवर्त्तिना सहधर्मिणोनेकस्य भेदाभावैः प्रतिपाद्यते तत्र स्वगतलिंगवचने पंचादयस्तु धर्मिबोधकाः एवं न धर्मबोधकाः इति द्रव्यलिंगसंख्यानवंति॰ यद्यपि धनादिपदानि धर्मिबोधकानि तथापि तेनिसंख्याकप्रवृत्तिधर्मवाचिन=

असंभवादिति। आकृतौ साक्षात्कार्यारम्भासंभवाद् द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः। येषां तावद्व्यतिरिक्ता जातिः तेषामेतदेव जातौ कार्यं [redacted] चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते यथा चाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वाद् चोदितमपि यात्रमानीयते। तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः अव्यतिरेकादिति। जातिद्रुतो गुणगुणिनोप्यतात्त्विकभेदाभावादेव तेन द्वारेण तास्तास्ताः क्रियास्तच्चोद्यत इत्यर्थः॥ सहस्त्वार यस्तृपृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः। छेदादि ते। छेदादिपथिभ्य इति। निसग्रहणं प्रसयान्तरनिरसनार्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात्। यथैकोगपूर्वात् ठञ् नित्सिमिसत्र निसग्रहणमनुपनिवसनार्थम्। तथा हि छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते। न च तेभ्यः प्रसयान्तरप्रसंगः पथिशब्दात्तु प्रसयोविधानसामर्थ्यात् भवत्येव

असंभवादाकृताकारंभणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते दूरमप्येवं जातीयकमेव असंभवाद्धावा नयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति अथवा अव्यतिरेकात्। छेदादिभ्यो नित्सं। पथोण नित्सं। छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनात् नित्यग्रहणा नर्थक्यं छेदादिपथिभ्यो [redacted] नित्यग्रहणमर्थकं किंकारणं विग्रहदर्शनात्। विग्रहो दृश्यते छेदमर्हतीति पथानं गच्छतीति वि

॥ कार्यार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते॥ ॥ ॥

प्रसयान्तरस्य तु प्रसंगाभावः नापि तद्विषयार्थं निसग्रहणं यथाक्रमेन्नित्यमिति मयूरप्रसयारम्भत्रांतप्रयोगनिवारणाफलं निसग्रहणं छेदादीनामन्यत्र प्रयोगास्पष्टत्वात्। नापि प्रसयार्थविशेषणं नित्यं छेदमर्हतीति तस्यार्थस्यासंभवात्। न हि कश्चित्सदा यो नित्यं छेदमर्हतीति योपि वेतसादिरर्थः छिन्नः प्ररोहति सोपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य छेदप्रवर्तनात्। नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः संभवति तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते कदाचिद्गच्छत्यपि प्रयोगाद्यावत्तु निवसर्थं नित्यग्रहणं स्यात्॥ यथा नित्सं क्रीडाजीविकयोरिति एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्यदर्शनात्॥ ॥ ॥

भा॰कै॰५
२२

विकारेणेति। नित्यग्रहणं विकारेण संबध्यते विरंगादेशः पंथ्यादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयौ भवतः ननु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्यसिद्धेः अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्या
शंक्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायेतेति भावः। अकङादिभिरिति। स्फुधातुरकङ् च। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्री परशुं चेति प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमाना
नामादेशानां तदभावे प्रसंग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन। सन्नियोगशिष्टानामिति। विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन् विषये विधिः
तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोऽपि न प्रयुज्यते। यथा भ्रुवः स्फुचेति भ्रूसन्नियोगेन विधीयमानस्य स्फुभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावः। सैव न्यासिद्धसाध्येऽस्य

विकारेण विग्रहो माभूदिति विसर्गविरंगं च पंथ्योर्णं नित्यमिति विकारार्थमिति चेदकङादिभिस्तुल्यं विकारार्थमिति चेत् अकङादिभिस्तुल्यमेतत् यथाऽ
कङादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति। एवमाभ्यामपि न भविष्यति किं पुनरिह कर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते आहोस्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते इह कर्त्तव्यं क्रियते
[redacted] एष एव न्यायो यदुत सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न
करोति। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहेतीत्युपसंख्यानं यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहेतीत्युपसंख्यानं [redacted] कर्त्तव्यं यज्ञकर्म्माहेति यज्ञियो दे

॥ ऋशः ऋत्विक्कर्माहेति। आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति॥ ॥ ॥

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिंगं वक्ष्यते इदं कर्त्तव्यमिति॥ धर्मे नित्योयादिकं तत्र स्येकस्य संदेहसंभवादनधिकारः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्माहेतीति ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थे व्या
पारे यज्ञशब्दस्य वर्त्तमानस्य सिद्धः स त्रेणौ वप्रत्ययो यथा मृदंगवादनवृत्तेर्मृदंगशब्दाट्ठक् भवति मार्दङ्गिक इति नैतदस्ति तत्र हि गौणार्थे वृत्तेरप्येव प्रत्यय इष्यते न तु मुख्यार्थे वृत्ति
भ्यस्तत्र गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते इह तु यज्ञे यज्ञमर्हतीत्यत्र तत्कर्मैतयोरपि प्रत्यय इष्यते तत्र मुख्यार्थे संभवे गौणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वात्तेन न सिध्यतीति
वार्त्तिकारंभः ननु योऽदेशो यज्ञकर्माहेतीति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारंभेण नैतदस्ति यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्मैरर्थिनो विदुषः शास्त्रेणापृ

=अकङादिभिस्तुल्यमित्येतत् किं=
=अकङादिषु कर्त्तव्यताधास्ते तत्किं=
=वान्न दृष्टा कर्त्तव्यतोच्यते इह=
=तिपक्षछन्ति किं पुनरिति॰२=

[illegible]

एम॰
२२

पारात्मनिर्देश इति इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः पारस्येति शिष्यस्य करोतीति उच्चारयतीत्यध्यायक इत्यर्थः। शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्य
तेन तु निष्पादयति अध्यायकाधीनत्वात्तन्निष्पत्तेरिति भावः। तुरायणमिति यस्तु विशेषमृत्विग्वसन्यापारत्वान्निष्पादयति यजमानस्तस्मीमास्त इति भावः॥ उ

पारायणतुरायणाच्चांद्रायणं वर्जयति। तद्वर्जयतीत्यनिर्देशः तत्त्वादर्शनात् तद्वर्जयतीत्यनिर्देशः अगमकोनिर्देशः अनिर्देशः पारायणं
कोवर्जयति यः पारस्य करोति। तुरायणं कोवर्जयति। यश्चरू पुरोडाशान्निर्वर्जयति। तत्त्वादर्शनात्। न च तत्प्रत्ययोदृश्यते। इष्ट्वो इत्यदर्श
नात्। इष्ट्वो इत्यप्रत्ययोदृश्यते यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते। यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते। यश्चैवा
धीते यश्च पारस्य करोति। उभौ तौ वर्तेयतः [redacted] यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्जयति
उभौ तौ वर्जयतः उभयत्र कस्मान्न भवत्यनभिधानात्। योजनं गच्छतीति योजनं गच्छतीति क्रोशशतयोजनशतयोरूपसंख्यानं योजनं गच्छतीत्य शतयोजन३
त्र क्रोशशतयोजनशतयोरूपसंख्यानेकर्त्तव्यं क्रोशशतिकः योजनशतं गच्छति योजनशतिक इति। ततोभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत
योजनशतयोरूपसंख्यानं कर्त्तव्यं। क्रोशशतादभिगमनमर्हति। क्रौशशतिको भिक्षुः योजनशतादभिगमनमर्हति योजनशतिको
शुरुः॥ ॥
मौताविति। अन्यतरासन्निधौ क्रियायाअनुत्पादात् उभयोः कर्त्तृत्वं। यश्चेति यजमानो देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणं निर्वर्तनेन कर्तृत्वं तदेवं भाष्यकारे
ण यथान्यासं सूत्रं समर्थितं। अनभिधानादिति। अध्यायकेयाजके च प्रयोगाभावात्॥ ॥ ॥ ॥

=कर्त्रैसादिः॥१=   =नाछत्स्यकरणमाधायुक्तत्वात्‌॥२=

भा०कै०५ उत्तरस्यचकारः प्रत्ययार्थे समीपे प्रयुज्यमानः प्रत्ययार्थमेवगच्छतीत्येनं समुच्चिनोतिसमर्थविभक्तिरुक्तत्वात्‌ अपि सत्त्वोपाधानात्‌ तीयैवतेन वारिपथेनगच्छतीत्यादिः पाठो
२३ युक्तो नद्वितीयांतपाठः द्वितीयापक्षे आक्रांते अनाक्रांते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्‌ आक्रांत एवेष्यते॥ मधुकमरिचयोरिति। अत्र मुख्यगमनासंभवाद्‌ा
हृत एव प्रत्ययमिच्छंत्यन्ये तु गौणगमनाश्रयेण गच्छतीत्यत्रापि अर्थे प्रत्ययमाहुः प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च द्वयोरसंदेहार्थोन्यतरप्रयोगं तमधीते अधीष्टभृतयो

उत्तरपथेन। आहृतमुत्तरपथिकं वारिजंगलस्थलकांतारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यं वारिपथेनगच्छति वारिपथिकः वारिपथेनाहृतं वा
रिपथिकं वारिजंगलपथेनगच्छति जांगलपथिकः जंगलपथेनाहृतं जांगलपथिकं॥ जंगलस्थलपथेनगच्छति स्थालपथिकः स्थ
लपथेनाहृतं स्थालपथिकं स्थलकांतारकांतारपथेनगच्छति कांतारपथिकः कांतारपथेनाहृतं कांतारपथिकं। अजपथशंकुपथा
भ्यां चेति वक्तव्यं। अजपथेनगच्छति आजपथिकः। अजपथेनाहृतं आजपथिकं। शंकुपथेनगच्छति शांकुपथिकः॥ शंकुपथेना
हृतं शांकुपथिकं। मधुकमरिचयोरणस्थलात्‌ वक्तव्यः॥ स्थालपथं मधुकं स्थालपथं मरिचं तमधीष्टो भृतो अधीष्टभृतयोर्द्वि
तीया[redacted]निर्देशो नर्थकस्तत्रादर्शनात्‌॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोनर्थकः किंकारणं। तत्रादर्शनात्‌॥ नत्वसौ मासम

=स्थलात्सरोयः पथिमाहृतस्तदं मधुमरीचयोरणित्यर्थः। मधुकमितिकः स्वार्थे मद्धिरिपाठं नारायणः॥ अधीष्यते किं तर्हि मुहूर्त्तममौ अधीष्टो मासं तत्कर्म करोति॥ ॥ ॥

रिति। यावंतं कालमध्येषणं भरणं च क्रियते ततः प्रत्ययो नेष्यते अध्येषणभरणफलव्याप्त्याप्तकालादिष्यते। ततो न प्राप्नोति तस्मादीक्षणा रा०
भरणाभ्यां मव्याप्ताद्वितीयानुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो द्वितीयानिर्देशः॥ ॥ ॥७॥ ॥ २३

=अध्येषणादिफलभूतोपोध्यायायारः कर्मकरणादिरूपस्तत्र्याप्यानेनासंभवं प्रयुक्तात्‌॥१=

सिद्धं त्विति तेन मासायाधीष्टो मतो वेतितादर्थ्ये चतुर्थ्ये तात् प्रत्ययं मासव्यापि व्यापारार्थे [redacted] मधीष्ट इत्यर्थः तादर्थ्यादिति। मासादिशब्दा‍ अध्येषणाभरणाव्याप्त मुहूर्तादिकालवाचिन एवाश्रीयंते भूतभाविनोस्तु प्रत्ययविधौ मुख्यार्थवत्त्वयइति विभागे लक्ष्यपरतं तत्ताल्लभ्यते। अवयवा। अनंतरस्येति एपतः द्विष्यमित्ति विपरी

चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः ॥१

सिद्धं चतुर्थीनिर्देशात् सिद्धमेतत् कथं चतुर्थीनिर्देशाच्चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः तस्माय धीष्ट इति सततहि तादर्थ्यात् द्वितीयमविष्यति ॥ मासार्थो मुहूर्तो मासः ॥ अवयवसिद्धं श्रू। अवयवसिद्धं श्रेसनंतरस्यानुकर्षो द्रष्टव्यः। द्वेष्यं विजानीयात् इयमप्यनुवर्त्तत इति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाचष्टे। अवयवसिद्धं श्रेसनंतरस्यानुकर्ष इति। षष्टिकाः। षष्टिके संज्ञाग्रहणं। [redacted] षष्टिके संज्ञाग्रहणं क्रियते कथं मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यंते तत्र माभूदिति। उक्तं वा। किमुक्तं। अनभिधानादिति ॥ ॥

तमिसर्थेः। अवहितसापि क्वचिदनुवृत्ति दृष्टाय यात्क्रीयाद्दौ स्वे नइस्तत्रैत दद इवइदमइ जिदर्शनादिहापि क्वचिद्भाम्येदिसर्थेः॥ षष्टिकाः वहुवचनमतंत्रमेकवचनांतस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगात्संज्ञाग्रहणमिति। षष्टिरात्रेण पच्यंत इस्तत्रार्थे निपातसमानस्वधान्यविशेष एव प्रयोगार्थे अनभिधानादिति। लोके स्वार्थे प्रयुज्यमा ॥ नानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न तु अर्थे नियोगः क्रियते ॥ ॥ ॥

=सामर्थ्यलभ्येति· अयंभावः। स्वे द्वितीयपक्षे तदस्येति षष्ठ्यर्थे· तस्य ब्रह्मचर्यमित्येव सिद्धेः। यस्य मासः संबंधी तन्मासस्यापि भवतीवेति· एवं च तदस्येत्यस्य सामर्थ्यात् द्वाघ्याख्याने पि सत्त्वतात्पर्यं भाष्यप्रामाण्याद् द्वितीयेपि· एवं च द्वितीयव्याख्यानेन तदस्यास्त्ययोनेति तात्पर्यं·

=पत्ताकालवाचिनः प्रसमर्थेन परिच्छेद्यं चेद् ब्रह्मचर्यं गम्यते तस्मात्॥१=

भा०कै०५ तदस्य। द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। तथा

२४ तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद् भवति मासोऽब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मास

स्य प्राधान्यात् प्रथमैव भवति ननु द्वितीयातः स्वप्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्यापष्ठीसमर्थविभक्तिः न च तत् इति। चरणामनुष्ठानं तच्च क्रियाविषयमिति

=महानाम्न्यादीनां कालवाचकत्वाभावात् मासेवाह महानाम्न्यादिभ्य इति·१= ×स्याः षष्ठीविषये विधानात् महानाम्न्यादिभ्य इति· ब्रह्मचर्य [redacted] ।१×

तदस्य ब्रह्मचर्यं। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। महाना

म्नीनां ब्रह्मचर्यं [redacted] माहानाम्निकं आदित्यव्रतिकं। तच्चरतीति च। महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। महानाम्नीश्चरति माहा

नाम्निकः। आदित्यव्रतिकं नैष युक्तो निर्देशः तच्चरतीति च। महानाम्न्यो [redacted] नाम ऋचः॥ न च ता

श्चर्यंते व्रतं ताः संचर्यंते। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति। अवांतरदीक्षादिभ्यो डि

निः। अवांतरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः। अवांतरदीक्षी तिलव्रती। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च। [redacted] डिनिश्च वक्तव्यः। अष्टाचत्वारिंशकः

अष्टाचत्वारिंशी चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः। चातुर्मासकः॥ ॥ =अपवृत्तं तत्रार्थिकान्यस्यापि इत्यायत्तस्मिन् तदेवाप्येवेति तस्य।२=

भावः। महानाम्न्यो व्रतमिति लिंगसंख्ये अजहल्लिंगवत् महानाम्नीशब्दो व्रते वर्तते। डिनेर्द्विककारा मष्टाचत्वारिंशद्ग्रहणं अन्येषामपस्येति लोपे नरूपस्य सिद्धत्वात्। अष्टा

चत्वारिंशक इति द्वितीयविषये वर्षैर्थे वसंख्येये अष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्तते। चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशत वर्षाणि व्रतं चरंति। प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि व्रतचर रा०प० २४

१णान॥ ॥ ॥ ॥

=आषाढी कार्तिकी फाल्गुनी नामेभ्यः संज्ञेति वृत्तिः॥१=

चातुर्मासीति। तत्र भव इत्येवाण् सिद्धः तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकि प्राप्ते नीति पुनः रण्विधिः कालात् ठञिति सम्प्राप्तिः समुदायस्य कालवाचित्वात् तत इदं विध्यभावाच्च केचित्तु यथाकथंचित्कालत्वे तेष्वभ इष्टलाहुर्ज्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः। तस्य। आख्याग्रहणमिति यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणाभावा त्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः। संज्ञीभूतकाः सर्वलोकप्रसिद्धाः प्रसिद्धत्वादेव तेषां सामुख्यादिति भावः। यत्रेति बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दाहुं ता एव गृह्येरन्। नान्ये एवं यज्ञशब्द श्रुतिर्बहुवचनं च्चानुगृहीतं भवतीति भावः। आख्याग्रहणमिति ये यज्ञं प्रसिद्धं प्रसिद्धं वा चक्षते सर्वेभ्य एव भवति तत्र च दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः

=तस्य। नन्वग्निष्टोमस्य पादक्षिणस्याग्निष्टोमे न यत्तीति क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञा सिध्यतीति नैतत्। तत्र व्याख्यानव्यनाम्न इति वर्तते नामग्रहणं द्व्याख्यानम् अनेन प्रसिद्धेश्वरयोग्यत्वे। किंच। द्व्योर्वाजपेययोर्दैवाजपेयिकी सत्रत इदं तद्विध्यभावात्कस्मात् सिवाद्विगोरिति लुक् स्यात्। अत्र तु भाष्ये इति [illegible] कौमुदीकारस्यमात्रीयमवादनादिमताव॥२॥

चातुर्मासीति। अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति। चतुर्मासा एषां यज्ञे तत्र भवे चतुर्मासा सप्यावक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः। संज्ञायामण्। संज्ञायामण् वक्तव्यः चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी॥ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। आख्याग्रहणं किमर्थं। तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात्। आग्निष्टोमिकः। राजसूयिकः। यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः इह न स्यात्। पांचौदनिकः। आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ये च संज्ञीभूतकाः यज्ञा ये च न संज्ञीभूतकाः यज्ञाः यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तेषामाख्यामात्रात् सिद्धं भवति। तत्र च दीयते कार्यं भववत्। कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्। कार्यग्रहणमनर्थकं किंकारणं। तत्र भवेन कृतत्वात्। यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धं किमिदं भवान्। कार्यग्रहणमेव प्रसाचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि यद्येव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति। तत्र भव इत्येव सिद्धं न सिध्यति न तन्मासे दीयते किन्तर्हि मासेन कालवाचिभ्यो भववत् प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः तत्र कार्ये एव भवेऽन्तर्भावादेवात्र प्रत्ययानां सिद्धिमत्वाह। कार्यग्रहणमिति। गते मास इति। मासे दीयत इति नैषाधिकरणसप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रितो पपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिहत्वतिदेशसामर्थ्यात् भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः॥

=आख्याग्रहणमनर्थकमिदेवचा=
=त्र कालादिभ्यस्यासंबंधः अन्यथा=
=द्वादशाहिकी सत्रैव स्यादित्याहुः॥=

=औपेषि॰ उपस्त्रीपेष्वेषः संबंधस्तेन यष्टव्या वइ्ंस्त्रैवसामीपिकमिदमधिकरणमित्यर्थः॥ ९=

भा०कौ०५ औपश्लेषिकमिति मासेऽत्र तिकः त्नेय तदीयतेत समासः औपश्लेषिकमधिकरणमितित न्नभवइत्यसनैवसिद्धमित्यर्थः॥ कारकप्रकरणे चुगोणास्याऽपि संज्ञा भवतीत्युक्तं।
२५ एवं तर्हीति। प्रत्ययविध्यर्थं दीयतइ सुपान्तेन त्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते अग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धं केचिदाहुः दीयमानस्य भवत्वात् क्रतुयत्ने

औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते। एवं तर्हि योगविभागो त्तरकालमिदं पठितव्यं तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः तत्र च दीयते तत्तः कार्यं भव वत्का
लादिति [redacted]। व्युष्टादिभ्योऽण्। अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। त्रीणीमान्यप्रयोगग्रहणानि व्युष्टादिभ्योऽणित्यस्य तदस्य प्रा
प्तं न्तोरणं प्रयोजनं विशाखाषाढादण्मं थदंडयोरिति त्रीणीति तत्र न ज्ञायते। कतरस्मिन् अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं
॥ अविशेषात् सर्वत्र। व्युष्टादिभ्यः अण् भवतीत्युक्त्वा अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। अग्निपदे दीयते कार्यं वा अग्निपदं। पैलुमूलं। स
मयस्तदस्य प्राप्तं न्तोरण। अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। उपवस्ताप्राप्तो स्य औपवस्त्रं। प्राशितापाप्तो स्य प्राशित्रं प्रयोजनं विशाखाषाढाद
णमंथदंडयोः अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं। चूडा प्रयोजनमस्य चौडं। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धं॥ ॥ ॥

=तत्तुल्कू= ४९ कार्यग्रहणमिति॰ भववदित्यतिदेशार्थं कार्यग्रहणं न कर्तव्यं॰ व्युष्टादिभ्योऽणित्यस वैवतुतत्कार्यमुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं॰ ९=

भ्यश्चेति ठ त्र सिद्ध इति। तदयुक्तं व्याख्यातत्वान्नाम्न इति तत्रानुवर्तनेनानान् इदेवं कार्यग्रहणमेवव्वानिरुक्तता प्रसंगा ख्यानं॥ प्राखतेः संख्यापूर्व पदानामिति वचना
द्ध्योर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाद्धृत्नं भवति। व्युष्टा॰ अण् प्रकरण इति प्रकरणं प्रस्तावः। अग्निपदादिभ्य इति। अग्न्यादिशब्दः प्रक्री एम०
॥ रैतत्रक्कचिदर्थंकुतश्चिद्दरण प्रत्ययो भवतीति तत्राण दर्शनमात्र हन्तं स्यात् दृप्रमाश्रीयते॥ ॥ २५

=तत्र्वाख्येतथातथोदाहरणसदर्पिते॰ अन्यत्प्याप्ससर्वेभ्यः सर्वत्राप्येवमोति॰ ९=

=प्रत्यापुरव्यातमिति॰ अत्राकुर्विवरणकाराः द्वयोर्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रसंगो यथा स्यादितितत्रोक्तं॰ कालाद्गुणातु न सिध्यति॰ किंगोर्लुगित्यस्य प्रसंगात्॰ अन्येन प्रत्ययेन लुक्॰ अप्राग्दीव्यतीयत्वादनार्हीयत्वाच्च॰ नन्वनेनापि ठञ् लुक्स्यात्प्रत्ययलोपवतिः सर्वत्रा च दृश्यार्थ इति॰ मैनद्रक्षि॰ प्रत्ययमा=
=त्रस्यादृश्येन लुक्शक्तिपरिज्ञानादित्यिन्तरपरेलक्षमं ते॰ यनो वतिः सर्वसादृश्यार्थो तो यथान्येयत दंतविधिर्नभवत्येव मत्रापि न विष्य॰ कि॰ एवं सतितत्र चरीयते इत्यत्रापि तदंत विधिर्न भवति॰ योगविभागे तु सति भवति॰ भवदित्यस्यत आभावात्॰ नदितद्धि संधायकेयट नैवाजपेयिकसिद्धिरस्येत॰ ३
=कालाद्वञित्यत्रात्र चरुध्या कालवाचिनां ग्रहणं मन्यमाः॥ तत्वेतद्युक्तमिति निरूपितमन्यत्र॰ ९ =अत्रेदंतत्त्वं॰ केयटोपदर्शितवार्तिकमतत्त्वप्रसारव्यानपक्षे नवदित्यनेन नंजुकोऽप्यतिदेशाद्विमासमित्येवभवति न्वमनेनतु द्वैमासिकमितीति॰ ९=

अनुप्रवचनादिति। अनन्तरस्य केवलस्य पूर्वपदे न संबन्धाभावात् सामर्थ्याच्च तदन्तग्रहणम्॥ स्वर्ग्यमिति स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः पुण्याहवाचनादिभ्य इति साह-
चर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानं। ऐका। एकागारादिति प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्तन्निपातनार्थेन कञ्जेयमित्यर्थः। ठञ्प्रकर-
णादिति। प्रयोजनमित्यत्र ठञधिकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः॥ एकशब्दः सहायवाची। असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः ससहाये

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः। छप्रकरणे विशिपूरिपतिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यं। विशि। गेहानुप्रवेशनीयं। पूरि। प्रपापूरणीयं। पति। गोप्रपदनीयं। अश्वप्रपदनीयं। रुहि। प्रासादारोहणीयं। स्वर्गादिभ्यो यत्। स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति। स्वर्ग्यं। धन्यं। यशस्यं। आयुष्यं। पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। पुण्याहवाचनं। शान्तिवाचनं। स्वस्तिवाचनं। ऐकागारिकट्। एकागारान्निपातनानर्थकं ठञ्प्रकरणात्। एकागारान्निपातनमनर्थकं किं कारणं। ठञ्प्रकरणात्। ठञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं। चौरे इति वक्ष्यामीति इह मा भूत् एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादेकागाराच्चौर इत्येव ब्रूयात्॥ ॥ ॥ ॥

तु गृहमनेन पुरस्ताधिष्ठानात् मोषितुमशक्यम्। ठञ्प्रकृत इति प्रागवतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्ययः प्रयोजनमित्यत्रानुवर्तिष्यते। इदं तर्हीति नियमार्थमेतदित्यर्थः। भि-
क्षोरिति। एकमेव यो भिक्षार्थं गृहीतेन द्वितीयां तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः। यद्येतावदिति अनभिधानात् भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यत इति
भावः। न च त्रिस्वरानिवृत्त्यर्थं निपातनं त्रिस्वरस्येष्टत्वात् एतच्च भाष्यवार्त्तिकाभ्यां निराकरणात् ज्ञायते॥ ॥ ॥

=निपातनमिति। टकारस्य कार्याभावात् रणार्थताऽपि वेयथास्यान्ङीत्स्वर इत्येवं विज्ञानात्। षड्भिस्त्रिभिरपेक्षे निपातनात्। १=

भा० कै० ५
२६

आकालि। आकालादिति। आकालशब्दात्प्रत्ययं (निपा) तनमर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतस्य ठञ्विधेय इत्यर्थः तत्रावत्तः कालो यस्यासा वाकालो न कालस्यावृत्तिः संभवती समर्थो भवति उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाशश्चावृत्तो भवति यदि य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवति निरंतरविनाशकालप्रतीतिर्भवति निरंतरो हि कालो भेदाग्रहणात् स एव काल इति लोके व्यवह्रियते। ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः आद्यंतवचने विषय इति भावः भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह। इदं तर्हि॥ निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य चाकाल आदेशो निपात्यते। समानशब्द एक

आकालिकडाद्यंतवचने। आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्करणात्। आकालान्निपातनानर्थक्यं किं कारणं ठञ्करणात्। ठञ्प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते इदं तर्हि प्रयोजनं। एतस्मिन्विशेषे निपातनं करिष्यामि। समानकालस्याद्यंतविवक्षायामिति। आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः। आकालिकी आकालिका। तेन तुल्यं। इहमप्युक्तं वर्तते। किमत्राप्युक्तं। यत्तृतीयासमर्थं क्रियाचेत्सा भवतीत्युच्यते॥ ॥ ॥

=निपातनपक्षे तु तत्समुच्चयार्थश्चकारः। निपातनं च कर्तव्यम्

वाची एककालावाद्यंतौ यस्यासा आकालिकः आदिर्जन्म अंतो विनाशः। जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वात् एककालत्वं विधौ तत्पर्ययेः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणं उक्तं च धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबंधविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति। अन्ये वर्षादिष्वाकालिकशब्दमिच्छंति यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पन्नमेघस्तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवसे संबंधिनि विनाशः तान्याकालिकानि आकालाट्ठंश्चेति आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन् प्रत्ययश्चकारात् ठञ् अर्थस्य एवं प्रदर्शितः॥ तेन इदमप्युक्तमिति सूत्रोपात्तं वतिरिदमापाम् उपनेयं तृतीयासमर्थमिति तेन तुल्यमित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौ तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव ... व्यतिक्रमे हेत्वभावाद्विशेषणं ... संभवादयुक्तमित्यर्थः। ननु तेनेत्यस्यैव तृतीयाविभक्तिकेन क्रियाग्रहणेन कथं संबंधः

=वर्षादीनां। २=

=अध्याहारादिसापेक्षत्वात्। १=

रामः
२६

पत्रा ९

कथं चेतितृतीयासत्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते क्रियातु साध्यरूपत्वादसत्वभूतातततोविशेषणविशेष्यभावो संभवादयुक्तः प्रकारदयो घंत वाच्याः सत्वधर्मेसमन्वयात् क्रियाधर्मोतीताः तथा च ततः लोर्थप्रत्ययाभावः भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुगम्यक्रियापेक्षत्वमुन्नसयोर्विभक्तिस्तुतीयादिः प्रकारे सत्वरूपाश्रयानक्रियारूपताश्रयायच्च सादीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्वभूतार्थाभिधानाच्च न तृतीयाद्यभावः कृत्वा हत्वा कर्मेह तुमि सादीनामव्ययरूपतां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथाच पंचकृत्वः कृत्वेति कृत्वोर्थो समस्ति भवति तथापि असत्ववाचित्वान्नेभ्यस्तृतीयाद्यभावः प्रातिपदिकार्थमात्रेनप्रथमायाएवोत्पत्तिः शायितव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः पंचकृत्वः शायितव्यमिति कृत्वोर्थे प्रत्ययदर्शनात् तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासंभवो नहि भवति शायितव्येनतुल्यो देवदत्तः शायितव्येनतुल्यः स्थुल इति उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुकं भवति यथा एषा चन्द्र इवमुखमिति ना पि शायितव्येनतुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात् क्रियाणामपि भिन्नजातीयानां नास्तुपमानोपमेयभावः शायितव्येनतुल्यमासितव्यमिति अत्यंतभेदान्नास्त्येकजातीयानामपि शायितव्येनतुल्यं शायितव्यमिति यथा गौरिव गौरिति येनैकोगौः तेनैव

कथं च न तृतीयासमर्थेनामक्रियास्याता नैतद्युक्तं सर्वे एते शब्दागुणसमुदायेषुवर्त्तन्ते॥ ॥

व्यपरोपीतिक उपमानोपमेयभावः नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपि भेदाश्रयउपमानोपमेयभावो भवति यथा राज्ञः शायितव्येनतुल्यं देवदत्तस्य शायितव्यमिति सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमिति अदोषः ननु यदा प्रकरणादिवशात् रपेक्षं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्ययप्रसंगः तथा राज्ञः शायितव्येनतुल्यं देवदत्त शायितव्यमिसत्र सापेक्षत्वाभावस्तथास्यात् एवेनतुल्यं गमनं मेरलान्नत्वेनतुल्यं गमनं बदुविकारत्वादिति भोक्तुं पाक इत्यादौ च क्रियानिबंधनकार्यदर्शनान्नैल पाकेनतुल्यो घतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वं तत्किमुच्यते कथं च न तृतीयासमर्थेनामक्रियास्यादिति अत्रोच्यते उपमानोपमेयभावस्त्रितयसन्निधानापत्तोपेनोपमीयते यच्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणोर्थः एतत्त्रयमवश्यापेक्षं तत्रयदाक्रियोपमानत्वेनविवक्ष्यते तदासावश्यापेक्ष्य साधारणधर्माधारत्वात् क्रियारूपतां [redacted] ॥

हित्वा सत्वरूपतां प्रतिपद्यत इति मत्वा भाष्यकृतैतदुक्तं सर्वे एत इति उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यन्ते॥ ॥

तपइति॥ चंद्रायणादि श्रुतमिति। वेदवेदांगादीनां। योनिरिति। ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म। ब्राह्मणकारकमिति। शेषषष्ठीसमासः। तत्र जकाभ्यां कर्तरि कर्तरि चेति तेनाभ्यां तु कर्तरि
याषष्ठीया च तत्र जकनिमित्ता कर्मणि तत्समासः एवं समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः। न हि सा तत्र जकसंबंधनिमित्ता ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदिति सर्थः॥ तपः श्रुताभ्यामि
ति। नासौ परिदृष्टो ब्राह्मणः। जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। अत एव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियास्वनास्त्यधिकारः। शुच्याचारोऽनुपहताचारः
एतानपीति। गौरत्वादयो ब्राह्मणस्य गुणाः कल्प्यदृशेनेनाघ्नेन। घलेपिङ्गचिन्तरन्वयदर्शनेन तत्वं जकारा इति तानपि शब्दार्थान् भूतलेनाश्रयन्तीत्यर्थः। पूर्वे पंचाला इति

आतश्चगुणसमुदायेषि एवं याह·२

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति। तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकं। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव
सः। तथा गौरः शुच्याचारः पिंगलः कपिलकेश इति एतानप्यभ्यंतरान् ब्राह्मणे गुणान्कुर्वंतीति। समुदायेषु च शब्दाः
प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्त्तंते। तद्यथा। पूर्वे पंचालाः उत्तरे पंचालाः। तैलं भुक्तं। घृतं भुक्तं। शुक्लो नीलः कृष्ण इति॥०

समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिशब्दवृत्तिरन्ये तु यावानर्थसयोगेनार्थो तत्राभिधानं शब्दानामुपपद्यते। शब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वप्रसंगात्। एवं दिशि शब्दा सामान्ये नाधिक
रणपाच्चावयववृत्तित्वावसायः समुदायवृत्तित्वे हि पंचालानां पूर्वे इति षष्ठीस्याद्भाव्यं। तैलं भुक्तमिति। यद्यपि द्रव्यसंस्कृतेर्विशिष्टमात्राप्रयुक्तेऽर्थे तैलादयो वर्त्तंते न त्वेषां समुदाय
प्रवृत्तत्वमेकदेशोपयोगे च यदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगः तदावयववृत्तित्वमवसेयं यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेणावर्त्तंत इत्युस राम०
उदाहरणमेतत्॥ शुक्ल इति। स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लसमुदायसंबंधात् तद्रूपारोपाच्छुक्ल इत्युच्यते॥ ॥ ॥ ॥ २७

एवमयमितियेवक्रियायमेयेभूयतेतस्यामेवब्राह्मणादिशब्दोवर्ततेइत्यर्थः। ब्राह्मणेननुल्यमधीतेब्राह्मणावदधीतेक्षत्रियइति। अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्य
मितिद्वितीयानपुंसकत्वंचब्राह्मणाध्ययनेनचक्षत्रियाध्ययनेतुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्यात्ब्राह्मणाध्ययनेब्राह्मणशब्दस्यहत्तिरित्युपपद्यतेततीयासमर्थेसक्रियावा
चित्वं। ननुभिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वमाम्रीयमाणेन्यस्याधारणेधर्मोपेक्षणीयः। कर्त्तुरेवतूपमानोपमेयत्वेध्ययनमेवसाधारणोधर्मइतिनास्ति
धर्मान्तरापेक्षा। उच्यते। शब्दानुपात्ता अपियथाचंद्रइवमुखमस्यादत्यादौकांत्यादयः प्रतीयंतेतथात्रापिसौष्ठवादयः प्रतीयंतेननुचोक्तसाधारणधर्माधारत्वात्

एवमयंब्राह्मणशब्दः समुदायेप्रवृत्तः अवयवेष्वपिवर्त्ततेयदितृतीयासमर्थविशेष्यते। प्रत्ययार्थोअविशेषितोभवतितत्र कोदोषः। तृती
यासमर्थात्क्रियावाचिनः गुणतुल्येपिप्रत्ययःस्यात्। पुत्रेणतुल्यः स्थूलः पुत्रेणतुल्यःपिंगलइति। अस्तुतर्हिप्रत्ययार्थेविशेषणंयत्तृत
त्वंक्रियाचेत्साभवतीति॥ एवमपितृतीयासमर्थमविशेषितंभवति। तत्रकोदोषः। तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः॥ ॥ ॥

=आम्रणाय कथितव्यमित्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं ·२=

सत्वरूपापत्याक्रियारूपहानिरितिएवंतर्हिसामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्याश्रयणंयस्यार्थेसक्रिया[redacted]रूपतामूतत्संप्रतिक्रियारूपातीतोपिसत्वभावापन्नस्तृतीयांतशब्द
वाच्यः परिगृहीष्यते। अतएवब्राह्मणादयश्शब्दायितन्मादयश्चभूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेनतुल्याइतिसंप्रतिक्रियारूपार्थवाच्यसंभवात् भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते।
अविशेषितइतिएकेनविशेषणेनद्वयोस्संबंधाभावादितिभावः॥ गुणतुल्यइतितृतीयासमासः पुत्रेणतुल्यःस्थूलइतिपुत्रशब्दोत्रश्रुताध्ययननिर्देशस्थानादि
प्रसिद्ध क्रियांतर्भावेनस्वार्थमभिदधातीतिसंभवतिक्रियावाचीअस्तुतर्हीतिसमानविभक्तित्वात् प्रधानत्वाच्चप्रत्ययार्थःकमबाधेनविशेष्यतइतिभावः॥ ॥

=पिचाद्यात्रायामवस्थानं·२=

= नन्वेवं क्रिया [redacted] वत्तौल्येपि न क्रियायास्तौल्यमत आह· क्रियेति· तदुपादाने तर्हि किंफलमत आह· निष्क्रियेति· २ =

क्रि॰१

मा॰कै॰५ क्रियातुल्येपीति अत्रोदाहरणमूह्यं कचित्तु पुस्तके भाष्य एवपठ्यते स्थूलेन न तुल्यः पुत्रं स्थूलेन न तुल्यो यातीति तत्र पुत्रस्यो निर्दिश्यस्था नादिभिः यावंतः स्थौल्यगुण युक्तेन पित्रादि
२८ नास्थौल्येनैव गुणेन तुल्या इति विवक्षायामपि वृतिप्रसंगः॥ क्रियाग्रहणं च क्रियावत उपलक्षणं निष्क्रियनिवृत्तिफललाभ स्सेस भिप्राये ण पक्ष द्वये पतिप्रसंग
चोरना। नैषदोष इति एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वा तुलयाच सम्मितमितिसदृशमिसर्थः। यथा तुला परिछिनत्ति द्रव्यविशेषं एवं यत्सा
दृश्येन वस्त्वंतरं परिछिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते ततः प्रसयार्थे विशेषिते सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपि विशेषितो भवति नं क्रियातुल्या भवतीति सामर्थ्यात्क्रियावाचि

सक्रियया१

क्रियातुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति स्थूलेन न तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति। नैषदोषः यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया च संमितं तु
ल्यं। यदि च तृतीयासम [redacted] र्थोपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रिया तत तत्तुल्यं भवति अथवा पुनरस्तु यत्तत्तीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव॥ ननु
चोक्तं प्रत्ययार्थो विशेषित इति तत्र को दोषः। तृतीयासमर्थो क्रियावाचिनः गुणतुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः
पुत्रेण तुल्यः पिंगल इति॥ नैष दोषः। यत्तत्तीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते। तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थे
ऽमपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रिया तत तत्तुल्यं भवति॥ " "

न एव प्रत्ययो विज्ञायते। न च क्रियाशब्दे न क्रियावान् दृश्यते मुख्यार्थे संभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् न च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः क्रिया
पदानुपादानात्॥ अत एव न पुत्रादेः क्रियावत्वप्रतीतिः स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्या स्थूलेन यस्तुल्यः स्थौल्येन गुणेन स यातीत्यर्थावगमात्। यदा तु स्थू एम॰
लेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा न तदा वृत्तिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति। अथवेति पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोपि विशेषित इत्यर्थः॥ " २८

किंपुनरितिउक्तदोषपरिहाराद्द्वयोरपिप्रशस्यत्वान्यतरपक्षविषयःप्रश्नः वृत्तिनेतिवृत्तिशब्देनवत्यर्थेउत्पन्नेतेनायमर्थःप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेवाक्याध्याहारेणसमर्थ
नीयंतेन क्रियेसनयोःप्रत्ययोर्भिन्नविभक्तिकत्वात्तुल्यंक्रियेत्यसनयोस्तुप्रत्ययोरेकविभक्तिकत्वात् श्रुत्यैवसामानाधिकरण्योपपत्तिः अस्मिंस्तुवृत्तिप्रत्ययेनैवसा
मानाधिकरण्यंव्याचक्ष्यते।वृत्तिर्भवृत्तिसचक्रियावाचीएवंचक्रियायांतुल्यायांवतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते। अपिचेतिप्रत्ययार्थविशेषणपक्षेमुख्याक्रि
यासाध्यमानस्वभावाऽसत्त्वभूतासंभवतितत्स्यांवतिर्विधीयमानोविनापिगणपाठेनाव्ययसंज्ञांप्रतिपद्यतेयन्नव्येतितिलिंगसंख्यानुपादानान्नद्रव्ययुक्तमि

=लिंगसंख्यानुपादानादिति नचपचतीत्यादौलिंगसंख्ययोर्योगार्थकत्वाभावादेवाव्ययसंज्ञाप्राप्नोतिएवंमन्वानेनपचतीत्यादितःप्रतीयमानस्यकर्त्रादेःप्रत्ययार्थप्राधान्यानुरोधेनाशक्तिरूपेणबोधाल्लिंगकारकसाध्यनिष्ठीप्रमानायाःकृत्याद्रिक्रियायाःसमानप्रयोगात्तत्सांख्यान्वयिनीत्येनबोधाल्लिंगकारकाण्यमानं

किंपुनरत्रज्यायःप्रत्ययार्थविशेषणमेवज्यायः।कुतएतत्।एवंचैवृत्तिकृत्वा आचार्येणसूत्रंपठितं॥ वृत्तिनासामानाधिकर
ण्यंकृतं॥ अपिचवतेरव्ययेषुपाठोनकर्तव्योभवतिक्रियायामयंभवन्नलिंगसंख्याभ्यांनयोक्ष्यते॥ ॥ ॥

=नतपूर्वेति अयंभावः।प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेनत्वीयांतस्य सवाच्येनद्रव्येणक्रियायाउपमानासंभवात्सामर्थ्यक्रियावोधकत्वाभ्युपगमेपिनसाध्यमानस्वरूपायास्तस्याबोधः।साधारणधर्मसौष्ठवाद्दोविशेष्यगणत्वेनसिद्धस्वरूपत्वाद्द्रव्यभावात्सा=
=ध्यत्वेनप्रतीयमानत्वंचक्रियात्वं अतोभूतपूर्वगत्यातद्रूपत्वं तस्यैवचलक्षणप्रवृत्तौनिमित्तत्वाश्रुतपूर्वगतिराश्रयणीयेत्युच्यते।प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेतुक्रियायांसाधारणधर्मान्वयेपिविशेष्यत्वात्साध्यत्वंनार्थंतिनातोभूतपूर्वगत्याश्रयणमिति=

ति अव्ययलक्षणंगणपाठस्तप्रपंचार्थइतिभाष्यकाराभिप्रायः।क्रियामात्रंचेहवतिनाभिधीयतइतितद्विशेषुप्रतिपन्नयेक्रियापदप्रयोगःप्रकृत्यर्थविशेषणप
क्षेतुभूतपूर्वगतिराश्रयणीयाक्रियास्त्रहणेनवाक्रियावतउपलक्षणेक्रियाद्वारकंक्रियावतःसादृश्यमाश्रयणीयंतत्रगसंतरासंभवेभूतपूर्वाश्रयणमेयुक्तंद्वितीयेतु
पक्षेक्रियावान्नप्रत्ययार्थःस्यात्।ब्राह्मणेननतुल्योध्येतेतितथाचलिंगसंख्यावद्रूपाभिधायित्वादव्ययसंज्ञाप्रवतेःपाठःकर्तव्यःस्यात्।पाठसामर्थ्याच्चसत्त्ववाचित्वे
व्ययसंज्ञाप्रवृत्तिःतदेवंस्थितमेतत्प्रत्ययार्थविशेषणंक्रियाब्राह्मणेनतुल्योध्येतेत्येवमादौक्रियावतांसादृश्यंविवक्षितंनतुक्रिययोरितिप्रत्ययाभावःउत्तरसूत्रेणापि
॥वृत्तेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येवतद्धितमित्यनेनापि।क्रियायांवतिर्विधीयतइतितद्दृष्ट्याप्यव्ययेषुवतेःपाठोनकर्तव्यः॥

=अयुक्तमिति यत्तुप्रत्ययार्थविशेषणेपिब्राह्मणवदधीतेइत्यत्रैवस्यात्तुतुल्यवद्गमनमित्यादौगमनपदवाच्यस्यसत्त्वरूपत्वात्तस्मात्त्रापिव्याख्यानेनस्वरितपाठाश्रयणेनवाभूतपूर्वस्यापिग्रहणमावश्यकमितितन्न अस्तिक्रियाध्याहारेणतत्रापितुल्य

भा०कै०५ २ए

तत्र किमर्थमिति तुल्यार्थैरि तिया तृतीया तयैवैवं प्रयोगे सर्वेवि भक्त्यर्थोः प्राप्ताः यथा ब्राह्मण इवा धीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिवपश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणे

नेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायेवचैश्याय ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याय ददाति ब्राह्मणादिवैश्यादधीते ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याद धीते ब्राह्मणस्येव क्षत्रिय

स्यस्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्यस्वं ब्राह्मण इव क्षत्रियेवर्त्तते इति च तृतीयया षष्ठीसप्तम्यर्थस्य व्याप्तलात् तृतीयां नादेवप्रवृत्ता प्रत्ययो विधास्यते क्रियाग्रहणं

च न करिष्यते य एव चार्थो मथुराया मिव पाटलिपुत्रे प्राकारा इति स एव मथुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति तथा देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य प्रभुत्वाः दंताः देवदत्तेन

तुल्या यज्ञदत्तस्य प्रभुत्वा दंता इति मथुराशब्देन च तत्र वयवाः प्राकारा उच्यन्ते देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः न सिध्यतीति पूर्वसूत्रे ऽपवर्गं कर्त्तव्यं क्रियाग्रहणं ग

=तृतीयेति· तृतीयांसमर्थान्तचकि यातुल्यतेप्रत्ययरूसर्थः तदेवाह· यथात्येतेति·२= ×ब्राह्मणेनतुल्यंक्षत्रियेवर्त्तते×२

तत्र तस्येव॥ किमर्थमिदमुच्यते। नतेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरित्येव वसिद्धं। न सिध्यति॥ तृतीया

समर्थात्तत्र प्रत्ययः प्रदात्येन कर्त्तव्यां क्रियामन्यः करोति। तदा प्रत्यय उत्पाद्यते॥ ॥

=नन्विवशब्दयोगेपितुल्यार्थैरिसनेनतृतीयासुत्पन्ना।तः तत्रतस्येतिथर्यतेनेत्यनुवृत्तस्यैवसिद्धेरतआह· इवशब्दस्येति· व्यतिरेकहेतुरिति· नेदनिबंधनषष्ठ्यादिहेतुरित्यर्थः।१=

[redacted]

वा तुल्येण वयइत्यादौ प्रत्ययनिह्रसर्थंतस्मिन्क्रियमाणेगुणद्रव्ययोस्तत्वलेप्रत्ययोन प्राप्नोतीति षष्ठीसप्तम्यंतादिवार्थे वतिर्विधीयते इत्यर्थः॥ इवशब्दस्य द्योतकत्वान्न

व्यतिरेकहेतुः गौरिव गवय इति प्रयाच शब्दो धवस्य खदिर इवेति तुल्यशब्दस्तु वाचकत्वा उपमाने व्यतिरेकहेतुर्देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्य इति तत्र दत्तप्राकारादिसं

बंधोपजनित षष्ठीसप्तम्यंतादिवार्थे नेन प्रत्ययः। नन्विवेत्येव सूत्रमस्तु एवं सूत्राच्चेतेनेत्यनुवर्त्तिष्यते तदनुवृत्त्या च शेषविषये सर्वाविभक्त्यर्थ इवशब्दप्रयोग उप एम० २९

मानाद्भवंतीति ऽऽनुमास्यते इत्याशंक्याह॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥

=नन्वेवंषष्ठ्याद्यंतादिवार्थप्रत्ययोऽनुपपन्नोऽतआह·नचदंतेति· अयंभावः।वाक्ये प्राकारादिपदाध्याहारे तौ वबोधः आकारयोरेवचसादृश्यं· ध्वनौ तु मथुरादिपदानांतं

संबंधिलक्षणा कार्येत्यर्थः·२=

न चुका चिदिति। अयमर्थः। इवशब्दस्तावदसत्ववाचित्वान्न व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति नापि तद्योगे शेषविषये ज्ञापकयितुमिष्टे तिहित्वात्तृती यां विभक्तं तरमाश्रितं। ननु चेति। तत्र यथा शेषविषये ज्ञापका सप्तमी भवत्येवं तृतीयापि भविष्यतीति भावः। एवं तर्हि तिं तृतीयानुवर्त्स्यैव इवयोगे स्मादेवज्ञापका दनुमितं तृतीयां ताद्दृशो सिद्धेन त्वे तिसप्तमी निर्दिष्टा ज्ञापयति शेषविषये भवती वयोगे सप्तमी तितृतीयानुनेष्यतइतिना सौज्ञाप्यते रेवेष्विति देवानामिवेत्यर्थः। न त्व सति प्रयोजने ज्ञापकं भवति उक्तिचसप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मध्युरयामिवमधुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहित

×ननुचसप्तम्यपिनविधीयते×१

न च कादि[वि] वशब्देन योगे तृतीया विधीयते। एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्दे न योगे सप्तमी समर्थात्‌ वतिं शास्ति तज्ज्ञापसाचार्यः। भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं देवेष्विव चनाम त्राह्मणेष्विव चनाम एवप्रयोग उपपन्नो

१ भवति॥ ॥ ॥७॥ ॥

सप्तम्यंतात्प्रत्यय विधानं किंचज्ज्ञापकात्सप्तम्यनुमाने अधिकरणसप्तम्यंताद्वतेरस्तु सन्निः स्यात्। एवं तर्हि तंत्रेणसूत्रद्वयमुच्चारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षणविहितषष्ठी सप्तम्यंताद्वतिर्विधीयते द्वितीयेन त्विवशब्दयोगे तस्मे सस्यार्थे त्रेतिसप्त[redacted] मी विधीयते। सप्तम्या षष्ठीमा बाधि इति तस्मे सने न प्रतिप्रसूयते महाविभाषाधिकारात्षष्ठीन वा ध्यते॥ ॥ ॥ ॥

=अस्मिन्पक्षेयथांतावाच्यवाक्येनवतेः सिद्धेर्द्वितीयवाक्येतस्येत्यस्यनप्रयोजनं।१=

=यत्तदर्हं क्रियाचेत्स्याद्भवतीत्यर्थस्य फलितार्थकथनमिदं ·१= अर्हमितिपचाद्यजन्तं कर्त्तृप्रत्ययान्तं ·१=

भा०कै०५ तदर्हं । किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते तेन द्वितीयान्तादर्हेण समर्थात्क्रियायां वतिर्विधीयते राजानमर्हति ब्राह्मणमर्हति वृत्तं१ राजवद्वर्त्तते ब्राह्मणवद्वर्त्तत इति

३० तत्र राज्ञा तुल्यं वर्त्तत इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेणैव वतिः सिद्धः । राजानमर्हति छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्त्तनाभावे न भावे राजवद्वृत्तमस्येत्यादावपि तत्तुल्यत्वेन वृत्ति

सिद्धो वतिः । तेन तुल्य[redacted]मित्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायोपात्तं । इह तर्हि राजवद्वर्त्तते राजेति भेदाभावात् भेदनिबंधनसादृश्याभावादप्राप्तोऽयं वतिरनेन

न विधीयते । अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्त इदानीन्तनानां राज्ञामुपमानानीति सिद्धो वतिरिति प्रश्नः । न सिद्ध्यतीति यदा राज

शब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषयोर्वा राजवद्वर्त्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः तथा चिछेद्रकं तर्हि स्तवदिति कृतन्हस्तमर्हति छेद

=सामान्यस्य विशेषानालिंगितस्याभावादाह प्रसिद्धेति ·१= राजवदयमिति ·१ पृथुकर्त्तृकवर्त्तनमिव पृथुराजयोग्यमित्यर्थः ·१=

प्रत्ययः

तदर्हं । किमर्थमिदमुच्यते ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धं । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्रोत्पद्यमानेन कर्त्तृसाम्यं क्रियामूल्यः करोतीति तदा

प्रत्यय उत्पाद्यते । इह पुनर्द्वितीयासमर्थाद्यत्तदार्हाया क्रियायामर्हतिकर्त्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते ब्राह्मणवद्वर्त्तते ए

॥ तद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति ॥ ॥ ॥

=एवंतमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञ इत्यत्र[redacted] विनीतवदुपस्थित इत्यादौ च सादृश्याप्रतीतिर्गम्यते ·=१ तदार्थवदिति · तदुक्तं युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शनं · उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति पद्यते इति ·२ =तदानार्थ इति · तदर्हमिति नारभ्यं सत्यं व्याकरणं

नमित्यर्हणं गम्यते तत्तु सादृश्यं नेष्यते आत्मार्हायामिति । द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनो र्हायाक्रियायास्तस्याः मित्यर्थः अर्हतिकर्त्तरीति अर्हतेः कर्त्तरि क्रियारू =

पेवृत्तादिक इत्यर्थः निश्चितबलाधान इति निश्चितसामर्थ्यसाम्ययोगनिवृत्त्यर्थं बलाधानं पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः । यदा राज्ञः । किंच नदृत्तं प्रसिद्ध =

मेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादीयते राजानमेतदर्हतिवृत्तं न त्वराजानमिति तदार्थवदेतत्सूत्रं यदा लोकमेवव्यस्तत्वबुद्धाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वे

नविवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगेन तथा च इवशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते । राजेवायं राजा युध्यते वैय्याकरण इवायं वैय्याकरणो ब्रूते त्वमिव बुद्ध्यसेऽनितयास दृश त्वं एम० ३०

उपसर्गात्। अर्थग्रहणमिति धातोर्विशेषणं धात्वर्थोपलक्ष्यत इति भावः। धातुर्वै शब्दः इति नत्रार्थग्रहणमन्तरेण यस्य ग्रहणं तस्यादिश्चिमावः येनाभिप्रायेण प्रश्नः तमेवाविष्करो-
माह। शब्दे कार्यस्यैतिनहिवृतिप्रत्ययस्य धातुर्वाच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुग्रहणं चरितार्थं आश्रयिष्यत इत्यर्थः अथवा धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्यैतेसेक ग्रन्थ एवायं।
उत्तरपदलोप इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव शब्दस्य लोपः धातुकृत इति धातुशब्देनात्र धात्वर्थ उच्यते क्रियाकृतोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः॥ क्रियया कारकं
कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते क्रियापेक्षत्वात् कर्मादिव्यपदेशस्य बहुव्रीत्याश्रयाच्चायमर्थो गम्यते धातुर्धात्वर्थः क्रियार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त्त-

उपसर्गाच्छन्दसि। अर्थग्रहणं किमर्थं नोपसर्गाच्छन्दसि धातोरित्येवोच्येत। धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते कः पुनर्धात्वर्थः क्रिया
इदं तर्हि प्रयोजनं उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत। धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः साधनं॥ किं कृतं भवति साधने अयं भवन्नलिं-
गसंख्याभ्यां योक्ष्यते। उद्गतानि उद्गतः। निर्गतानि निर्गत इति। स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। स्त्रीवत् पुंवदिति किं पुनः कारणं न सि-
ध्यति॥ इमौ नञ्स्नञौ प्राक्भवनादिस्युच्यते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयातां नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नवतिविषये नञ्
स्नञौ भवत इति। यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति। एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति॥ ॥ ॥

मानादुपसर्गात् स्वार्थे वति प्रत्ययो वृत्तिविषये चोपसर्गः क्रियाविशेषे विशिष्टप्रत्ययाधारे च द्रव्ये वर्त्तत इति तस्यार्थे विधीयमानस्य वतेस्तत्त्वाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद-
लिङ्गात्संख्यस्य विधीयमानाव्ययसंज्ञा न प्रवर्त्तते साधने शब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितं उद्गतान्युद्गत इति पुंस्त्वमत्र नपुंसकमसंगेछोरसंवृत्युपसंख्यानमिति वृक्षिप्र-
त्ययेविधीयमान इत्यर्थः इमौ नञ्स्नञावितिप्राग्भवनाद्येयातां नत्रवान पेक्षप्रवृत्ति विशेषाद्विधीयमानौ प्रवृत्तिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेषु अर्थेषु
नञ्स्नञौ बाधकौ तनो वत्यर्थे वृत्तिरुपसंख्यायते तेन चोपसंख्यानेन विशिष्टार्थविषयेणार्थो तयोः बाधका शोनञ्स्नञौ बाध्येते॥ ॥ ॥

योगापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वसर्थे वर्तते इत्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः॥ नस्य वा वचनं चेति। अन्यथार्थान्तरे सावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसं
ख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतल्भ्यां बाधः स्यात्। अपवादसमावेशादेति वा शब्दः प्रवृत्तो वचनवा अर्थो वचनेन कर्तव्यं अपवादसमावेशास्ति
द्धं त्वादिस्यर्थे॥ यथा प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलोः समाविशातः एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः। नैवेश्वर इति। ईश्वरभयाद्धि रूढमप्य

योगापेक्षं ज्ञापकं। तस्य भावस्त्वतलौ। स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यं। स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति किं पुनः कारणं न सि
ध्यति। इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादिस्मुच्यते। तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयातां वावचनं वावचनं च कर्तव्यं। किं प्रयोजनं। नञ्
स्नञावपि यथा स्यातां। स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति। अपवादसमावेशाद्वासिद्धं अपवादसमावेशाद्वासिमेतत्तद्यथा इमनिच्प्र
भृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। एवमाभ्यामपि भविष्यति। नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। इमनिच्प्रभृतिभि
रपवादैः समावेशो भवतीति किं तर्हि आ च त्वादिसेतस्मात्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति। न चैतावन्त्राभ्यन्तरौ।
॥ एतावप्यत्राभ्यन्तरौ। कथं। अवादसदेशा अपवादा भवन्तीति॥ ॥ ॥

तुष्णीयते नापीति तेषांहि वचनमदृष्टेर्थे प्रमाणं एतेन दृष्टार्थाभाव उक्तः यत्नादिति नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो न क्रियते आ च त्वादि समात तत्राद्रूर्ध्वमात्व एम०
संभवनात नञ्स्नञोरसन्निधानात् एतावप्यत्रेति प्राक् भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलपवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः॥ ३१

=अलणाइत्यस्मात्.१२=

एतच्चैव न जानीम इति विप्रतिषेधाधिकारपरिभाषारूपसंभवादस्मत्तमतमष्टप्रनिषेध्ययाभावान्नत्राधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रसंगे चोपस्थानात्स्यादनयो
रभ्यंतरत्वं यदा तु प्रागभवनाद्येर्यास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयेते यथोद्देशं वा परिभाषाश्रीयते तदा नास्त्यनयो रभ्यं रतत्वं तथा च णपादयोर्थे विशेषलक्षणाद् णपवा
दात् । पूर्वे विप्रतिषिद्धमिति पूर्वे विप्रतिषेधो विधियथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेव संभवति न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने न पुनरिति कार्यकालपरिभाषापक्षेपि प्राकू
भवनाद्येर्यास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यं तत्र यदितावद्भाव इत्यर्थे निर्त्तानमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति । तदा
स्मिन्नर्थे शोभन्निधाहा चत्वारिसेतस्मात्तत्रासूत्रौ न नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यंतरौ उपधृत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानं तरं न नञ्स्नञोरुपस्थानं । तदा ब्रह्मण

=उपयोगोलक्ष्यं १=

एतच्चैव न जानीमः अपवादसदेशा अपवादा भवंतीति । अपि चाकृत एतत् एतावप्यत्राभ्यंतराविति न पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा । एवं तर्हि वक्ष्यते
आचुत्वारिसत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसंगः तस्य भाव इति अभिप्रायादि
ष्वतिप्रसंगो भवति इहापि प्राप्नोति अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने । येनोभावास्तेनोभावाः ॥ ॥ ॥

=येनोभावा इत्यनेनाभिप्रायस्यावित्वेभावशब्दस्य लौकिकः प्रयोगः प्रमाणत्वेन दर्शितः । अभिप्रायवचनत्वेन

=नतु कर्मणित्वयोरुपस्थित्याभ्यंतरत्वमत आह गुणेति १=

त्वइ सेतस्मात्परौ न नञ्स्नञौ भवतः तथापि नाभ्यंतरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे त्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात्प्रकृसंनिकृष्टतरेणातस्यासंबंधा
त्कर्मणीति नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यंतरत्वं नाशंकनीयं एवं तर्हीति । चशब्देन पक्षे न समावेशः सिध्यति एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । अभिप्रायादिष्विति नाश्रितप्रवृत्ति
निमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावत्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानात् यहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसंगः । येनोभावा इति अस्माकं येभिप्रायास्तेनिसमेवास्मा
त्कं भवतीत्यर्थः । भवंतीति भावाः भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः ॥ ॥ ॥

=भावशब्दोयमनेकार्थः तथथा भवतेश्चेति णप्रत्ययांतोभिप्रायवाची यथार्य भाव इति । पदार्थमात्रवचनो यथा विचित्रा भावा इत्यादि । अभिचशृंगारादिस्थायिसंचारिषु यथास्थायिभावः संचारिभाव इति घञंतस्तु भवत्यर्थस्य वाचनो वेति यादावकर्तरि च कारके
·भावार्थः·

=यत्राजातीति। जात्याख्यायामिति सूत्रबलात्तद्वाचिताबोध्या।६= अथ स्पष्टइति। अनादिलोकपरंपरयेत्यर्थः।६= =भिन्नेति उच्चारणभेदेन वर्णानां भेदं मन्यते। औपाधिकत्वेनेत्यर्थः।५=

=केवलमिति। जातिगुणप्रवृत्तिनिमित्तकशब्देषु यथा केवलं जातिगुणौ वाच्ये आश्रयस्य व्याप्यादिना लाभस्तथात्र संबंधमात्रलिंगितसंबंधमानाभावादिति भावः। संबंधं प्रवृत्तिनिमित्तमिति। राजसंबंधज्ञानाद्देवपुरुषे राजपुरुषपदप्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तस्य। एवं कुमारादिष्वपि।८=

भा॰कै॰५ यस्य गुणस्येति गुणशब्देन यावान्कश्चित्सत्त्वाश्रयो भेदको ज्ञापकादिरर्थः। समवेतः द्रव्यत्वेन यस्य भावादिस्तेनाभिधीयमाने पुत्रस्य भावात् पितरि शब्दप्रवर्त्तनात् पितृत्वमिति पुत्रे भा

३२ वप्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणाभावाद्विधीयमानत्वादित्यर्थः। द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतस्य सत्त्वभावापन्नो र्थ उच्यते। तस्मिन्द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्ति

र्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्य भावात् सत्वतलादयो भिधेय इत्यर्थः। तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयः तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः रूपत्वमि

ति ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुण[redacted]समवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे। अणुमह

द्दीर्घह्रस्वयोनिसु परिमाणनिवर्त्तनेन तु परिमाणमात्रे तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः। गवादयो य

दा जातिमात्रवाचिनः तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययस्तथा त्वर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते योगो शब्दः स एवार्थ इति ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तात्पर्यत

द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः समाससकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबंधं नाभिदधति तथापि संबंधि निवर्त्तमाना संबंधं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षंते इति तेभ्यः

पुत्राः पौत्रैः स्वेष्टंत इति। सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति द्वमेतलक्षणं। यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशः त

दभिधाने तस्मिन्गुणे कृत्येभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यं। न चाभिप्रायादीनां भावात् द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्त्तते॥ ॥ ॥

संबंधे भावप्रत्ययः तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबंधः औपगवत्वमिति अपत्यापत्यवत्संबंधः केचित्तौपगवत्वमिति प्रत्ययप्र

त्ययांताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छंति तन्मते र्थांतरवृत्तित्तद्धितउदाहार्यः। उक्तं च समाससकृत्तद्धितेषु संबंधाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबंधेभ्य इ

ति रूढिशब्दा गोरखरसप्रपर्णलोहितशालादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः एवं कुंभकारत्वं हस्तित्वमिति। अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुक्यभिधा

यमाने यद्यपि तद्धितांतास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्यये गुण एव भवति न तु संबंधे। गुणगुणिनोर्जातितद्वतो विवक्षायमिति भिन्नसंबंधेन लोके निरूढेन भेदसंबंधस्याभावात्। गुण

वचनेभ्यो नु मतिलुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थो सन्निहितोऽध्यायते। अव्यभिचरितसंबंधात्सतो भावस्य चेति जातावेव भावप्रत्ययः। न हि सद्भूतसत्ता सं

बंधं व्यभिचरतीति सत्तासंबंधानपेक्षणान्न संबंधे प्रत्ययो राजपुरुषयोस्तु संबंधस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः [redacted] स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबंधे प्रत्ययोक्तः। तस्मात्स

र्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुं सत्तैव भावप्रत्ययवाच्यानन्तसत्तयोः संबंधः समवायाख्यः धवखदिरत्वमिति जातिद्वंद्वाज्जातिसमुदाये कुलत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे

संज्ञिषष्ठ्यास्ते प्रत्ययोऽन्येनु संसंज्ञिसंबंध इत्याहुः॥ ॥

=शब्दार्थयोर्भेदवादिन इत्यर्थः।५=

राम॰ ३२

=जातिमिति। गोत्वं च चरणैः सहेति वचनात्। अर्थांतरेति। स्वार्थपरित्यागेनेत्यर्थः।६= न दीति। सत्तासत्तायोः सत्त्वेनैवबोधकं न तु सत्ता [illegible] सर्वेषु पदार्थेषु। सत्तार्थे भित्यर्थः। सत्तैवेति। सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या सत्तैवेत्यर्थः।१०=

किंपुनरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः। शब्दस्पर्शेतिएतच्चोपलक्षणं पराश्रयत्वसमवेतस्य भेदकस्य जात्यादेरिहगुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेषस्य सर्वनाम्ना प्रत्यवमर्शस्य द्रव्यत्वेन अनभिमतत्वात्। ततएतदुक्तं भवति यथा शब्दादयः पराश्रिताः संसर्गिणो गुणा एवमन्योपि जात्यादिधर्मो गुण इति। किंपुनरन्यदिति भेदावगतिहेतुप्रमाणप्रश्नः। अन्यमिति नास्तिकभेदाभेदचिंतापरिहारेण लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थ आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः। नत्वन्यदिति। अप्रत्यक्षेपि भेदे लोके भेदव्यवहारदर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चयो नच रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते रूपादिसन्निवेशमात्रे घटादिव्यवहारात्। पशौ खल्वपीति उ

=वार्त्तिककारः।१९=

किंपुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरसगंधा[redacted]ः गुणास्ततोन्यद्द्रव्यं। किंपुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यत्। गुणस्यायं भावा द्द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्ख्यापयति अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति। अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं नह्यन्यदुपलभ्यते। पशौ खल्वपि विशसिते सपर्णे शतेन्यस्तस्मिन्नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते। अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यं तच्चानुमानगम्यं। तद्यथा ॥ ॥ ॥

=एवंतर्हीति· अतिरिक्तद्रव्यस्यतत्रावयवस्य च परिज्ञानापेक्षया। सत्वमेवलब्धमिति भावः।२०

युक्तं१

पलब्धिलक्षणप्राप्तस्य द्रव्यानुपलंभादसत्त्वनिश्चयो इति भावः। पर्णे शतेन्यस्तस्मिन्निति बहुविधा विभक्तस्येत्यर्थः एतेन भागानां परस्पराव्यवधाने न अव्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः ननु अवयवविभागाभावात् संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलंभः स्यात् एवं तर्हि उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदानुपलंभादसत्त्वनिश्चयो [redacted] स्त्वनुमानगम्यमिति यद्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपगतं रूपाद्यालंबनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालंबनप्रत्ययोत्पादात् तथापि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः प्रत्यक्षापलापिनं प्रति प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात् सामान्यतो दृष्टमनु[redacted]मानमुपन्यस्यते॥ ॥

=रूपंरसइत्यादितो विलक्षणो रूपवान् रसवानित्यादिप्रत्ययः।२१=

भा०क्लो० ५
३३

ओषधिवनस्पतीनामिति। भाष्यकारवचनाज्जातिरप्रामाणिनामिति एकवद्भावो न भवति। कुड्यादीनामुपचयापचयपूर्वकोदेशविशेषसंबंधोदृष्ट इति वनस्पत्यादीनामंकुराद्यवस्थासु दृष्टानां कालान्तरे देशविशेषसंबंधदर्शनादुपचयापचयानुमानं ज्योतिषांगतिरिति गतिपूर्वको देशान्तरप्राप्तिमच्चादीनामुपलम्भादित्यादीनां देशान्तरप्राप्त्यागत्यनुमानं कोसावनुमान इति। अनुमीयतेनेनेत्यनुमानशब्देन हेतुरिसुच्यते। समान इति वर्मो छायः परिमाणं परिमांडल्यं किंचित्परिणाह इति पाठः। परिणाहः पारिमांडल्यमेव। अन्यत्तुलाग्रमिति तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदात् गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तसिद्धिः विशेष इति तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेदः इत्यर्थः। स्पर्शान्ते वेति। खड्गादिः। त्वंबमानोपीति। कार्पासादिः अपवर्गमिति। विभागं न लभते। एकाकारबुद्धिनिमित्तलुभि

ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिर्ह्रासो ज्योतिषां गतिरिति। कोसानुमानः इह समानेव धर्मेणि परिणाहे च अन्यत् तुलाग्रं भवति लोहस्य अन्यत्कार्पासानां पत्वतो विशेषस्तद्द्रव्यं। तथा कश्चित्स्पर्शान्ते वच्छिनत्ति। कश्चित्त्वंबमानोपि न च्छिनत्ति। यत्वतो विशेषस्तद्द्रव्यं तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण अपवर्गं करोति कश्चिद्द्व्याभ्यामपि न करोति यत्वतो विशेषस्तद्द्रव्यं। अथवा यस्य गुणांतरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्वं न विहन्यते तद्द्रव्यं। किं पुनस्तत्वं। तद्भावस्तत्वं तद्यथा आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवंति। आमलकं बदरमित्येव भवति अन्वर्थं

॥ खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणप्रत्ययाउत्पद्यते॥ ॥

सर्वेगायदिरूपाल्लंबने वामलकादिबुद्धिस्यात् तदा पूर्वरूपादिविनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोपपद्येत। अस्ति चाभिन्नाकारबुध्युत्पत्तिस्तस्मादस्ति रूपाश्रयो द्रव्यं। एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ येद्रव्यविनाशं नेच्छंति तन्मतेन द्रव्यप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तं येन पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशमपूर्वद्रव्यारंभं चाभ्युपगच्छंति तन्मतेन द्रव्यभेदेपि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तं। जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमंतरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावात्॥ द्रव्यमंतरेण जात्युपलंभाभावात्

॥ वा द्रव्य सद्भावनिश्चयः अन्वर्थमिति। अर्थान्विताद्द्रव्यपदे प्राहे वरूपादि

ताम०
३३

=ननु द्विगुणरज्जुरित्यत्र गुणशब्दो नैवाभिधानादुक्तार्थानामिति न्यायेन षष्ठीसमर्थाभावेन न च प्रत्ययानुत्पत्तिरत आह। विषयेति॥१॥=

क्रियत इति। एतस्य गुणस्य भागवाचित्वादिना गुणस्य सूत्रे सोऽस्यार्थः॥ द्विगुणा रज्जुरिति विषयप्रदर्शनमात्रमेतत्। रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तात् द्वयवयवत्वस्यैव गुणत्वात् तस्य संगः कथं प्र

संग इत्याह। गुणशब्दोऽयमिति क्वचित्तु पाठः नैष दोषो गुणशब्दोऽयमिति तत्रायमर्थः॥ ततो यस्य गुणस्य भागवाचित्वमस्मिन्नर्थे इति प्रसंगो न भवति। शब्देन विशिष्टस्य गुणस्य

× यतो गुणमर्थोऽयं वक्ष्यः॥२५॥

=नैकवलंदस्य द्व्यादिगुणमात्रवाची अपितु वक्ष्यमाणः॥१८=

वद

क्रियतां सूत्रेण एतावत्कर्तव्यं षष्ठीसमर्थाद्गुण इति। षष्ठीसमर्थाद्गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुः अत्रापि प्राप्नोति। नैष

दोषः॥ गुणशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते। तद्यथा। द्विगुणा रज्जुः त्रिगुणा रज्जुरिति। अस्ति द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। गुणवानयं

देश इत्युच्यते यस्मिन्गावः सस्यानि च वर्तन्ते। अस्त्यप्राधान्ये वर्तते। तद्यथा॥ योऽयत्राप्रधानो भवति स आह। गुणभूता वयमत्रेति। अस्त्या

चारे वर्तते। तद्यथा॥ गुणवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यगाचारं करोति। अस्ति संस्कारे वर्तते तद्यथा। संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते।

अथवा सर्वे त्वेवायं गुणशब्दः समेष्ववयवेषु वर्तते। तद्यथा। द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते। [redacted] चर्चागुणाः क्रमगुणो

१ स्यापेक्षं भवति॥ ॥५॥ =समानित्यादि॥१९= ॥

=आसादेः॥१९=

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात्। अथवेति। पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः॥ त्रिगुणमध्ययनमिमिति पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात्॥ चर्चागुणः प

दविच्छेदगुणः पदक्रमाध्यायी द्विगुणमधीत इत्युच्यते॥ ॥श्री ॥५॥ ॥

=आलएव्यवहारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः॥४= =बोध्यमानपदस्वरूपभेदाभावादित्यर्थः॥२= =देशस्यसमानाअवयवयाइत्यर्थः॥२=साचप्रश्नेनेभोजनरसा॥४=

भा०कै० ५ नसंहिताशुणांश्च चोशुणं स्त्वेति वेदांतरसंहितां वेदान्तरपठ्यानि चाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते अध्ययनक्रमभेदाद् देकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावाद्यथा
३४ पिक्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति तथापि युक्तितः साम्योपपत्तिः गुणवानयं देश इत्यत्रापि गोसस्यादियोगयुक्तितस्समानादेशावयवत्वात् गुणाउच्यन्ते गवादीनां
देशावयवत्वमुपचरितं गुणभूतावयव मित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्स निर्देशः गुणवानयं ब्राह्मण इत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैक
देशाचारवाची गुणशब्दः युक्तितस्त्वाचारस्य साम्यं पद्येवमिति यथा द्विगुणा रज्जुरित्यादौ प्रमाणतो वयवस्य साम्यं न तथात्रेति प्रश्नः। युक्तित इति॥ अर्थ
क्रियायां यद्योग्यं तत्साममित्यर्थः। यदितावदिति युक्तितः साम्याभावे अन्यमेवतन्नस्यात् कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः॥ तदेवं षष्ठीसम[redacted]र्या

=विषमानित्यादिः॥१=

नसंहितागुणांश्च चगुणांश्च। यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते। नह्यन्नस्य रूपादयोगुणाः समा भवंति। नावशंपवचेतः परिणाह
न एव वा साम्यं भवति॥ किं तर्हि युक्तितोपि अन्नस्य युक्तितः। यो हि मुद्गप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेत् नादो युक्तं स्यात्। यदि तावद्देरत्वं ना
दः अन्नत्वं स्यात्। अथापि नितेरन्नेनारोजग्ध्वा प्राणात्। शुक्लादिषु तर्हि वल्लेभावात् वृत्तिर्न प्राप्नोति। शुक्लत्वं शुक्लतेति किं पुनः कारणं शुक्लाद
यएवो हादिते॥ न पुनर्वैक्षादयोपि। वृक्षत्वं। वृक्षतेति। अस्य त्वविशेषः॥ ॥ ॥

गुण इत्युच्यमाने अतिप्रसंगाद्यस्य गुणस्य भावादिति साभ्यपितव्यं अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति॥ शुक्लादिष्विति पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेकदर्शनात् गुणमात्रवचना शुक्ला
दयः परस्य शुक्लत्वमित्यादौ गुण एवत्वतलादिप्रसङ्गो दृश्यते न च गुणे वर्तमानानां तेषां गुण एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा प्रश्नः। गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः
किं तु परस्य शुक्लत्वमिति परेण संबंधाभावप्रसंगः वर्त्स्यमावादिति। वृत्ते नं वर्नोवृत्तिरित्यर्थः॥ वृत्तौ स्मिन्नस्तीति वर्तीप्रत्ययार्थः॥ प्रकृत्यर्थव्य तिरिक्तप्रत्ययार्थाभा एम०
वादित्यर्थः॥ नपुनर्वृक्षादय इति तेपि जातिमात्रवचना स्ततो जातौ प्रत्ययाप्रसंगः॥ श्री ॥७॥ ॥ ३४

द्रव्यं चारुरीतिर्विशिष्टजातियुक्तमित्यर्थः। गुणं चेति। जातिलक्षणं। यतो द्रव्यवचनाइति यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्जातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः आरम्भते मतुब्लोप इति
हृष्टारयोजातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः। नहि यथा पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृश्यते तथा धवस्य खदिर इति तत्र गुणद्रव्ययोर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुब्लक्षणनिवृत्त्यर्थो
लुगारंभः इत्यादि विस्तिर्दित्थादयो यदृच्छाशब्दास्तत्र यथार्थगतं न किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते पुरुषेच्छावशेन प्रवर्तनात [redacted] तेन कृता

उभय

उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति। इमे पिता हि वचनाः कथं आरभ्यते मतुब्लोपः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्
भवतीति। यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति। इत्यादि पुनर्हि वत्समावात वृत्तिर्न प्राप्नोति इत्यत्वं इत्यत्ताडंभिहत्माडंभिहत्वमिति। तत्रापि कश्चिदा
ध्यमकल्पिकः इत्थोडंभिहत्स्त्विति। तेन कृतां क्रियां गुणानवायः कश्चित्करोति स उच्यते इत्यत्वं तए ततडंभिहत्वं तएतदेवं इत्याः कुर्वंति एवं
डंभिहाः कुर्वंति। यस्तर्हि प्राथमकल्पिको इत्थोडंभिहत्स्तत्सवत्समावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति। नैषदोषः। यथैव तस्य कार्यं चिल्कः प्रयोगः एवं
वृत्तिरपि भविष्यति॥ ॥

मित्तिरित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात प्रवर्तमानस्य इत्थशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः॥ कार्थं चित्क इति विनयादिषु कार्थं चि
त्क शब्दपाठात स्वार्थे ठक्प्रत्ययः शब्दस्वरूपमर्थे। अस्यायं इत्थ इति संज्ञासंज्ञिसंबंधः क्रियते ततः शब्दस्वरूपासंगाद्य्यादित्यशब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दरूपे धर्मे ध्य
स्ते प्रत्यय इत्यर्थः। अन्ये तु वृत्तिमभत्सा विनाशात् कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनी जातिमिच्छंति यदृ दर्शनाद्वस्थांतरेपि स एवायं इत्थ इति प्रत्यभिज्ञाप्र
त्ययउत्पद्यते तत्स्थां प्रत्ययः॥

=ज्ञापनविषयाइत्यर्थः।२= =नन्वर्थभेदे विकल्पो ऽयुक्तः एकार्थानां विकल्पादत आह। स्वरूपस्येति।१=

यद्वेति। पूर्वं तु लक्षणोजातिगुणाद्यलक्षणाद्यो ऽभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः। इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभे
देपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः। किमेभिरिति भावप्रशब्दन्तयस्यार्थभेदं पृच्छति। एकेनेति भवन्तीति भावाः शब्दाः भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः। द्वाभ्यामिति स च
द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपः अननुकरणसाधनो ऽद्यन्तं तत्र शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणो वर्तमानस्य भावो गुणसमवायि सामान्यं तस्माद्विनिमित्ताच्छुक्लः शब्दः
स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणो भवति प्रवर्तनेन इत्यर्थः। द्रव्ये तु वर्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबंध
=सर्व इति। सर्वे भावाः शब्दाः स्वेन भावेन वाच्येन करणेन यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात्प्रवर्तन्ते वाच्यार्थबोधनाय प्रयोगं प्राप्नुवन्ति स प्रवृत्तिनिमित्तरूपो धर्मस्तेषां भावस्तदभिधाने ऽर्थात्तद्धितप्रत्ययेभ्यः प्रत्यय इति वार्त्तिकार्थः।१=
यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदभिधाने। किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते। एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः
यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति तदभिधाने त्वतलौ भवत इति वक्तव्यं॥ नैवमन्यत्र भवति। नहि तेन रक्तं रागादिसूत्र
(१) देन रक्ते प्रत्ययाउत्पद्यंते॥ ॥ ॥ ॥
=प्रथमभावपदस्य शब्दपरतायां यद्वा सर्वे शब्दा इत्यादिनोक्तं लक्षणं याद्यसंभवे तेन तत्तुल्यवदति यद्वा सर्वे शब्दा इति।१= =प्रवृत्तिनिमित्तत्वये ऽतः तत्वं च स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयतावत्त्वं।२=
इत्यादिर्बोद्धव्यं। स्वेनार्थेनेति। शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन भवन्तीति तत्र वाचकत्वेन प्रवर्तनेन इत्यर्थः। वाच्योर्थः शब्दप्रवृत्तेः कारणत्वेन विवक्षितो ऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवतावर्थ
स्य कारणत्वं स तेषामर्थ इति। यत्त्वोनित्साभिसंबंधाद्यस्मादिति सपेक्षते। यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात्स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सो ऽर्थस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्ततया संबंधीत्यर्थः। एतेन प्रकृति
प्रत्ययार्थयोः संबंधो दर्शितः॥ नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबंधी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। ननु शब्दसंबंधीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

अत्रोत्तरं शब्दे ऽसंभवादिति शब्दसंबंधित्वं प्रत्ययार्थस्योपपद्यते। कृषायादिशब्देन गावाद्यसंभवात् ततः शब्दार्थसंबंधित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते इह तु शब्दस्य तदर्थस्यैव भावसंबंध
संभवात्। तद्वाचिनी कामचारात् प्रकृतिराश्रीयते यथा हि शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति गोत्वसंबंधाच्च गौर्द्रव्यं एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्त्तमानस्य गुणो
भावः तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवृत्तेर्नात् गोत्ववशाच्च गोशब्दस्यैवं सर्वत्राविशेषं नानात्वं यौगपद्यमित्याशयेन पूर्ववत्क्षणेनानाभूतार्थाभिधायिनो युगपत् भूतार्थाभिधायिनश्च
द्रव्यधर्मे ऽसहभावे युगपद्भावे च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिन्यां पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः तत्तस्येन्यतरदिति यस्य गुणस्य भावादिति वा यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः॥ =अ

प्राद्वे ऽसंभवादर्थेन रक्ते प्रसत्त्या भविष्यंति। तर्हि अन्यतरस्यां ग्रहणं च विधीयते यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिर्घतिप्रसंग इति।
उक्तं वा किमुक्तं। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषु त्वत्तिर्न भविष्यति। त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थं। त्वतल्भ्यां
नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन किं प्रयोजनं स्वरसिद्ध्यर्थं। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वतलोरवकाशो भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनं। ब्राह्मणत्वं
ब्राह्मणता। नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनं। अब्राह्मणः अवृषलः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणतेति नञ्स
मासो भवति। पूर्वविप्रतिषेधेन। सत्तर्हि पूर्वप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः। नाचत्वतलो प्राप्नुतः किं कारणं असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसम

× त्वतलोः३ =वार्त्तिकद्वयमनुपपन्नमर्थं सत्राक्षरैः साधयति तत्रेति १=

नभिधानादिति न हि गोत्वमश्वत्वमित्यादावुक्ते भिप्रायाद्यवगम्यते किं तु जात्यादीत्यर्थः॥ तत्र भवस्य नेनेति करणसाधनेन घञंतेन भावशब्देन जात्यादिरुच्यमाने वाच्यसंबं
धिनि शब्दसंबंधिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्व्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादयः तिस्थितं॥ त्वतल्भ्यामिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपत्भावेन नञर्थसंबंधविवक्षायां यदि प
रत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदा व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तं पदं भवति। तलि तु लित् स्वरेण मध्योदात्तं मिति तत
((दर्थे पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते॥ ॥ ॥ ॥

=वाच्येति अयं भावः नस्येत्यस्य द्रव्यशब्दसाधारणत्वाद्व्याद्यभिधायिनो गवादेर्वाच्यसंबंधिनि जात्यादौ शब्दाभिधायिनो वा गवादेः [illegible]: स्वजन्यबोधविषयत्वविशेष्यतानिरूपितविषयतावत्त्वसंबंधेन शब्दसंबंधिनि जात्यादौ वर्त्तमानात्स्यदिति वार्त्तिकद्वयमप्यर्थतः संगतीति २=

= तदि मि च

=ब्राह्मणार्थस्येति। प्रधानं प्रत्ययार्थः प्रत्युपसर्जनीभूतस्य ब्राह्मणपदार्थस्यार्थः। तथा चोपसर्जनस्येव सापेक्षत्वेऽपि समासभावे न ब्राह्मणपदार्थस्योपसर्जनत्वं दर्शितं। १= ननु नब्राह्मणस्समासस्तब्राह्मणपदार्थस्य नञर्थनिरूपितप्राधान्येऽपि समासार्थनिरूपितप्राधान्यमेवेति कृष्णस्य राज्ञः पुरुष

भा०कौ० ५ यावता ब्राह्मणशब्दः इति। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ब्राह्मणशब्दस्य नञर्थोपेक्षत्वात् सामर्थ्यादप्राधान्यस्य सापेक्षत्वे सत्यत्र कृष्णस्य राज्ञः पुरुष इत्यादाविव समासाभावात्त्वत्र नत्वोपसं

३६ गःप्राधान्यमत्रेति। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिर्भवत्येवं भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भव

तीत्यर्थः। इदंतर्हीति न्यायेनैव पूर्वेण नञ्समासे सिद्धे तत्स्यामिति वचनं नियमार्थं तत्र लोके वक्रत्वेन ययोः पूर्वेण नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्ययस्य इत्यस्यो भावप्रत्ययः प्राकृभव

ति पश्चान्नञ्समासः न्यायस्य नियमार्थे न वचनेन बाधनात् तत्र पश्चात्सति शिष्टत्वादप्रयुक्तिमेसा द्वौ नञ्स्वरोऽभवत्स शोऽत्यमिसा द्वौ च नञः प्रकृत्स्वनेकदेशत्वात्

× भावमपेक्षते यदा ब्राह्मणशब्दो भाव =

यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति किं कारणं। असामर्थ्यात् एकार्थीभावो हि सामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति यावता

ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते। प्रधानमत्र तदा ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः। इदं तर्हि प्रयोजनं। नञ्समासात्त्वो भाववचनः स्व

रे नञ्स्वरपरत्वं यथा स्यादिति वक्ष्यति तत्र यथा स्यादित्येवमिदं वक्तव्यं वा छन्दसि। नञ्समासो वक्तव्यः। निर्वीर्यताम्वै यजमान आशास्ते अपशुतां गोः अयोनि

ताप अशिथिलत्वाय अगोतामनपत्यतां भवेदिदं यत्तु मुदाहरणं। अयोनित्वार्यशिथिलत्वायेति इदंत्वयुक्तं अपशुतामिति नञ्समासप्रा

[illegible] वमाशास्ते ॥ ॥ ॥

त्रपरत्वं हि सिध्यति यदि तु पूर्वेण नञ्समासः स्यात् ततो न नञ्पूर्वादितिप्रतिषेधात्प्रत्ययो न प्रसंगात् सौत्यमिसादिर्न सिध्येत। वा छन्दसीति। छन्दो विषये क्वचित्पूर्वत्वं तत्त्वलोपश्चान्न

ञ्समासः। क्वचित्तु विपर्ययः अयोनित्वायेति प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे सति नञ्स्वरो भवति॥ भवेदिदमिति। अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपत्प्राप्तिः नत्वसौ समास राम०

भावमिति समासशब्देन समासार्थो जातः तद्युक्तं वस्तु च्यनेन द्भावमसौ नाशास्ते अपशुः पशुसदृशो भूयासमिति॥ ॥ ॥ ३६

=अयोनित्वायेत्यत्र तु आरोपितयोनिभावाश्रयणात् आरोपितसमासार्थभावाश्रयणं। १=

किं तर्हि उत्तरपदाभावमिति उत्तरपदार्थस्य प्रभुत्वमाशास्ते प्रभुमो भाव भूतमितिनतत्पुरुषे भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वाछंदसीति वचनेन सिध्यति नपुंसको भाव इति भावस्य नञ्संबंधात् पुंशोरसंबंधात्। आचत्वात्तद्वक्ष्यमाणे विशेषविहिते त्वतलो माबाधिषातां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि चेति प्रत्ययौ स्यातामिति सूत्रं किमर्थं च कार इति वक्ष्यमाणो भियः अथ त्वतलोरुत्तराधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेवकस्मान्नाक्षिप्तं नैतदस्ति गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवर्तनेऽपवादे संदिग्धे संदिग्धतदर्थो पस्थानौ त्वतलौ बाध्येयातामिति सूत्रमवश्यं कर्तव्यं किंचास्मिन्सूत्रे त्वतलोरुत्तरत्रानुवृत्तिर्दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशान्निराकांक्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रे

=बाबानां॰१=

किं तर्हि उत्तरपदाभावमाशास्ते नपुंसकोर्भाव इति। नञ्समासाद्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थे। नञ्समासाद्यो भाववचनो भवतीति विप्रतिषेधेनाकिं प्रयोजनं स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थे स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। स्वरार्थं तावत्। अपृथिमा अम्रदिमा। उत्तरपदवृद्ध्यर्थे। अशौक्ल्यं अकार्ष्ण्यं॥ आचत्वात्। किमर्थश्चकारः। अनुकर्षणार्थः। त्वतलावनुकृष्येते। नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृतौ त्वतलौ अनुवर्तिष्येते। अत उत्तरं पठति। आचत्वादिति चकारकरणमपवादसमावेशार्थः। आचत्वादिति चकारकरणं क्रियते। अपवादसमावेशार्थः। इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात्॥ ॥ ॥

[redacted]

णाप्राप्तिपदिकसामान्याद्भावे विधानादाकांक्षाया अभावात्॥ अनुकर्षणार्थ इति अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशो न चैकः स्यात्। प्रकृतावितिविधेयमंतरेणावध्युपादानस्यानर्थक्यादेव साकांक्षत्वे प्रकृतौ त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः॥ अपवादसमावेशार्थ [redacted] मितिनञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः॥ भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते इमनिच्प्रभृतिभिरिति। अप्राप्ते च कारे प्रकृतावर्थे त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति क्रमेणैव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यान्नत्वपवादेन समावेशः च शब्दात् सोऽपि भवतीति भावः॥ ॥

भा० कै० ५
३७

नैतदस्तीति। आत्वाद्याः प्रकृतयस्तास्वस्वतन्त्रो भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोपवादैस्समावेशः। आत्वाद्याः प्रकृतय इति गुणवचनब्राह्मणादि प्रकृतयस्तास्वस्वे
ति। कर्मणीति भावः। अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः यत्तत्प्रोच्यते इति अनेन च शब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्तादिमनिजादिभिष्य
बाधितो ततो प्रियथा स्यात् तामिसेव मर्थस्य शब्दो न्यथा कर्मणि त्वतल्विधावस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात् एतदपि नास्तीति आत्वात् प्रकृतीस्सर्वा अ
पेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावयवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थस्य शब्देन संबन्धः। आत्वाद्येर्था इति। जातौ बहुवचनं कर्मणा एकस्येवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्
अपमर्थोयद्यवधिमत्सः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदा अपवादैस्समावेशः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य गुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वतलो विधानं नेसिध्यति
=प्रतीति। विधित्वं तु गुणयोर्वात्वत् अतएव नो भयरूपत्वं। एकवाक्ये उभयरूपता लाभाच्चेत् तस्य न सिध्यतीति।९=

नैतदस्ति प्रयोजनं। आत्वादिसेव द्रुमनिष्प्रभृतिभिरपवादैस्समावेशो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौ यथा स्यातां
यत्तत्प्रोच्यते। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आत्वादिसेव आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतः यत्तत्प्रोच्यते। इदं तर्हि प्रयोजनं। आत्वाद्येर्थो स्तत्र
त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्यते। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आदिसेव आत्वाद्येर्थोस्तत्र त्वतलौ भविष्यतः यत्र चोच्यते इदं तर्हि प्रयोजनं आत्वा
१ द्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ यथा स्यातां॥ ॥ ॥ ॥
=अनेन सूत्रेणापवादैस्समावेशः त्वतलौ विमर्शः।४=

तस्मादवधिमदर्थे परिग्रहेण कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते चकारेणानुभावे अपवादैस्समावेशः प्रोच्यते। यत्र चोच्यते इति भावे विशेषप्रकृतिभ्योपवादैः प्रसक्तबाधावि
सर्थः एतदपीति। अर्था प्रकृतीभ्यो विशेषेणावधिमत्वेनाये क्ष्यन्ते त्वविधानान्नार्थस्य कारेण संबन्धः॥ केचित्तु प्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यम
न्यथा व्याचक्षते तेन त्वयुक्तं प्रकृतिविशेषसंबन्धस्य कर्मार्थसोपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य संबन्धायोग्यत्वात्। तस्मात् गुणवचनेस्यतः प्रभृति प्राक् काद्या विशेषप्रकृ
तयः ताभ्य एकैव प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारात् भावे तु प्राकृत्वादेतस्मात् सूत्रा यास्तु प्रकृतयस्ताभ्यः पूर्वसूत्रेण त्वा एम०
३७

यस्माच्चेति प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौ प्राक् भवनात् सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ लततलोर्बाधकौ मा प्रापतुरिति तद्विषये लततलोः प्राप्ते [redacted] ते प्राग्भवनादित्सव धृपारानाच्च नञ्स्नत्रावपि भावे भवतोः यथा प्राग्वतेरिसेवमत्कम्यंस्मादृत्सर्वेह्नि नतत्रभ्यां पुंवदिति लिंगान्नभाव्यं॥ ननञ्पूर्वात्कस्मायमिति प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात् प्रश्नः आचार्यदेशीय आह लततलोरिति। अनेन तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते उत्तरस्य प्रतिषेध इति अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः पारिगणिताभ्य इति दृष्टव्यादिश

×तुपादानादनन्तरस्योश्चत्वतलोः प्रतिषेधस्या×३

यस्माच्च प्रकृतेस्तस्मिन्विशेषे त्वः प्रत्यय उत्पद्यते। किं कृतं भवति स्त्रीपुंसाभ्यां लततलो ह्युपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥ ननञ्पूर्वात्तत्पुरुषाद्चतुरसङ्गतलवणा। कस्मायं प्रतिषेधः ततलोरित्याह नैतदस्ति प्रयोजनं। इष्यते ननञ्पूर्वात्तत्पुरुषात् लततलौ। अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणता इति। अत उत्तरं पठति। ननञ्पूर्वाद्दित्सु[redacted]नरस्य प्रतिषेधः। ननञ्पूर्वादिति उत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रियते। नैतदस्ति प्रयोजनं। पारिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते। नचतत्र काचिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते। तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रै
वायं ब्रूयात्। पत्यन्ताद्यग्भवति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति॥

मतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिताभ्यः यत्र तर्हीति एतच्चोपलक्षणं हायनान्तयुवादिभ्योण् इगन्ताच्च लघुपूर्वात् योपधात् गुरूपोत्तमाद्वुञ् इत्येतैः सूत्रैर्न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसंगः यद्येतावदिति अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् पत्यंतसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः स एवोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते॥ ॥ ॥

=एतांतोद्देति एवमात्रैहित्यनुणवतः प्रातिपदिकस्याजावाकिंचस्याविध्यपतलान्तदन्तविधिरस्ति १=

भा० कै० ५ एवं तर्हीति॥ अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र तदंत विध्यभावात्प्रसंगा [redacted] भावात् किं प्रतिषेधेन कृ
३८ तस्त्वासौ नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाद्विहेरन्य पूर्वोचत तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः। अनिष्टत्वेन तू त्तरं एवं तर्हीति प्रसंगाभावात् प्रतिषेधो नञ्कृत्येयः।

=नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्तदंतविध्यभावात्प्रसंगइत्यर्थः॥१=

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाद्विहेर्भवतीति नेष्यते। त्वतलावेवेष्येते। अविद्यमानाः पृथवोऽस्य अपृथुः तस्य
पृथोर्भावः अपृथुत्वं अपृथुतेति। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य उत्तरो भाव प्रत्ययो न्य पूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति नैवेष्यते। त्वतलावे
वेष्येते। परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः। परमपृथुत्वं। परमपृथुता। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भाव
प्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिसुक्तं तदुप
पन्नं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आचार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति। सर्व एते तद्धिताः सापेक्षात् भवंति॥ ॥

=भवतीति नञ्तत्वज्ञापितेपि कथं चारित्नार्थं नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्किंतु ततः प्रागेव [redacted] तिस्मत्रार्थइत्याशयात्। ज्ञापयतीत्यस्य चबोधयतीत्यर्थः। ननु सापेक्षादित्यर्थज्ञापनेयज्ञः पृथोर्भावइत्यत्रापिस्यादत आह प्रत्ययस्तेतिः २=

त्वतस्त ज्ञापयति यत्रापि विषय उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति नपृथोर्भाव इति। अत्र हि प्रकृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात् सापेक्षत्वादस्या
मर्थ्यादिमनित्वन प्राप्नोतीति लौपकात् भवत्यप्रथिमेति नञ् पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्ना तदर्थ विग्रहवाक्यावस्थेनेति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्री एम० ३८
१ यतेत्वतलौ न कृतेन नञ्समासे भवतो न तु सापेक्षादुत्तरप्रत्ययविषयत्वात् ज्ञापनस्य॥ ॥

यद्यमिति वृत्तेभ्यो न हि तद्इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षणम् नद्धितानुसन्नौ नञः परस्य संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यांतोदात्तविधानमनुपपन्नं तत्क्रियमाणं सामान्ये न सर्वस्तद्धि
तो नञर्थापेक्षात्मभवतीति तापयन्तिते देवं सत्रमेतत्प्रसाख्यातं त्वंतत्स्यां नञ्समास इत्येतदिदानी विश्यर्थेन्तनियमार्थं चेत्तुणादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्यो नभिधाना
त् ष्यञ्नेभवतिकृते तु नञ्समासे ब्रास्तणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञिसत्या चतुर्थ्येमित्यादि भवति यथातथयथापुरयोः पर्यायेणोसेतत् सूत्रं विवक्षाभेदे
न रूपद्वयसिद्धिं मत्वामाष्यकारेण प्रत्याख्यातस्तत्र यदा पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा नञ्या याथातथ्यं-इ याथापुर्य्यमिति भवति पूर्वं तु प्रतिषे
धविवक्षायामायथातथ्यमायथापुर्यमिति भवति न पस्तु भावइत्युत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पस्तं तमितियगभावेत्वं तत्स्यां नञ्समास इति वचना

=नञ्यतीति-त्वततोनुभवतएव-त्वतस्यामितिवचनात्-२=ननेवंकृते नञ्समासात्ष्यञपिमस्यारन आह-कृते विशिष्ट समासात्यञिष्यतस्तत्रप्रमाणमाह-पर्य्येति न नुसापेक्षादपि न द्धितोत्पत्तौ चतुरादिभ्योऽगपदुभयविवक्षायां परत्वात्समये-चातुर्यमितिस्या=

=इत्यत्राह-सामाचतुर्यमिती ष्यञेऽतआह-चतुरादिभ्यइति-४=

पर्य्यं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इत्याह ॥ ॥

=तत्तौभवतइति-नञ्समासे कृते यकृतुल-ननञ्पूर्वादिति निषेधात्-अस्मादेव वचनैयटादेन तद्देशेभ्रसास्यानुएवस्र्वं कैयट तासर्यं नस्व वृथाप्रत्याख्यानमइति विवरणकाराः।

=अशुचिशब्दादिष्यतएवास्तत्रप्रमाणमाह-नञइति-आशौचम् शप्रावमतीतेदितिभावः।२=

=यथात्मतानिति-अपादवममानुष्यकमित्यादौ-४=कविस्रर्वनिति-अयाथातथ्यमित्यादौ-निषेधात-आचतुर्यमाशेचमित्यादौ-४=

नञ्समासे कृते त्वं तत्वौ भवतः नपरोभावो नमनुष्यस्य भावो नद्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकात् नञर्थापेक्षत्वेपि पूर्वं प्रसयः पश्चात् नञ्समासः आपा
दवममानुष्यकमद्वैहायनमिति अशुचि शब्दान्तत्पुरुषादिगं तादिति इष्यत एवा णऽऽशौचमशौचमिति नञ् शुचीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिः जरपद
स्य नितसंनपुल्कस्य भाव इत्यादौ मापेक्षात् ष्यञ्नुसञ्जो वाशौल्पमित्यादि भवति तदेवं तत्त्वे स्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यं रक्षणवणात् केचिद्भाव निषेधयोर्युगप
द्विवक्षायां ज्ञापकात् नञर्थापेक्षत्वेपि पूर्वं यथा प्राप्तं भावप्रसयः पश्चान्नञ्समासः त्वतत्वौ नञ्कृते नञ्समासे केचित्पूर्वं भावविवक्षा केचित्पूर्वं निषेधविवक्षा ॥

पृथ्वादि। वावचनमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। आचार्यदेशीयः परिहरति। वाक्यमपीति। अणसमावेशार्थमिति यत्नोत्सर्गोपवादौ विभाषा तत्रापवा
देन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तेते वाक्यानुत्तानार्थत्वाद्विभाषायाः लिंगं च पारे मध्ये षष्ठ्या वा पीलाया वेत्यादिषु विकल्पवचनमसमार्थस्येत्स अणसमावेशा
र्थमिह वावचनं। गुणं चातुर्वर्ण्यादीनामिति प्रसंख्यानोच्चारणं भावकर्मसंबंधनिवृत्त्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् भवतीति चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। वावचनं किमर्थं। वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति।
इदं तर्हि प्रयोजनं। त्वतलावपि यथा स्यातां। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। आ च त्वादित्येतस्मादा त्वात्त्वतलावपि भविष्यतः। अ
त उत्तरं पठति पृथ्वादिभ्यो वावचनमणसमावेशार्थं। पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियते। अणसमावेशो यथा स्यात्। पार्थवं। प्रथि
मा। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं। ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुप
संख्यानं कर्त्तव्यं। चातुर्वर्ण्यं चातुर्वैद्यं। चातुराश्रम्यं। अर्हतो नुम् च। अर्हतो नुम् ष्यञ् च वक्तव्यः। अर्हतो भावः आर्हन्त्यं आर्ह

चतुर्वेदमेव चातुर्वैद्यं। अथवा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठकः सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यम
नुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः। अर्हतो नुम् चेति। अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययान्तो ह्यर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायी। आर्हन्तीति षित्वकरणात् स्त्रि
यामपि ष्यञः प्रयोगः। तथा चौचिती मैत्री सादिमयुज्यते॥ ॥ ॥

स्तेना। अयादेशः प्राप्नोतीति। यस्येतस्काकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्। अथेति। नानर्थके अलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावात्। नादृता तद्धारं भसामर्थ्यादिति अलोन्त्यस्येत्यनुसंहारो बाध्यते इत्यर्थः। हायनान्त। यलोपश्चेति। यद्यप्यछन्दसः श्रोत्रभावो घञ्प्रत्यय इति पक्षस्तदा घञ्प्रत्ययलोपो परदात्वाकार्थे पदवच

स्तेनाद्यन्नलोपश्च। किमिदं नलोपे वर्णग्रहणं आहोस्वित्संघातग्रहणं। किंचातः यदि वर्णग्रहणं स्तेयं नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति। अथ संघातग्रहणमंतस्य लोपः कस्मान्न भवति। सिद्धोंतस्य लोपः। यस्येति च। तद्धारं भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। हायनांतयुवादिभ्योण्। अणेप्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च। अणेप्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्तव्यं यलोपश्च वक्तव्यः। श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रं॥ ॥ इति श्री भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥

=यलोपश्चेति। संघातग्रहणं वर्णग्रहणे तकारस्य यस्येति लोपे सती कारस्य यणादेशः प्रसंगः॥ १=

न्मिति दर्शनेनं तदा घञ्शब्दे न इयेति हूपं लक्ष्यते वृद्धिश्चिन्त्या पलोपश्चेति पाठः॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥ ७॥

भा०कै०५
४०

श्रीगणेशाय नमः॥ धान्यानां विभाषा। नयता मुक्त इति महाविभाषया वा कोऽपि द्वे विभाषाग्रहणमुत्सर्गप्राप्त्यर्थमेवेति भावः उमाभंगयोरिति निमित्ता
भावात् नाप्यां खञोऽप्राप्तिः विभाषाग्रहणं नुतिमाषाणुभ्य एव खञ्प्राप्त्यर्थं स्यात्। चमेष्विति। यवाश्च मे माषाश्च म इति च मेशब्दस्य पुनः पुनरुच्चारणा
च्च मेशब्देन तद्धेतोऽनुवाका उच्यन्ते। अथवा च मे शब्दस्य च मिति पन्नमकारेणेन तदनुकरणे च्च मिति श्रोगं तेनाचाकारेण च मशब्दो भवति च मशब्दो

=एकारांतानुकरणे स्वरूपस्य लुक् किंत्विह ... =धान्यत्वभावादित्यर्थः।३= ...
... विवरणकाराः। चिंताबीजं।५

श्रीगणेशाय नमः॥ विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः। तिलादिभ्यः [redacted] खञ्। तिलादिभ्यः खञ्चेति वक्तव्यम्। तिलानां ... तैलीनं। किमर्थमि
दमुच्यते नयतामुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धं न सिध्यति। किं कारणं। उमाभंगयोरधान्यत्वात्। धान्यानां भवने क्षेत्रे ख
ञित्युच्यते। न चोमाभंगे धान्ये च मेषु यस्य ... तद्धान्यं न चैते तत्र पठ्यते। तत्र हि खञ्ग्रहणं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। प्रकृतमनुव
र्तते। क्व प्रकृतं धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति। यदि तदनुवर्तते। व्रीहिशाल्योर्ढक्। यवयवकषष्टिकाद्यदिति खञ्चेति खञपि प्राप्नो
ति। संबंधमनुवर्तिष्यते। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। व्रीहिशाल्योर्ढक् भवति। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति। धा
न्यानां भवने क्षेत्रे खञ् भवति। विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः भवने क्षेत्रे खञ्ग्रहणमनुवर्तते॥ धान्यानामिति निवृत्तं॥ ॥

विद्यन्ते येष्वनुवाकेषु ते च माः। अथवा आयानुवाकपो... गिति छस्य लुक्। संबंधमनुवर्तिष्यत इति धान्यग्रहणेन संबंधमनुरोत्स्यत इत्यर्थः॥ अथवा संब
ध्यत इति संबंधं धान्यग्रहणसंबद्धमनुवर्तिष्यत इत्यर्थः। ततो धान्यसामान्यसंबद्धं खञ्ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्न संबध्यते। भवने क्षेत्रे ॥ एम०
इत्येतत्प्रत्ययेनाभिधायकेन संबध्यते॥ ॥ ४०

=खञ्ग्रहणं।२=

=तस्यार्थाकांक्षित्वादित्यर्थः।१=

अथ वेति। यत्रैवार्थित्वं तत्रैवाधिकारः संबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः। यथोत्सर्गेणेति। उत्सर्गेणान्यत्र चरितार्थत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः संदिग्धेत्यसंदिग्धेनापवादेना सौ बाध्यते एवं खन्नउत्तरार्थो यामनुवर्त्तनां तरीयकोपस्थानसंभवात् संदिग्धप्रवृत्तित्वात् संदिग्धप्रवृत्तिभ्यां ठण्ठञ्भ्यां बाधः धान्यानामिति नेन प्राप्तस्य खञो ठण्णबाधवयवादीनत्वे नन्तु तत्रानुवृत्तासन्निहितस्येति साधर्म्ये वैधर्म्ये संभवाद्यथोत् सर्गेण प्रसक्तस्येत्युक्तं। अथ वेति विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति। अनुव

=नन्वत्रापुत्सर्गापवादभावसत्ताहृष्टांतदर्शितिकभावोनुपपन्नेत आह· धान्यानामिति नेनेति· संदिग्धप्रवृत्तिकत्वात्साधर्म्यं· अनुवृत्तासन्निहितस्यानुवृत्तिसामर्थ्याद्बाधासंभवाद्वैधर्म्यंचबोध्यं·२=

अथवा मंडूकप्लुतयोधिकारः। यथा मंडूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छंतितद्वदधिकारः। अथवा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्यापवादो विज्ञास्यते। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः॥ अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनात् चकारस्य चानुकर्षणा र्थस्याकरणात् प्रकृतस्य खञः ठण्ठञौ बाधको भविष्यतः यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथवा एतत् ज्ञापयति अनुवर्त्तते चेना म विधयोन चानु[redacted]वर्त्ते नादेव भवंति। किं तर्हि यत्ना द्भवंति। अथ [redacted] वायत्तामुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धं नन्व चोक्तं न सिध्यति। किं कारणं। उमाभंग्योरधान्यत्वादिति। नैष दोषः। धिनोते र्धान्यं [redacted] एते चापि धिनुतः अथवा शाणसप्त

त्नमाना अप्यधिकारा यत्र यत्नो विभाषाग्रहणादिकस्तत्रैव भवंति नान्यत्रेति अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यादनुवर्त्तनादेव खञः सिद्धत्वात् धिनोते रितियोगरूढिरियं उमाभंगयोरपीति भावः चमके पुत्व धान्यान्यपिकानि षि त्सकते धान्यान्यपिकानि चित्पत्र्यंते न हि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तत्राप्य उमाभंग

योरधान्यत्वं न भवति। शणसप्तदशानीति धान्यपरिगणनार्थोस्मृतिरियं ॥ ॥ ॥

भा॰ वै॰ ५
४१

यथामुखं । समसांतलोप इति संमुखं यत्रादर्शादौ प्रतिबिंबाश्रये दृश्यते स संमुखीन इति प्रयोगदर्शनात् निपातनमाश्रितं संशब्दस्य निपातस्यार्थसंगसभावा
दनाश्रयणं प्रत्ययस्य नियोगेनाकारलोपो निपात्यमानस्तदभावे न भवतीति संमुखीनादर्शो दिसाद्दृश्यात्यान्यो प्यभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्यादुः । अनु
पद । तत्र ज्ञापत इति अयानमय इति गमनमात्रमपशब्देनोच्यते तत्र प्रतिषेधस्तु न यशब्दे नेति विरुद्धार्थाभिधानाद्यानयं नेय इति समन्वयात् शंकया प्रश्नः
अयः प्रदक्षिणमिति एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणं गमनमयो द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयो हि ... शारा उच्यते । परैरिति
द्वितीयद्यूतकारसंबंधिभिः शारैः पदानां छाना नांग हा परपर्यायाणामनाक्रमणमनवधानमिसर्थः ॥ ससहायस्य शारस्य परैर्न्नो क्रम्यते यस्मसहाय

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । संमुखेति किं नियास्यते । संमुखेति समसांतलोपः संमुखेति समसांतलोपो नियास्यते समसुखस्य दर्शनः संमुखी
नः । अनुपरसव्याद्यानयं बद्धामक्षयतिनेयेषु । अयानयन्नेय इत्युच्यते । तत्र न ज्ञापतेकः अयः कः अनय इति । अयः प्रदक्षिणं अनयः प्रसव्यं ।
प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैः पदानामसमावेशः सोयानयः । अयानयं नेयः अयानयीनः शारः । परोवरपरंपर ॥ परो
वरेति किं निपात्यते । परोवरेति परस्यो त्ववचनं । परोवरेति परस्मै त्वं निपात्यते । यद्येवं परस्मै त्ववचनमिति प्राप्नोति ॥ ॥

स्य शारान्तरेणावाध्यत इति द्यूतव्यवहारः अयसहितो नय इत्युत्तरपदलोपी समासः तत्पुरुषः अथवा यश्चासावनयोऽयानय इत्येकदेशद्वारेण समुदायस्य
लक्ष्नाकृत्वा दिवद्यपदेशात् समानाधिकरणसमाससमाहारद्वंद्वो वा अयानयमितिन्नयते द्विकमेकत्वाद्यानयमिति प्रधानेपि कर्मणि द्वितीयामधानेतु ल
स प्रसयस्तत्र केचित्फलककोष्ठस्थस्येव शारवर्ज्जमानेयस्यापीनमिसभिधानमिच्छंति यस्य शारएकपार्श्वे एव संचरति तत्र न भवति प्रसयोयोहि शारः
पार्श्वोत्तरेमानीयते स एवायानयं नीयते अन्यस्त्वयमेव नीयते । अनयमेव वा ॥ परोपरस्योत्ववचनमिति परशब्दस्यांतस्य ओकारो निपात्यत इत्यर्थः तत्र एउः प

एम॰
४१

शाकंधुन्धायेनेति शाकंध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः परस्येति। अपवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः॥ तत्र अपात्(?)गुणाः तत्र केचित्सामान्येन निपा[redacted]तनमिच्छन्ति ते
न खप्रत्ययाभावेऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति परोवर्यैर्विदितिपारं पर्यमविच्छिन्नमिति च। अन्ये तु परंपराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते तेन तस्मात्स्वार्थे ष्यञि पारंपर्य[redacted]मिति
भवति परोवर्यैर्विदितिस्तस्य साधुत्वमाहुः प्रत्ययप एतन्नियोगे नैव निपातनमयुक्तत्वं मन्यमानाः समां विजायते प्रसूयत इत्यर्थः। तत्र समायां समायामित्यस्मा

शाकंधुन्धायेन निर्देशः अपयवा नैवं विज्ञायते परस्योत्वं निपात्यते इति किं कथं तर्हि परस्य शब्दरूपस्य आदेरत्वं निपात्यत इति। परांश्च अवरांश्च अनुभव
ति। परोवरीणाः। अपपरंपरेति किं निपात्यते। परपरतराणां परंपरभावः परपरतराणां परंपरभावो निपात्यते। परांश्च परतरांश्च। अनुभवति। पारंपरी
णाः। समां समां विजायते। इह समां समीनां गौः स्कपो धातुप्रातिपदिकयोरिति स्कलुक्प्राप्नोति। समां समां विजायत इति यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानं।
समां समां विजायत इति यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति। यद्ययं यल्लोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। नात्र लुग्भवतीति॥ समां समां विजायत इति
यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तर[redacted]स्यलुग्वचनं समांसमां विजर्ययत इति यल्लोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेत उत्तरपदस्यालुक्वक्तव्यः॥ सि
११ द्धं तु पूर्वपदस्य यल्लोपवचनात्। सिद्धमेतत्कथं पूर्वपदस्य यल्लोपो वक्तव्यः॥ ॥ ॥

त्पदसमुदायात्प्रत्ययोवचनात् भवतितद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सतितदवयवस्योत्तरपदवत्पूर्वपदेऽपि स्कपोलुक्प्राप्नोति यल्लोपवचनान्न भवति पाटः स्कञ्च्रकत्वात्स्क
लुकैवयल्लोपेऽपि सिद्धे सूत्रे यल्लोपवचनं नियमार्थं यकारस्यैव लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः उत्तरस्यालुग्वचनमिति। यल्लोपनिपातनात्पूर्वपदवदुत्तरपदे
ऽपि लुक्। न प्राप्नोतीति भावः। सिद्धं त्विति तेन पूर्वपदस्य यल्लोपनिपातनादागमः एवं तं भवति उत्तरपदे तु सुब्लुक्प्रसङ्ग एवेत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा० कै० ५ अनुसन्नाविति वाकोपरवौत्तरपदयो र्वा यल्लोपो वक्तव्यः तेन द्वैरूप्यं भवति। आगवीनः। किं निपात्यत इति का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः। गो आङ् पूर्वो दितिः।
४२ योगवाम तः आगोः प्रत्यर्पणात् कर्मकरोति स आगवीन उच्यते तत्र वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे वर्तते तत्र आङ् गो शब्दयोराङ् मर्यादाभिविध्योरि ति
अव्ययीभावे ह्रस्वत्वे च कृते खो निपात्यते। शालीनकौपीने। किं यः शालायामिति। असंकल्पनायां शालाकूपशब्दयो र्मुख्यार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः॥ शा
लायामधृष्ट इति अन्यत्र धृष्टः कूप इति। लंघनादिकमित्यर्थः॥ उत्तरपदलोप इति लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानार्थः धृष्टाकार्ययोर्मात्रे च शाली

अनुसन्नावुत्तरपदस्य च वा वचनं। अनुसन्नौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च यल्लोपो वा वक्तव्यः॥ समें समां विजायते समायां समायां विजायत इति।
आगवीनः आगवीन इति किं निपात्यते। गो आ पूर्वो दातस्य गोः प्रतिहानात्कारिणि खः। गो आ पूर्वो दानस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खो निपात्यते। आत
स्य गोः प्रतिदानात्कर्मकारी आगवीनः कर्मकरः शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः किं यः शालायां अधृष्टः स शालीनः कूपे वा यदकार्यं तत्कौ
पीनं। नेत्याह। उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हे स धृष्टः स शालीनः कूपावतरणमर्हतीति। अकार्यं तत्कौपीनं॥ ॥

नकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तेते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः शा
लाप्रवेशनमिति अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः॥ कूपावतरणमिति यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणम राम०
र्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वाच्च पुरुषलिंगमपि कौपीनमुच्यते तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनं अपवा अपकार्यशब्दे करोतिं क्रियासामान्यवचनः ॥ ॥ ४२
॥ तेनाद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिंगं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तच्छादनम्॥

व्राते नाकिं व्रातं नामेति व्रातशब्दस्तावत्संघवचनस्तत्रयः संघेन जीवति तत्र व्रातीन शब्दो न प्रयुज्यते व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते व्रातकर्मणि च व्रातीय शब्देन भाव्यमिति
प्रश्नः। नानाजातीया इति। एकजातीय क्षत्रियादि संघनिराकरणं। अनियतवृत्तय इति नियतवृत्तसाधुषु जीवि संघनिषेधः। उत्सेधजीन इति उत्सेधः शरीरं तदायासेन
भारवहनादिना जीवंति न तु बुद्धिविभवेनेत्यर्थः व्राताना कर्मेत्येवं निपातनाच्छेबाधिताण भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते एतस्य स्वस्य कर्मणा जीवतीत्य

॥ हैयंगवीनं संज्ञायां॥२

व्रातेन जीवति। व्रातेन जीवती त्युच्यते। किं व्रातं नाम। नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः तेषां कर्म व्रातं। व्रातकर्मणा जी
वतीति व्रातीनः। हैयंगवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियंगु आदेशः संज्ञायां विकारे ह्योगोदोहस्य हियंगु आदेशो निपात्यते संज्ञायां विषये। त
स्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनं घृतं। संज्ञायामिति किमर्थं ह्योगोदोहस्य विकारः उदश्वित्तक्रमभूदिति। पक्षात्तिः मू
ल इति वक्तव्यं। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्त्वं हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं। मूल इति वर्त्तते। कथं कृतं तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाह चावित्यत्र
परितः नुवर्त्तते। पाकेपि प्राप्नोति। मूल इत्यनुवर्त्तते पाक इति निवृत्तं। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्त्तते॥
=यथाऽऽतइति त्यादितद्युक्तानुवृत्तिमाचमुतरत्रऽऽ५=

नोच्यते॥ हैयंगवी। किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यस् शब्दस्य गोदोह[redacted] शब्देन सुप्सुपेति समासः उद्घृत इति दोहः क्षीरमुच्यते यथा दे
न काल प्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते तेनाविकृतरूपं गंधमेव घृतं हैयंगवीनमुच्यते इत्याहुः। पक्षान्मूल इति वक्तव्यमिति। अन्यथा अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय[redacted]
प्रसंगः कथं पुनरिति। एकस्मिन्नर्थे योगः संबंधः तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायि द्वंद्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः। द्वंद्वस्यतदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति
=एकार्थीभावरूपे ९=
ऽऽभावः एकसूत्रे निर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते॥

=द्वंद्वेपि एतेन शब्दार्थो नयानुवृत्तेस्संभवत्यऽऽ॥२

=अर्थाधिकारमाश्रित्य पूर्वः पक्षः शब्दाधिकारमाश्रित्योत्तर इति सारः अर्थाधीति ।१= तत्सद्भावोति तथा च द्वंद्वशब्दस्यैकत्वादेकदेशानुवृत्त्यसंभवे येषु केषुचित्स्वरितत्वसामर्थ्यात्तत्सद्भावे शब्दान्तरयोगांतरे प्रतीयत इत्युक्तं भवति ।२=

भा०कै०५ एकयोगनिर्दिष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे अर्थस्यैकत्वात् विच्छेदाभावान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञा

४३ तं तत्सदृशशब्दांतरसन्निधानं योगांतरे प्रतीयत इति दोषाभावः । विनञ्भ्यां । सहार्थो गम्यत इति । न सहेति प्रसज्यार्थे निर्देशमभ्युपेत्य प्रकृतस्य नञ्प्र

सज्यार्थो विशेषणीयः । ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिर्नाभाव इति भावः । नायमिति लोकप्रसिद्धार्थो नांशब्दानामिह साधुत्वान्वाख्याना

न्लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृतस्यार्थनिर्देशः यद्येवं सहेत्येवं प्रसज्यार्थो निर्देशः विनञ्भ्यां प्रतिषेधार्थत्वाद्विगा

एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । न यथासंख्यमयादेशीपादामहायनांताच्च संख्यादेरित्यनुवर्तते । अव्ययादेरी

ति निवृत्तं ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह । इह नानेति सहार्थो गम्यते द्वौहि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । न न सह सहैवेति । नै

षदोषः नायं प्रसज्यार्थः । किं तर्हि प्रकृतिविशेषणमेतत् । विनञ् इत्येताभ्यां असहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः । कस्मिन्नर्थे

स्वार्थ इति । वेः शालच्छंकटचौ । कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवंति । न सह इत्यनुवर्तते । भवेत्तिदं विशाले शृंगे । संकटमिति इ

हखलु संगतो योगम्यते । प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते । उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते । एवं तर्हि साधने शालजादयो भवंति ॥

दृष्टमरथिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनान्नैतदस्तीति क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत विगतौ सह विकृतौ सहेति =

इहतु विनादेवदत्तेन नादेवदत्तेनेत्यसाम्प्रत्यभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातृस्मरतीति ॥ वेश्शाल । कस्मिन्नर्थे शालजादय इति = एम०

वक्ष्यमाणप्रसज्यापेक्षं बहुवचनं असहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः विशाले इति नानादेशगमनादस्त्रासहार्थत्वमिति ४३

=तथा च सहार्थस्य गुणस्य प्रतिषेधसंबंधनार्थसंगतिः ।३=

=नन्वेवं विना नाना शब्दयोरसत्त्वात्तार्थाभिधायित्वेन चादिवद्व्यतिरेकहेतुत्वं विति देवदत्तेन विनेत्यादयःप्रयोगा न स्युः ।१= पर्यीति सरतीति स्मरणमस्ति तत्रत्वं ।२=

नस्या

किंवत्कमिति। शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचकाभावे द्योत्याभावात् न एकाकिन एवेति भावः। ससाधनामिति क्रियोपसर्जनं साधनमाहु-
रित्यर्थः। निपतन्ति विषयाः शब्दानां शक्त्योर्दृश्यन्ते यथा द्विरशब्दस्य द्वौ रलौ यस्याभिधानमिति भावः। उपसर्गेभ्य इति। अस्मत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेऽपि योगप्र-
नामात्रा ग्रथं पसादीनामिदमभिधानं विशाल इति शृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशाले त्वस्येति। मतुप्प्रत्ययस्य गवयनभिधानान्न म-

किंवत्कर्मेतत्। न हि। कर्मानुमीयमानं गम्यते। उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते। उपसर्गास्तु पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयु-
ज्यते। तत्र क्रियाविशेषमाहुः॥ यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः। त एते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भ-
विष्यन्ति। एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति। इदं तु न सिध्यति। विशालो विशङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथं। अकारो मत्वर्थीयः विशाले अस्य स-
न्तः। विशालः विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः॥ संप्रोदश्च॥ कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अलाबूतिलोमाभ्यः
रजस्यभिधेये उपसंख्यानं कर्तव्यम्। अलाबूकटः तिलकटः उमाकटः। भङ्गायाश्च। भङ्गायाश्चेति वक्तव्यम्। भङ्गाकटः॥ ॥

वतीति विशालवान्। न तु केऽपि विशालगवयुक्तस्य गोर्लक्षणादेरवगमो न तु गोरित्यर्थः। अनुसन्धानादौ आचेदमुच्यते। उक्ता शब्दास्ते विशादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु किंचि-
दुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते यथा प्रतिलोमोऽनुलोम इति॥ संप्रोदश्च॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य उपसंख्यानं पृथिव्यादिवयवे। अलाबूशब्दाद्धोरजसि प्राप्ते तिलोमाभ्यां घृता-
दित्वादं नो द्वाननत्वादनुदात्तादेश्च रजसि प्राप्ते भङ्गायास्तथा धान्यानां च [illegible] मि साधुदानत्वाद [illegible] प्राप्ते रजसि कटज्विधिः॥ ॥ ॥

भा०कै०५ गोष्ठादयइतिप्रयोग[redacted]समवायिप्रत्ययरूपंनिर्दिष्टंचकारस्तुस्वरार्थोऽनुबंधश्चास्मंकर्तव्यः तथाहि। समासाश्रयेणप्रत्ययाःप्रत्याख्यायंतेतत्रचि
४४ त्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारंभप्रत्याख्यानयोरुपपद्यतेसर्वत्रादिशब्दः प्रकारे। गवांस्थानमितितत्स्थेदमित्यत्रार्थेसर्वत्रगोरजादिप्रत्य
यप्रसंगेयदितियतिप्राप्तेगोष्ठप्रत्ययः अविकटइति॥ अवीनांसमूहइत्यणिप्राप्तेकटच्। अवीनांविस्तारइत्यत्रार्थेपटच्। अप्रसृतेसमूहेअवि
कटः प्रसृतेत्वविपटः उष्ट्रगोयुगमितिद्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थेगोयुगच्प्रत्ययः अन्येत्वाहुः उष्ट्रस्यग्रीवाबंधनेयानंगोयुगंप्रत्ययः इंगुदतै

गोष्ठादयः स्थानादिषुपशुनामादिभ्यः। गोष्ठादयःप्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषुपशुनामादिभ्योवक्तव्याः गोगोष्ठंसंघेकटच्चवक्त
व्यः। अविकटः। उष्ट्रकटः। पटच्चवक्तव्यः। अविपटः। उष्ट्रपटः। गोयुगशब्दश्चप्रत्ययोवक्तव्यः॥ उष्ट्रगोयुगं तैलशब्दश्चप्रत्ययो
वक्तव्यः। इंगुदतैलंसर्षपतैलं शाकटशाकटश्चप्रत्ययोवक्तव्यः। इक्षुशाकटं। मूलशाकटं। शाकिनश्चप्रत्ययोवक्तव्यः। इक्षुशाकि
नं। मूलशाकिनं। उपमानाद्वासिद्धं। उपमानाद्वासिद्धमेतत्। गवांस्थानंगोष्ठं। यथागवांतद्वदुष्ट्राणांकटच्चवक्तव्यः इति॥ ॥

=गोष्ठजाद्ययइत्यादिग्रहणाद्दपरिगणितेष्वपियद्वदुष्ट्रनिकारायुक्तः अल्पसंघेबोध्यः। प्रयोगश्चभाष्यते।सो ×साधीनां ×वर्णकृत्स्थितयकः। वासिमसकः।=

त्वमिति। तद्यावंतरसाधुशब्दत्वात्तस्यविकारइत्यणिप्राप्ते। सर्षपशब्दस्यैकोशोनामितिसाधुशब्दत्वेप्राप्तेपरत्वादयथाद्वितीयंप्राग्दीव्यादित्यनुवर्तमाने
पांतानाश्चगर्वादीनामितिमद्वर्होदात्तत्वंभवतिततोनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तः इक्षुशाकमिति। इक्षूणांभवनंक्षेत्रमित्यत्रार्थेशाकट शाकिनचौगवां
स्थानमितिगावस्तिष्ठंत्यस्मिन्नितिघञर्थेकविधानमितिकः तत्रगोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपिगोष्ठशब्देनोच्यते। तत्रविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रा राम०
दीनामन्यतमेनविशेष्यते। मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तयेचगोभिरपिगोष्ठस्यविशेषणात् गोगोष्ठमित्यपिभवति॥ ॥ ॥ ४४

वि०

नानाद्रव्याणामिति रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः । तत्साधर्म्याद्द्रव्योऽपि संघातः कटशब्दाभिधेयो ऽविभिर्विशेषितो ऽविकट इत्युच्यते । यथा पट इति विस्तारसामान्याद्द्रव्यो
ऽपि संघातः पटशब्दाभिधेयो ऽविभिर्विशेष्यते ऽविपट इति । गोयुगमिति युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठं च तत्र यानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वमपि क्वचिद्
द्वयं । षट्कं सन्तरमिति । अनुसन्तं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः । तिलतैलमपीति । अपि शब्दात् तैलमपीत्यर्थः । यदि तु तैलच् प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहिते न
तैलचा चिन्नस्तिलशब्दाद् अन्न बाध्येत ततश्च तैलमिति न सिध्येत् । यदा त्वनुसन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतै

यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः एवमवयः संहता अविकटः पटच्च वक्तव्यः इति । यथा पटः विस्तीर्णः एवमवयः विस्तीर्णा अविपटः । गोयुगशब्दश्च
प्रत्ययो वक्तव्य इति । गोर्युगं गोयुगं यथा गोस्तद् उष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगं तैलशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः इति षट्कं सन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्त्तते । एवं च कृत्वा
तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति । शाकटशब्दस्य प्रत्ययो वक्तव्य एव यथा शाकिनशब्दस्य प्रत्ययो वक्तव्यः एव । इनच्पिटच्चिक चि च । इनच्पिटच्काः चिक चिका देशा
श्च । इनच्पिटच्काः प्रत्यया वक्तव्याः चिक चिक इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः । चिक्किनः चिपिटः चिक्कः । क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी । क्लि
न्नस्य चिल् पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ ॥ लश्च प्रत्ययः अस्य च चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे क्लिन्ने अस्य च चक्षुषी चिल्लः पिल्लः चुल्लः । यद्यस्ये चक्षु
ष्यते । चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति ॥ चुल् च वक्तव्यः ॥ ॥

तैलमिति भवति । तिलानां विकार इत्यत्र तिलतैलमिति उपमानाश्रयेणापि इङ्गुदतैलमित्यादि सिध्यति तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशे
ष्यते गौणत्वं भवे च मुख्यतैलप्रतिपादनाय तिले विशेषणात् तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः । अनुसन्नु पाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति । तैलशब्दस्त्वयं स्नेहद्रव्यवृत्तिः त
था च सादृश्यानुकरणमन्तरेणापि गुडतैलादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा प्रकृष्टा वीणायां प्रवीणा इति अनुसन्तिमात्रे क्रियते कौशलं लक्ष्य प्रवृत्तिनिमित्तं तेन वीणायां प्रवीण ॥
इत्यपि भवति ॥ इनच् चास्त्वे निश्शब्दस्य दावा देशौ प्रत्ययौ च विहितौ तावि सादेशत्रयमस्य पत्र विधानाय वार्त्तिकं ॥

[illegible] दुःसंबंधादिति भूतरागिरूपितप्रमाणत्वप्रतीति [redacted] प्रतिबंधादिति बोध्यं वस्तुतः शंके यं निर्दिष्टा अस्येत्यनुवृत्ति वैयर्थ्यपरेति विवरणात्

भा॰कै॰५ तस्मान्नार्थ इति। किन्नरशब्दाच्च पुरुषविशेषाभिधायिनः स्वार्थे लोविधेयः। अकारो मत्वर्थीय इति। अश्वोऽत्यादिषु स्वांगाद्वीनादिति पाठान्न तु स्तनमभिधानान्नमवति॥ प्रमाणे
४५ किमयमिति सप्रमी निर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्सर्वप्रत्ययार्थातदर्शनादुभयसंभवाच्च प्रश्नः। अस्येत्यनुवर्त्तनादिति नन्वेवमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसंगः उरुकं प्रमेयमस्योरोरिति नैष दोषः अनियतप्रमेयविषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणतोऽसंबंधत्वात्। प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणप्रतिपादनायोत्प्रमाचाद्द्वयः शब्दा लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायंते। प्रथमश्चेति। यथायामवाच्येव प्रमाणशब्दः सूत्रउपात्तः तदोद्धमानेप्यामोहुयसजग्रचौ प्रमाणाद्यत्कृष्यविधीयेते

तस्मान्नार्थे अस्य ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिछ्च इति। अकारो मत्वर्थीयः। चिल्ले अस्य स्तः चिल्लः पिल्ले अस्य स्तः पिच्च इति। प्रमाणे द्वयस प्रमाण इति किमयं प्रत्ययार्थः प्रमाणे प्रत्ययार्थे प्रमाण इति नायं प्रत्ययार्थः। कृतर्हि प्रत्ययाभवं ति॥ तद्धिति। कुत एतदस्येत्यनुवर्त्तनात्। न्नु प्रकृतं। तदस्य संजातं तारकादिभ्य इति। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम। ऊरुद्वयसं ऊरुदघ्नं। प्रमाणे लो वक्तव्यः। शमो दिष्टिर्वितस्तिः द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः। द्विशमं त्रिशमं द्विदिष्टिः त्रिदिष्टिः द्विवितस्तिः त्रिवितस्तिः किमर्थमिदमुच्य ते। संशये श्राविणां वक्ष्यति तत्स्यापं पुरस्तादपकर्षः

अयं तु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते तदोद्धमानए एव यथासंख्यमिति नियमाय वचनं। प्रमाणे ल इति। प्रमाणशब्दा लोके ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुक् भवति स च संभवान्मात्रच एव द्वयसज्दघ्नचोर्ह्युर्द्धमानए वहि विधानं मात्रच स्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात् द्विगोर्नित्यमिति तदंतविधुमावा त्वनुग्रप्राप्तिः। किमर्थमिति नित्यग्रहणं प्रति प्रश्नः नहि विकल्पः प्रकृत इति भावः श्राविणामिति श्रवणं श्रावः संशयस्यास्ति स श्रावी मात्रच्प्रत्ययस्तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते नित्यग्रहणात् बाधकबाधनार्थो लुगेव भवति द्वौ शमौ प्रमाणमस्य स्यात् न वा द्विशममिति प्रकृत्यर्थादिव शाच्च निश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणं॥ ॥

ग्रम॰
४५

मवा०   माण०

इदं स्तोम इति छन्दोयामस्य प्रमाणस्यासंपरिच्छेदोपाधि [redacted] काया संख्यायास्तोमे डट् प्रत्ययः पंचदशामंत्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य पंचदशः विंशिन इति विंशति शब्दात् संख्यामात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः तिविंशतेर्डिनीति तिलोपः तस्य प्रत्ययस्येति चेत्सकारलोपे कृते यस्येति लुक् इत्याभादिसति लुक् त्वं न भवति भाष्यकारस्य चनाज्ञस्य सिद्धत्वात् नद स्य परिमाणसंख्यायाः संज्ञे सत्र स्तोमे डविधिः पंचदशाद्यर्थमित्युक्तेपि त्रिंशोडीवर्थमिह डट् विधीयते स्तोमसाहचर्याच्च त्रियां प्रयोगः सप्तदशी रात्रिरिति तत्र तु ड विधानं टावर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते। तद्दर्शने तु प्रपंचार्थो डिनेः सामान्यविधानात् त्रिंशत् शतोर्डिनिः छंदसि वक्तव्य इति वचनं प्रपंचार्थमेव प्रमाण [redacted] परिमाण

=तदस्यपरिमाणंसंज्ञेत्यत्र ॰४=

इट् स्तोमे वक्तव्यः। पंचदशः स्तोमः। शतूशतोर्डिनिः शत्नू शतोर्डिनिर्वक्तव्यः। त्रिंशिनोमासाः पंचदशिनोर्द्धमासाः। विंशते श्च विंशतेश्चेति वक्तव्यं। विंशनोंगिरसः प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः शममात्रं दिष्टि मात्रं। कुडवमात्रं पंचमात्राः दशमात्राः वतुंता स्वार्थे द्व यसन्मात्रचौवक्तुलं। वतंता स्वार्थे द्वयसन्मात्रचौवक्तुलं [redacted] वक्तव्यौ। तावदेव तावद्द्वयसं। तावन्मात्रं यावदेव यावद्द्वयसं। यावन्मात्रं। यत्तदेतेभ्यः

संबंधिमोत्र

॥ प॥ किमर्थं परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण इति वर्त्तते॥ ॥ ॥

=तेनोन्मानान्न॰१=प्रत्ययार्थस्य प्रमाणस्याप्रतीतेः।२=

भ्यामिति रूढिशब्दौमेदेनोपात्तौ। शममात्रमिति शमः प्रमाणमस्य स्यान्नवादिष्टिः प्रमाणमस्यसांतृ वा कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्नवेसत्रार्थे मात्रच्। पंचमात्रा इति। पंचस्कन्ने वेति संशयमानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः अपवाद निविषये केयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः पूरणार्थे प्रत्ययः पंचत्वसंख्याप्रमाणमेषांस्या तावदेवेति तत्परिमाणं यस्य धान्यादेः तत्तावद्धान्यादिकं ततः स्वार्थे प्रत्ययः उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धस्त्वडावतोरित्यर्था तदेतावन्मात्रादिप्रतिपादनं यत्तदेः किमर्थमिति प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा प्रश्नः न प्रमाण इति वर्त्तते इति का कानञः प्रयोगात् कृत्तेन एवेत्यर्थः अपवानेकार्थत्वान्निपातानां ननु शब्दस्यार्थे न शब्दो वर्त्तते। अर्थं किं परिमाणाः

भा॰कै॰५ आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। आचार्य आह। इवता विनिर्दिष्टो वाचार्यप्रक्रियापेक्षो निर्देशः इहतु वतुयं विधाया सर्वेनाम्न इत्यालं विहितं पूर्वाचार्यो डावतुं विद
४६ धिरे। अर्थवैशेष्यादिति विशिष्यत इति विशेषस्य भावो वैशेष्यं अर्थस्य वैशेष्यम र्थवैशेष्यं अर्थभेदस्तस्मात् परिमाणशब्दस्य पृथग्निर्देशः क्रियते। [redacted] उक्तो
त्रेति। अयामस्य प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वत इति मात्राद्यप्रतिघातायेति यद्दिप्रमाणइत्यनुहसा प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो व[redacted]तु विधीयते तदा सो वि

एवं तर्हि सिद्धे सति परिमाणग्रहणं करोति। ननु तत्रापि यसाचार्यैः अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति चेत् इवता वर्थवैशेष्यात् निर्देशः पृथगु
च्यते। नैनतज्ज्ञापकसाध्यं। अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति। उक्तोत्र विशेषः। मात्राद्यप्रतिघाताय। एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रति
घातो न भवति। भावः सिद्धस्तु इवतोः। इवत्त्वं तावन्मात्र जादीनां भावः सिद्धो भवति। वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्या
नं। वतु प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरूव
=दित्त्मोपाधीति प्रमाणोपमाद्विति स्यात् प्रमाणमिहस्यायामपरस्तासविशेषरवामात्रपरत्वेप =९ सो यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति॥ ॥ ॥
=दिमाणमात्रचाबाधेपिप्रमाणे भिन्नोपाधित्वान्नबाधइतिभावः।९=

शेषु विहितत्वात् सामान्यविहितान्मात्रादीन् बाधेत परिमाणग्रहणात् तस्मिन्भिन्नोपाधिविषयत्वात् बाध्यबाधकभावाभावः तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादिप्रमाणोपा
धौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति भावः सिद्धस्त्वेतितत्परिमाणमस्य धान्यस्येत तावद् इत्यत्र राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं
तादृगस्यापीत्यर्थः एकविषयत्वेतु वतुपैवो क्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदंतान्मात्राद्यो न स्युः यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणमिति ताकुड्य दृश्येवत तत्रापि प्रयो रास॰
९गः स्यात् सादृश्य इति विषयनिर्देशो यं सदृशस्य प्रत्ययार्थः॥ ॥ ४६

=आदेः परस्येति सिद्धेवह्निति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थं नतु तथाहि घः प्रसक्तांतरं विज्ञापेत ५= ननु किमादिति न संख्याप्रश्नः किंतु परिमाणमात्रप्रश्नः तत्प्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव क्रियतां इतीत आह कां संख्येति =

किमिदंभ्यः एतदेवेति। आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते। किमः। बहुषु इति वक्तव्यमिति। का संख्या परिमाणमस्य वर्गस्येति यदावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कति वर्गे इति तदा पंचक इत्याद्युत्तरेणाभाव्यं तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुषु इति वक्तव्यमिति भावः। किमिसेत ट्रिति इहास्येत्यधिकाराद्द्वितीया संख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्यये नोत्पन्नव्यं तत्र यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषे प्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु व्यवहितसंख्यासंबंधे वर्गे ततः कतिगावोस्मिन्वर्गे इति भवति कतिगावोयं वर्ग इति वा संघ संघिनोरभेदविवक्षायां क्रियानिमित्तपरिमाणे पाथौ प्रत्ययार्थे प्रयुज्यते संख्याप्रश्ने तु क्रियेत न इति बहुवचनात्तस्यैव

=ननु संख्यायाः परिमाणे परिच्छेदे वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विधीयते का संख्या परिमाणमस्य ... =कतीसुपि=

किमिदंभ्यां वोघः। केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते। एतदेव ज्ञापयति किमिदंभ्यां वतु विधिति। परयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो घत्वं शास्ति। अथ वायोगविभागः करिष्यते। किमिदंभ्यां वतुप भवति। ततो वो घ इति। किमः संख्यापरिमाणे इति च। बहुषु इति वक्तव्यमिह मा भूत्। क्रियान्न क्रियंतौ। तत्राह वक्तव्यं। किमिसेत त्वरिप्रश्ने [redacted] वर्त्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते अनिर्ज्ञातं च बहुषु द्वेकयोः पुनर्निर्ज्ञातं निर्ज्ञातत्वात् द्वेकयोः परिप्रश्नोन। परिप्रश्नाभावात् किमेवतावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः। संख्याया अवयवे तयप्। इह कस्मान्न भवति। बहवः अवयवाः अस्याः संख्याया इति। अवयवे या संख्ये सुच्यते। नचकाचित्संख्यास्ति यस्या बहुशः अवयवः स्यात्॥ ॥

प्रयोगः संख्यायाः। बहवोवयवा इति उत्सृष्टभेदस्य संख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादेर्विशेषानवयवान्मत्वा प्रश्नः। अवयवे या संख्येति। अवयवेयः संख्यावाची शब्दो वर्त्तते तस्मादस्येत्यधिकारादवयविनि प्रत्ययो भवति। न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः संभवतीति भावः। बहुशब्द इति न बहुशब्दवाच्योर्थः अपेक्षेतं कल्प्यते बहवः एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति तथापि प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणमयं भिचारादनुपपन्नं॥ ॥

=एकत्वसंख्यारूपा गुणा इत्यर्थः १=

=विंशतिसंख्याया बहुत्वाव्यभिचारादिति भावः १०=
=तावद्भिरेकैकोपमेकोपमिति ... विशेषकत्वाद्विंशतिः=

=संख्याता इत्यर्थः। तदाश्रयत्वं कल्पयति ... ॥२॥ =नियतपरिच्छेदहेतुर्हि संख्येतिभावः। ...

भा० कै० ५ संख्येयसेवेति। संख्याशब्दवाच्यासंख्यावयविनीत्यर्थः॥ नैषासंख्येति। संख्याशब्देन संख्याविशेषो नाभिधीयत इत्यर्थः॥ संज्ञैषेति। एकत्वादीनां संख्यात्वजातियुक्तानां संख्ये-
५७ त्येषा संज्ञा तत्र संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासंभव इत्युक्तमेतत्। बहुत्वं यूथमित्येतत् अवयवावयविभेदविवक्षायां भवति। बहुत्वं रूपमि-
त्येतच्चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविवक्षायां भवतीत्यदानुरूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविषयं तदा सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति।
अवयविनीति। स्वार्थे प्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थमवयविनीति वक्तव्यं। अवयवस्वामिनीति॥ अवयवाः संत्यस्येति मुत्त्वा स्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधा

=... अनियतत्वाज्जदविवक्षामः संभवात् ... ॥

ननु चेयमस्ति संख्येसेव। नैषा संख्या। संज्ञैषा। अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययः अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं। इह
मा भूत्। पंचावयवाः दशावयवा इति अथावयविनीत्युच्यमानेऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति पंच पश्वः वयवा देवदत्तस्येति। अवयवशब्दोयं
गुणशब्दः अस्येति च वर्त्तते तेन यं प्रत्यवयवो गुणस्तस्मिन्नवयविनि प्रत्ययेन भवितव्यं। के च प्रत्यवयवो गुणः। समुदायं। यद्येवमवयविनी स
पि न वक्तव्यं। अवयवेषु कस्मान्न भवति। अस्येति वर्त्तते॥ उभादुदात्तो नित्यं। किमर्थमुदात्त इत्युच्यते॥ ॥ ॥

×अतइनि×२

नात्रापि प्रत्ययेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः अवयवशब्दोयमिति। संबंधिशब्दान्नियत एव संबंधिनिमित्तार्थो यो भवतीति यथा पितृमानिति पुत्र एवाभिधीयते पुत्रवा-
निति च पितैव तथेहाप्यवयविशब्दे नावयवा एवोच्यते तेन तु स्वामी सत्यर्थः। अस्येति वर्त्तत इति। ठनादुत्सर्गत इत्याद्यस्मिन्निति मतुबित्यतोस्येति वर्त्तते सप्तम्यर्थे
त्विनि ठनोरभावः। सप्तम्यां चनतोस्य तावदिति च चुनात् अस्येति च वर्त्तत इति। तदस्य संजातमित्यतः॥ उभा। उभयोमणिरित्यवमवि नो वयवद्वित्वनिमित्तोपदेशः
उभौ पीतलोहितावयवौ यस्य स उभयः। उभये देवमनुष्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गाणामभिधानं किमर्थमिति। किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमु- उभ०
(१) दात्तवचनं। उत्तामंत्रितस्वरबाधनार्थं मंतस्यैवोदात्तत्वं विधातुमिति प्रश्नः॥ ॥ ५७

उदात्त इति। आद्युदात्त इति भावः। स्यान्निवृत्त्या वासितायाम् उदात्तत्वं प्राप्नोति वाधितावचित्स्वरे प्राप्ते आद्युदात्तत्वं विधीयते प्रत्ययस्वरेणापीति स्यान्निवर्तनाभावात् प्रत्ययस्वराच्चित्स्वरं
तु पूर्वविप्रतिषेधादित्वान्तं प्राप्नोति सर्वेदर्शिलेपूर्वविप्रतिषेधमेव न विरुध्यते कुत एतदिति। स्वरान्तरबाधनार्थं मन्तस्यैवोदात्तत्वमस्तीति मन्यते हे उभयेषामन्त्रितानां घुदात्तत्व
प्रसंगः उदात्तेति पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इति चित्स्वर एवानेन बाध्यते नामन्त्रितस्वरः। अधिके समानजाताविति समाना या जातिस्तस्यां समानजाम

×तदस्मिन्न्× =इदं कृपालादिस्वमुदाहरणं अपादायेतु आदिनिकेन निपातेन भाव्यमिति ... २=

उदात्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययस्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः। न सिध्यति। चितोऽन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अथ उदात्त
न इत्युच्यमाने कुत एतदाद्युदात्तत्वं भविष्यति। न पुनरन्तस्येति। उदात्तवचनसामर्थ्यात्। यस्य अप्राप्तस्वरस्तस्य भविष्यति। कस्य चाप्राप्तः। आदेरन्त
स्य पुनश्चित्स्वरेणैव सिद्धम्। तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। इह कस्मान्न भवति एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशत इति॥ अधिके
समानजातौ। समानजातावधिक इष्यते। अथेह कस्मान्न भवति॥ एकादश कार्षापणास्त्रिंशतीति इष्टं शतसहस्रयोः शतसहस्रयोरधिक इष्यते
देरुदात्त ॥ अथेह एकादशं शतसहस्रमिति कस्मादधिकोऽभवितव्यं॥ ॥ ॥

=सप्तम्यर्थे=

धिके यद्वर्तमानात्प्रत्ययः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तत्त्वजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः। न्यायप्राप्त एवायमर्थ उक्तः तथा ह्येकादशाधिका अस्मिन्गोशत इति वाक्ये शतवि
शेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि विशिंषन्ति एवं च नावप्येकादशं गोशतमित्युक्ते गावः प्रकृत्यर्थतया प्रतीयन्ते शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेण अधिका
धिकिभावस्तत्त्वजातिविषय एव प्रसिद्धः न चैतन्नौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेषयितुं शक्यते सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं ने
तिन्यायात्॥ ॥ ॥

भा०कै०५ ४८

यस्यसंख्येति। शतानां सहस्रमिति शतसहस्रमिति षष्ठीसमासः। क्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति च संख्यायाऽल्पीयस इति द्वंद्वे चाद्वंद्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः। तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि संख्यायंत इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायंते एकादशशतान्यधिकान्यस्मिन्छतसहस्रे तदेकादशं शतसहस्रमिति। सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वं एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकरणादिवशाच्छतानां सहस्राणां

[redacted]

यस्य संख्यातदधिकेऽर्थे कर्तव्यो मतो मम। यदि तावत् शतानि संख्यायंते शताधिके भवितव्यं। [redacted]

थ सहस्राणि संख्यायंते सहस्राधिके भवितव्यं। इविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावाद् निर्देशः। डविधाने परिमाणशब्दानामधिकरणाभावादनिर्देशः। आगमको निर्देशः अनिर्देशः। नह्येकादशानां शतानामधिकरणं। सिद्धं

तु पंचमीनिर्देशात्। सिद्धमेतत्कथं। पंचमीनिर्देशः कर्तव्यः। तदस्मादधिकमिति। सतर्हि पंचमीनिर्देशः कर्तव्यो न कर्तव्यः।

केचित् यद्यपि तावत्व्यापके वैयधिकरण्येऽसंभवो नास्ति। औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते एकादशकार्षापणा उपश्लिष्टाः

अस्मिन् शते एकादशं शतं। शतं विंशतेश्च। किमर्थं शब्दग्रहणं तदग्रहणं शतग्रहणं तदग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तत

×धिकास्या×४ ६ हादेरधिकार्थं। शब्दग्रहं तदग्रहणं क्रियते॥ " "

वासंख्येयत्वावसायः यस्य संख्यातदधिका इसे तत्प्रत्ययार्थे न तस्य जातीयस्य प्रकृत्यर्थाश्रयणाल्लभ्यत इति नायमपूर्वोऽर्थः॥ नह्येकादशानामिति

तेषां शते नंतर्भावादिति भावः। पंचमीनिर्देश इति। यस्मादधिकमिति निपातनात्। बुद्धिप्रकल्पितपायाश्रयणात् पंचमी॥ औपश्लेषिकं इति एवं चाधिकसं

बंधे पंचमीसप्तम्यौ भवतः अधिकारवाशीर्षेणेति केचित्तात्तीयापिभवति। शतं। अंतग्रहणमिति केवलस्य शतं प्राति परिकस्यासंभवात् प्रत्ययग्रहणे

=अधिकशब्दार्थान्तर्गताधारो रूपणक्रियायां चान्वय इतिभावः।=

पूरणसंख्यावाचकात् शतादिभ्योऽधिक प्रत्ययः॥

राम० ४८

=विंशत्येकत्वसमूहस्य॥२=

=नन्वेकत्रिंशदादयः संख्यासमूहवाचका न संख्यावाचका इति तेभ्यः प्रत्ययानुपपत्तिरित्याह। एकत्रिंशति

संख्याग्रहणं चेति। संख्याया अवयवे तयप् इत्यतः संख्याया इत्यनुवर्तत इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। एकत्रिंशदादय उ शब्दाः संख्यान्तरस्य न दृष्टिहादय इव जातसंत
स्य वाचका न तु संख्यासमूहस्य विंशत्यादिवदिति। ग्रहणवतेति। तदन्तविधिनिषेधात् तदन्तमपि यथा स्यादिति वचनं॥ संख्यायाः। तदस्य संजातमित्यतः तदस्येत्यनुवर्तते। मे
ङ् प्रणिदाने इत्यस्माद् धातोः करणे ल्युट्। निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। निमाने वर्तमानात् संख्यावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो
गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयववचनः। निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते। निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण निमेयस्य गु

प्रत्ययग्रहे यस्मात् स विहितः तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति। इह न प्राप्नोति। एकत्रिंशं शतं। इष्यते चात्रापि स्यादिति तदन्तग्रहणायत्त्वं सिध्यतीति। त्रिं
शदग्रहणमेवमर्थमित्युच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति। संख्याग्रहणं च। संख्याग्रहणं च कर्तव्यमिह मा भूत्। गोत्रिंशदधिकास्मिन् शत इ
ति। विंशतेश्च। विंशतेश्च तदन्तग्रहणं कर्तव्यमिहापि यथा स्यात्। एकविंशं शतं। चकारात् संख्याग्रहणं च कर्तव्यं। इह मा भूत्। गोविंशतिरधि
कास्मिन् शत इति॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ ॥ ॥

=गुणत्वं समानावयवत्वं। नन्वेकत्वमानत्वं निमेयस्य किमपेक्षमित्याकाङ्क्षायां सन्निधानान्निमानापेक्षं इति सामर्थ्यान्निमानस्य भागार्थत्वमर्थसिद्धमिति भावः॥१=

णत्वं नोपपद्यत इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वित् भागस्य द्विमयमुदश्विद् यवानामिमुदाहरणं। भागविशेषप्र
तिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति। संख्याया इति किं। यव भागौ निमानमस्योदश्वित् भागस्य। गुणस्येति किं। द्वौ कार्षा
पणौ निमानमस्य व्रीहे द्विर्मेयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत्॥ निमान इति किं। यवानां द्वौ भागौ समीपेऽस्योदश्वित् भागस्येत्यत्र मा भूत्॥ ॥

=यदाधिकेति· आधिकमात्रं विवक्षितं न बहुत्वं नाप्यतिशयश्च इत्यर्थः ॥ २=

भा० कै० ५
४९

गुणिनीतिं द्विमयमुदश्वित् इति गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थं गुणेषु मा भूदिति स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्वित्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत । भूयस इति । निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्यायां यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेको यवभागो निमानमस्योदश्वित्भागस्य इत्यत्र मा भूदिति । एकोन्यतर इति । अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितं । एक एव यदि निमेयगुणो भवति । तदा प्रत्ययः द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यतीत्येवं तर्हि उदाहरणादिति यं इदं तत्रो

निमाने गुणिनि । निमाने गुणिनीति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । गुणेषु मा भूत् । भूयसः । भूयस इति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं भूयसो वाचिका याः संख्यास्ताभ्य उत्पत्तिर्यथा स्यात् । अल्पीयसो वाचिकाभ्यः संख्याभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति । एकोन्यतरः । एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यं । इह मा भूत् ।
=निमेयभागस्य येन केनापि निमान=
=भागेन समानत्वे सति यस्य निमानसं=
=ख्या निमेयसंख्यातोधिका तदा प्रत्य=
=य इति विवरण व्याख्या· निमेयसंख्या=
=तो निमानभागसंख्याया अधिका ×भाग×=
=धिके प्ययवयवसामर्थ्यं विवस्यन इति=
=नारायणीये· ३=
द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । समानानां । समानानां चेति वक्तव्यं इह मा भूदेको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति । तत्तर्हि दं च इदं वक्तव्यं न व
क्तव्यं । यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यं गुणेषु कस्मान्न भवति । अस्येति वर्तते । यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति । न वक्त
व्यं । अल्पीयसो वाचिकाभ्यः संख्याभ्य उत्पत्तिः कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । यदुक्तं एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति । न व
(क्तव्यं । कस्मान्न भवति । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥ " ॥

दाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति अथवा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणं । एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति । भूयस इत्येतदनपेक्ष्योदाहरणान्तरं पेक्षापान्तद्वौ यवानामध्यर्धमुदश्वित इत्युदाहार्यं अन्ये तु अध्यर्धशब्दात् प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः । तत्र युक्तं अध्यर्धपाद
स्य समासकृत्येव संख्यासंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसंगादध्यर्धपंचमादयो पि समासकृत्येव संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योपि प्रत्ययाप्रसंगः । अस्येति व राम० ४९
र्ततेरिति । तेन स्वार्थे मयण्न भवति । किं तर्हि निमेयपेक्षीराहोस्वभागापेक्षया लब्धगुणित्वपदे शेनि निमेयगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति ॥ अनभिधानात् ॥ "

=निमाननिमेययोर्विपर्ययात्· ३= नन्वहरणे द्विमयमुदश्विदित्युक्तं· द्विमयउदश्विद्भागइत्येवं तर्चितमत आह· निमेयगुणमात्रेविति· १=

तं त्रमिति। पश्नुनायजेतेत्यादिवत् गुणस्येसेकत्व संख्याविवक्षिता। एतदर्थमेव गुणा निमान इति लघुरपि समासनिर्देशो न कृतः ॥ अनभिधानादिति। अन्यूनाधिकैक गुणामुदश्वित इति निमेयं वक्तुं प्रत्ययो नसमसामर्थ्यादित्यर्थः॥ द्विमयाय वा इति उदश्वितो द्वौ गुणौ निमेयौ येषामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः यावते ति। तथा च निमे यस्यापि निमानत्वान्निमेये चापि दृश्यत इति न वक्तव्यमिति मन्यते। प्रस्तततराग इति रिति। अपां मुद्राणि तिम्र इति प्रतिरित्यर्थः। अत्रयवेति ये न मूल्येन करणेन क्रय्यं

=अस्याभिप्रायः। नस्वर्थेयान्वानुपर्मायवधोपाराम्‌। १=

तं त्रं विभक्तिनिर्देशः। पदप्युच्यते। समानानामिति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यं। कस्मान्न भवति। एकोपवानाम ध्यर्द्धमुदश्वित इति। अनभिधानात् निमेये चापि दृश्यते। निमेये चापि प्रत्ययो दृश्यते॥ द्विमयाः यवाः त्रिमयाः किं पुनरिह निमानं किं निमेयं। यावता उभयं तत्र ज्यते॥ ससमेव समे ततः। क्वचित्

=तदीपमुपादायसीयंदीयन इत्यर्थः। =एवं चवत्सवत्सुदानपूर्वकपरस्वरूपा= =दानसाभयसाधारणत्वादुभयं निमा= =नमितिभावः। २=

=ज्ञानार्थे हीयमानेनिमेयत्वं स्याद्य= =मानेचनिमानत्वं प्रसिद्धतरमित्यर्थः। १=

काचित्प्रस्ततरग्रति र्भवति। तद्यथा समाने सागे धान्यं विक्रीणीते। यवान्विक्रीणीते। न कश्चिदाह। कार्षापणं विक्रीणीत इति। अथवा येनाधिग म्यते तन्निमानं। यदधिगम्यते तन्निमेयं। तस्य पूरणे डट्॥ तस्य पूरण इत्यति प्रसंगः। तस्य पूरण इत्यति प्रसंगो भवति। इहापि प्राप्नोति। पंचानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति। सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात्। सिमेतत् कथं॥ संख्यापूरण इति वक्तव्यं॥ एवमपि घटे प्राप्नोति॥ संख्येयं तत्पाव

=उष्टिकाद्यन्यथत्वमेवविकारे बाधा अविशेषः। पश्चमिते नोदकेन पंचताः पूर्यते। १=

१ द्विः पूरयति॥ ॥ ॥

प्राप्तुमिष्यते तन्निमानं यत्प्रेप्स्यते तन्निमेयमित्यर्थः॥ देशकालापेक्ष व्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य॥ तस्य॥ तस्येति संबंधमात्रं विवक्षितं नैकत्वं नस्ये कस्य पूरणं संभवतीति द्यादिभ्य एव द्विवचन बहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः॥ तस्य पूरण इत्य ति प्रसंग इति। संख्यावाचिनः शब्दात् [redacted] पूरणे डट् प्रत्यय इत्ये तावाने वसूत्रार्थः॥ तथा च लब्ध पंचत्व संख्यानां संख्येयानां मुष्टिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययो निष्टः प्राप्नोति। एवमपीति। आधारधर्मेण पूरणेनाधेयायाः सं

१ ख्यायास्तद्द्वारेण संस्पर्श इति भावः॥ ॥ ॥

-संख्यायाअ(ग्र)पेक्षत्वात एकं संख्याग्रहणमनुवर्त्तते परंतु संख्यायागुणस्यानित्यत्वं का...षष्ठंलात्वर्थसंख्यापूरणेऽडित्यर्थः॥ तत्र स्य॰ १ = तं च क्रतेइति अंबकञ्च्यर्थः ॥ २ =
ततश्च संख्यावाच

भा०कै०५ संख्यापूरणा इति ब्रूमः इति द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्त्तेते। तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणं। ततश्चायेन पंचत्वादिसंख्यासंपद्यते समप्रत्ययार्थः अथ वैकस्मि
५० न्नेव संख्याग्रहणे अनुवर्त्तमाने प्रसासस्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति ननु विप्रकृष्टेयं चत्वारिसंख्यासंख्येयेन तत्रैभूते। यस्य चेति। न्यासांतरं वाकलेव्यामित्य
र्थः॥ तेन पंचत्वसंख्याभवत्यनेनेत्यत्रार्थे पंचमइति भवति। एवमपीति। प्रसिद्धसन्निवेशविशेषस्यग्रंथस्य योद्वितीयोध्यायः। पयेहसमयेः पदविधिरित्यादिस्तस्या
प्यष्टमशब्देनाभिधाने प्राप्नोति। तदभावेष्टत्वसंख्याया भावात् तदभावे अभावत्वात्॥ द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्यतुल्यत्वात् प्रथमाध्यायाद्यवयष्टमाद्यभिधानप्रसंगात य

संख्यापूरणाइति ब्रूमः॥ न ब्रूमः संख्येयपूरणाइति। यस्य च भावाद् न्यसंख्यात्वं तत्र। अपथवायस्य भावात् अन्यासंख्याप्रवर्त्तते तत्रेति वक्तव्यं। एवमपि
द्वितीयेध्याये अष्टमइति प्राप्नोति। सर्वेषां हि तेषां भावात् संख्याप्रवर्त्तते। चरमउपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगत इति वक्तव्यं॥ एवमपि एकादशीद्वादश्यो
सौविष्टकृती इदं द्वितीयं इदं तृतीयं दशमानीति न सिध्यति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य पूरणइत्यतिप्रसंग इति। परिहृ
तमेतत्। सिद्धं तु संख्यापूरणइति वचनादिति। तन्नर्हि संख्याग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। संख्यायागुणस्य निमाने मय
तार२ ॥ इति॥ ॥ ॥

रानुवृत्तिक्रमेण गणनाक्रियते। तद्यद्वितीयोध्यायः पश्चाडुणमानोष्टमादिव्यपदेशत्वेनेष्यते एव। तथा च भाष्यकारो वक्ष्यतिभवत्येवेति। पूरणग्रहणेनुक्रियमाणे चरमो
पजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात् सन्निवेशमात्रापेक्षया द्वितीये ष्टमव्यपदेशाभावः॥ द्वितीयं न्यासांतरमाह। चरमोपजात इति। गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मि
न्संख्येये नपगते बुध्या परिगृहीतत्वादपेक्षितेयदुत्तौ पश्चादुपजायते तेन तत्प्रत्ययइत्यर्थः॥ एकादशीद्वादश्याविति। द्वादशी सन्निधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः॥ ए
वं तृतीयसन्निधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः। दशरथमानीति। शतमसैव चरमोपजातत्वान्नवानां दशानां च रमत्वाभावः॥ सूत्रं चेति। न केवलमव्याप्तिदोषो यावत्सूत्र एम०
॥ भेदोपीति च शब्दस्यार्थः॥ ॥ ॥ ५०

एवं तर्हीति। वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते। उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात्। तदर्थ प्रमर्थे (?) ॥ इष्टविषयवदनिष्टेऽपि विषये वृत्तिः प्राप्नोतीत्येवमुपालंभो न क्रियते। किं तर्हि इष्टेवि-
षये प्रत्ययो न सिध्यतीत्यनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते। वृत्तिस्थानमिति। प्रत्ययार्थे इत्यर्थः॥ प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जनेन प्रकृतिर्वर्त्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानं। अयमत्रार्थः।
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यं। यथौपगवमिति इह तु पंचमः पंच शब्दार्थे भूतः॥ तथा हि पंचानां यतामित्युक्ते पंचमस्याप्यानयनं भवति। ततश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यति-
रिक्तप्रत्ययार्थाभावात्सं संख्यानामुपश्लिष्टानां पूरणे डट् इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसंगः वचनादिति। प्रकृत्यर्थातिरेकेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वालनात्तसंख्याग्रहणद्वयानुवर्त्ते
=अत्र हि पंचमभ्यप्रक्रियाभ्योपधये व्यतिरिच्यते। = नीत = प्रकृतिमात्रात्प्रतीतस्य पंचत्वसंख्यापूरकत्वस्यापि प्रतीतेः।१=

एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते। किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते। वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति किं कारणं प्रत्ययार्थाभावात्। नैष दोषः। वचनात्स्वार्थिको भविष्य-
ति॥ अथ वा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयाऽउत्तरनिर्वृत्त्या। उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः॥ अथ वान्नेयं (?) तत्र शब्दो द्रष्टव्यः। चतुर्षु पंच
शब्दो वर्त्तते। अथ वा सर्वे एव द्व्यादयो ऽन्योन्यमपेक्षंते। यथैवं द्वितीये व्याये अष्टम इति प्राप्नोति भवसेवु॥ ॥ ॥
× इतनी पाठ्योणाद्वृत्तात्र

नात् अंतरंगत्वात्संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थो नष्टे पि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः॥ पूर्वे सा इति। चतुः शब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः पंचादय आदेशाः कर्त्तव्या इत्यर्थः। तेन चतु-
र्णां पंचत्वसंख्योपजनद्वारेण पूरणः पंचमः स्यूनइति। यथा द्रोणो पि द्रोणा[redacted]न्द्रो नाभिधीयते। तथा च द्रोणा इति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। तथेहापि
वृत्तिविषये चतुर्षु पंचशब्दो वर्त्तते। तेन न्यूनानां पंचानां पूरणः पंचमः॥ न्यूना अपि पंच चत्वारो भवंति। तथा हि पंचसकल ब्धुवेषु चतुरो लब्ध्वा ब्रवीति। न्यूनानि पंचलब्धानी-
ति। अथ वेति। सर्वे एव पंचशब्दो वर्त्तते इत्येकैकमंतरेण पंचन भ[redacted]वंतीति पंच प्रत्योबुद्धौ कृतमंनिः ऋष्यप्रत्ययो विधीयते। पंचानां पूरणः पंचसंख्यानिमित्तत्वात्संच
१मः भवसेवेति गणनापेक्षायां यथापूर्वं व्याख्यातं॥ ॥ श्री ॥

भा० कै० ५
५१

प्रकृत्यर्था इति। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। वीप्सेति। वाक्ये यथैव वीप्सा वृत्तिर्न तु स्वार्थे इत्यर्थः। वचनादिति। स्वार्थे इत्यर्थः। पूर्वेषामुत्तरेति। यतो नरसंख्यावाची पंचादिशब्दः पूर्वेषां संख्या
यां वर्तत इत्यर्थः। सामर्थ्यं चेति। तस्मान् नार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन संबद्धत्वं न्याय्यमित्यर्थः। अन्योन्यं वेति। अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पंचादिशब्दवाच्यास्तेषा
मन्यतमे पंचत्वादिसंख्याहेतौ प्रत्ययः। बहूनामिति। पूर्वेषामासन्नः यं भेदः। पूर्वेत्र पक्षे सर्व एवातिरोहितभेदः पंचशब्दार्थः उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयवस्तु नोपा
त्तो न च संसक्तः प्रत्ययेन तु विधीयते। अन्यत्वादुभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः। यथा वा क्षीरशाखेति। प्रत्यस्तमितमूलाद्यव
=अवयवमात्ररूपितधर्मेण प्रकृत्या नोपात्तः।२=
=साधारणरूपेणोपात्त इत्यर्थः।१=
प्रकृत्यर्थो द्वहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेणाल्लक्ष्यते। पूरणे स्यात्कथं ह्यत्र विवेचनादिति लक्ष्यतां। तस्याः पूर्वां तु यासंख्या तस्यां भवतु तद्धितः। आदेशश्चोत्तरा
संख्या तथा न्याय्या भविष्यति न्यूने वा कृत्स्नशब्दोयं पूर्वेषामुत्तराय दिसामर्थ्यं च तया तस्मात्तथा न्याय्यं भविष्यति। अन्योन्यं वाव्यपाश्रितसम
वेऽस्मिन्न्यायः स्यो यदि। प्रवर्त्तते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे बहूनां वाचिका संख्या पूरणे स्वैक इष्यते। अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वा क्षीरशाखानिदर्शनं। =३=
नांतादसंख्यादेर्मट्। मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः। मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्त्तव्यः। अयमादिर्भवतीति वक्तव्यं। अकि यमाणे प्रत्ययाधि
कारात् प्रत्ययोऽयं विज्ञायेत। तत्र को दोषः। प्रत्ययांतरे हि सति स्वरे दोषः स्यात् विंशतितमः। एष स्वरः प्रसज्येत। विंशतितम इति चेष्यते। सत्तर्हि तथा निर्देशः कर्त्त
=ननु यस्मादिति तस्यादिरेवास्तु न त्वादंतादिवसत्र षष्ठी। निर्देशोस्तीत्यत आह।१= १ व्यः। नकर्त्तव्यः। प्रकृतं डट उदाहरणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं॥ " "
यवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः [redacted] अवयवस्तु शाखाप्रत्ययार्थो नु हान्त्वा
देश्चेत्सत्र प्रत्ययः। नांता। मडादिष्विति। षष्ठी स्थानेयोग इत्यत्र षष्ठीति योगविभागात्। तत्र चाद्यंतौ टकितावित्यस्यानुवर्त्तनात्सुषष्ठी निर्दिष्टस्यागमिनो भावाच्च रेष्ट इत्यादिवन्मडागम एम०
योऽइत्यवायः प्रत्ययाः प्राप्नुवंति। तत्र मट्प्रत्यये रागमत्वप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः। तमट्तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति उट्स्वरेण विंशतितम ५१
५ इत्यंतोदात्तत्वं भवति॥ प्रकृतमिति। स्वरितत्वादिति भावः॥ " "

विहितइति। नातोविधानाथोदटरहानुवृत्तिरपिलागमसंबंधप्रतिपत्त्यर्थेसर्थे॥ षट्। आद्यक्षरलोपइति। अक्षरशब्देनाचसहितंव्यंजनमुच्यते। छयइत्यांचडरण नवाथतेग्ड
ट्चितुरस्थुविधानात्। नसर्वेमिति। सर्वेयकाररूपंयदेवक्रियतांयुगेववेसर्थः। परांतविधिप्रतिषेधार्थमिति। विधिप्रतिषेधौनलोपादीनांपदांतकार्याणांविषय

x पदांतविधर्थं x ८

नस्यपूरणोदइतितत्रैप्रथमानिर्दिष्टा षष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः नांतादिसेषापंचमी इतिप्रथमायाःषष्ठीप्रकल्पयिष्यति। तस्मादिसुत्तरसेति। प्रसय
विधिरयं। नचप्रसयविधौपंचम्यः प्रकल्पिकाभवंति। नायंप्रसयविधिर्विहितः प्रसयःप्रकृतस्मानुवर्त्तते। षट्कृतिकतिपयचतुर्णांथुक्। चतुरःछय
ताद्याद्यक्षरलोपश्च चतुरःछयतौवक्तव्यौ। आद्यक्षरलोपश्चवक्तव्यः। तुरीयंतुर्यं। अथकिमर्थंथइथुकौपृथक्क्रियेते। नसर्वेथदेववास्यात्। थुगेववा। थइ
थुकोःपृथक्करणंपदांतविधिप्रतिषेधार्थंथइथुकोःपृथक्करणंक्रियते। परांतविधिप्रतिषेधार्थं। पदांतविध्यर्थेपदांतप्रतिषेधार्थंचैनावत्। पर्णामया [redacted]
निपंचथानिभवंति। रथःसप्तथः। पदांतस्येतिनलोपोयथास्यात्। पदांतप्रतिषेधार्थं। षष्ठःपदांतस्येति। जश्त्वंमाभूत्। इहचतुर्थइति। पदांतस्येतिविस
र्जनीयोमाभूदिति॥ बहुपूग॥ बहुकतिपयवतूनांलिंगविशिष्टादुसत्तिः। बहुकतिपयवतूनांलिंगविशिष्टादुसत्तिर्वक्तव्या। इहापियथास्यात्। बह्वीनां
पूरणीबहुतिथी। कतिपयानांपूरणीकतिपयतिथी। तावतीनांपूरणीतावतिथी। बहुकतिपयवतूनांलिंगविशिष्टादुसत्तिःसिद्धा। कथंप्रातिपदिकग्रहणे
लिंगविशिष्टस्यापिग्रहणंभवतीति॥ पुंवद्वचनंच। पुंवद्भावश्चवक्तव्यः। बह्वीनांपूरणीबहुतिथीकिमर्थंभस्यादेतद्धितेपुंवद्भवतीतिसिद्धं॥ भसेसुच्यते॥ ०॥

विभागेनव्यवतिष्ठेयातामिसर्थः। पंचथानीति। यदिसतिस्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबंधनोनलोपोभवति। थुकितुसतिथकारांतस्यभत्वंस्यात्सर्वइति। यथात्रथट्क्रियते त
न थकारांतस्यपदत्वात्तन्निबंधनंजश्त्वंस्यात्। थुकितुतदंतस्यभत्वात्पदत्वाभावः॥ बहुपूग [redacted] लिंगविशिष्टादिति॥ लिंगसहचरितः प्रसयोलिंगांतदधिका
रिसर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिषुकेति। तिषुकि कृते तदंतस्य मत्वं न तु स्त्रीप्रत्ययांतस्येत्यर्थः। उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः प्रत्ययविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति।
भत्स्येति वचनात् उभयमाश्रीयते। तिद्धस्येति। तेन प्राकृप्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः॥ षष्ठ्यादेः। असंख्यादेरिति किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्या पंक्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ठ्यादयो
गृह्यंते। न लोकप्रसिद्धा विंशत्यादयस्त्वाचार्येण न यत्नः प्रतिषेध इति मत्वा प्रश्नः॥ इतरो व्याप्तिन्याय्याश्रयाल्लौकिकग्रहणं इति प्रसंग इति मत्वाह। एकषष्ट इति। प्रत्यास
पजादेश्च भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणं। तिषुकाव्यवहितत्वात्तन्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं॥ तिषुक्क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यं।
परत्वात्पुंवद्भावः। नित्यस्तिषुक् कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृतेपि प्राप्नोति। तिषुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दांतरस्य प्राप्नु
वन्विधिरनित्यो भवति। अंतरंगस्तर्हि तिषुक्। अंतरंगता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिषुगुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययाश्रित्य पुंवद्भावः पुंवद्भावोप्यंत
रंगः कथं उक्तमेतत् तिद्धस्य प्रत्ययविधानादिति। उभयोरंतरंगयोः परत्वात्पुंवद्भावः पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात्तिषुक् सिद्धः। बहुतिथी॥ षष्ठ्यादे
श्चासंख्यादेः॥ असंख्यादेरिति किमर्थं। इह मा भूत्। एकषष्टः द्विषष्टः असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुं। कस्मान्न भवति एकषष्ठो द्विषष्ट इति षष्टिशब्दात्प्र
त्ययो विधीयते। कः प्रसंगो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन॥ तदंतविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिः प्रति
षिध्यते॥ ॥ ॥०
न्निन्याय्याश्रयेणाह। षष्टिशब्दादितिषष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोपि गृह्यंते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तद्व्यवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदंतविधिनेति। शास्त्री
याणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहणे तैः संख्यायाविशेषणात्तदंतविधौ सति षष्ठ्याद्यंतस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥

भवतीहेति। इहप्रकरणे इत्यर्थः॥ तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्न मट्‌ न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदंतविधिज्ञापनमुक्तं एवं चैकान्नविंशतितम इति भाष्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकानन्तरं तदंतविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात्केवलानामपि ग्रहणं भवति ज्ञापकेन सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नोक्तिव्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानं ज्ञापनादयं वा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति ततो ज्ञापकेन लक्षणं विशेषो वा कल्पांतरमनुमीयत इति तदंतस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पे न तमट्‌ भवति केचित्संख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्त एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तं

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। भवतीह तदंतविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। एकविंशतितमः। एतत्सिद्धं भवति। मतौ छः सूक्तसाम्नोः। छप्रकरणे। अनेकपदादपि। छप्रकरणे अनेकपदादपीति वक्तव्यं। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयं। कयाशुभीयं। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदिकत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानं॥ ॥ ॥ ॥

त्वादसंबद्धं अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्येतच्च सागहेतुत्वाभावात्। कथं सज्ञेत। मतौ छः। मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी प्रधानानुपापित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्य पाधिकत्वं च प्रकृतेर्गम्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणं। अनेकपदादपीति कर्मधारयोब [redacted] कुर्वीहि वा परसमुदायादित्यर्थः। अस्यवामइत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरूपलंभासदसमुदायात्मकत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावात् प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनं सिद्धं त्विति अस्यवामस्येति वेदेयस्य रद्धयं पध्यते नदेशस्यास्यवामशब्दस्य परत्नुकरणं अस्यवामशब्दोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्तत्त्वप्रातिपदिकसंज्ञा तस्मा

कदे१

देतन्न प्रत्ययविधानमित्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०५
५३

स्वं रूपमिति दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः। यथा स्वं रूपमिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्निशब्दस्य प्रत्यायकं एवमाम्नायपठितस्यास्य वामशब्दस्य प्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्द-
प्रत्यायकत्वसमर्थकत्वात् परसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकमित्यर्थः। नन्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं रूपमिति सुप [illegible] ति स्वते स्वशास्त्रविषयत्वादस्य त्वलौकिकत्वाच्चानुकार्या-
नुकरणभावस्य एवं योसावित्ति। एवंशब्दस्तथाशब्दस्यार्थे यथा तु शास्त्रे वचनात् स्वरूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः॥ किं पुनरिति भिन्नरूपत्वा-
दनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति। आम्नायशब्दानामिति। अन्यस्य भावोऽन्यभावः अन्यभाव एवान्यभाव्यं ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठत्वार्थेष्यञ्। अ

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति। एवं योसावाम्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य प्रत्ययार्थः॥ किं पुनरन्ये आ-
म्नायशब्दाः अन्य इमे। ओमित्याह। कुत एतत्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। स्वरो नियतः आम्नायेऽस्य-
वामशब्दस्य। वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य। देशः खल्वप्याम्नाये नियतः। श्मशाने नाध्येयं चतुष्पथे नाध्येयमिति। कालः ख-
ल्वप्याम्नाये नियतः। नामावास्यायामधीयीत न चतुर्दश्यामिति। पदैकदेशस्कं(ब)लोपदर्शनाच्च। पदैकदेशाः खल्वपि आम्नाये दृश्यन्ते। अस्यवामीयं॥

यद्वा अन्यो भावोऽन्यभावोऽन्यद्वस्तु तस्य भावः आन्यभाव्यं। अन्यद्वस्तुत्वमित्यर्थः॥ यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयः न त्वाप्यन्यत्वसंदेहोपस्वरादिभेदो-
पन्यासः॥ स्वर इति। अस्येत्युदिदमित्यन्तोदात्तत्वं वामशब्दः कषात्वत इत्यन्तोदात्तः। अथवा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते अनुकरण एकस्मिन् पदे उदात्तद्वयविरोधात्। वर्णानुपूर्वीति। अनुकरणं तु व्यु[illegible]त्क्रमेणा-
प्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति। देश इति। अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः॥ पदैकदेशेति। आम्नाये अस्य वामस्येति प्रयुज्यते। न तदेकदेशस्यास्य
वामशब्दस्यानुकरणमेकदेश एवास्य वामशब्दो दृश्यते अस्य वामीयशब्दप्रकृतिरित्यर्थः॥ ॥ ॥

एम०
५३

स्कब्लोपदर्शनाच्चेति पदिषष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भवतीत्युच्यते। तदा पूर्वपदे पिलुक् प्रसंगः। अनुकरणस्यानुविभक्त्यर्थप्रतिपादनात् स्कन्नाभावाल्लुगभावः मत्वर्थो नोपपद्यत इति। अनुकार्येण स्कन्दनाम्नोस्त इत्यानन्त्यनुकरणेनेति भावः। न संज्ञेति। अनुकरणं प्रसायकत्वात् संज्ञा अनुकार्यं तु प्रसाध्यत्वात् संज्ञीति व्यभिचारश्चावश्यप्रसाध्यत्वात् संज्ञिनस्तत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नादिमदर्थप्रत्यायकत्वेन तदर्थेन न तद्वतिमतुप् अनुसारयन्ति गोमानिति तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनार्थेनानुकार्येण न तद्वतिच्छप्रत्ययमिति न कश्चिद्दोषः अनुकरणशब्दस्यानुकार्यं स्वं जातिसमवेतं व्यक्तीति जातिशब्द इति लक्षणवार्त्तिके भिहितं॥ अध्यायानु। अध्यायानुवाकाभ्यां

=अनुक्रियमाणाभिदजातिसंबद्धस्तुकार्यमित्यर्थः।१=

ननु चैषु स्कब्लोपः स्यात्। स्कब्लोपदर्शनाच्चास्कब्लोपः खल्वपि दृश्यते। अस्यवामीयमिति तस्मादन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे। यदि तर्हि अन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे। मत्वर्थो नोपपद्यते। अस्य वामशब्दोऽत्रास्तीति। न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति। अध्यायानुवाकयोर्लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक्। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः। स्तंभः स्तंभीयः। गर्दभांडः गर्दभांडीयः। अनुकः अनुकीयः। धनहिरण्यात्कामे। धनहिरण्यात्कामाभिधाने। धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यं। षष्ठ्यर्थे ह्ययं निष्ठः प्रसंगः। षष्ठ्यर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति। धनेकामः अस्येति। तत्तर्हि वक्तव्यं वक्तव्यं कस्मान्न भवति। धनेकामो अस्येति अनभिधानात्॥ ॥ ॥ ॥

=ननु प्रत्ययार्थविशेषेणानलाभ्यां परः प्रत्ययस्तत आह–तादर्थ्यमिति।२=

=ननु पर्वलस्य... कस्य लुगत आह–लुग्विधानमेव चेति।३=

मिति। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी अध्यायानुवाकार्थीय स्छः। तस्य वा लुग्वक्तव्यः। ते न पक्षे श्रवणं भवति। लुग्विधानमेव च ज्ञापकम् अध्यायानुवाकयोः छो भवतीति। त्वमतु प्रकरणस्यासिन्नू ...ये परत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात् शिको लुगनुमीयते इत्याहुः। धनकामाभिधान इति इच्छामात्राभिधान इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे हीति यद्यपत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृतस्तथापि कामयत इति काम इति कर्तरि साधनकामशब्दोपादाने धनस्य कामयिता देवदत्तादिर्धनकामशब्देनाभिधीयते तिसामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थ एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः॥ अनभिधानादिति कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु कामयिता तत इच्छातत्रेस्थिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यंताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति धनको देवदत्तस्येति न तु तद्वतीति भावः॥ ॥

=।४।=

D = इत्येनेतिसमाससंज्ञाद्धिंस्यमेतत् २

भा०कै०५ ५४ शीतो किं यः शीतमिति शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषो मुख्योऽर्थ इति न तत्संप्रत्यये नैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः उत्तरपदलोप इति नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्या
संभवात्किं तर्हि उत्तरपदं द्योतकं इव शब्दस्याभिगतार्थत्वाद्वृत्तिविषये अप्रयोग इत्यर्थः। यथा मंदता युक्तं शीतं सप्ति शीतेकार्य्यकरणोपाटवाभावात्तद्वन्मंदकारिणं शीतमित्यु
च्यते एवमाशुकरणमुष्णं तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः शीतंकारी शीतकोऽलस इत्यर्थः। उष्णंकारी उष्णको दक्षः। अप्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह ग्रहणं चिद्भव
ति॥ अधिकं किन्निपात्यत इति यद्यधिशब्दात् ससाधनक्रियावचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधाने न भाव्यं तत्र कर्तृत्वे अंगीकरणे कर्म

शीतोष्णाभ्यां कारिणि। किं यः शीतं करोति स शीतकः। यो वा उष्णं करोति स उष्णकः। किं चातः। तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः।
शीतमिव शीतं। उष्णमिवोष्णं। य आशुकर्त्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति। स उच्यते शीतक इति। यः पुनराशुकर्त्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति॥
अधिकं। अधिकमिति किं निपात्यते। अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कन्प्रत्ययः। अध्यारूढमधिकं भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यां। अधिको द्रो
णः खार्यामिति। इदं तु न सिध्यति। अध्यारूढा द्रोणेन खारी। अधिका द्रोणेन खारीति। गत्यर्थानां हि क्तः कर्त्तरि विधीयते॥ गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि
विधीयते॥ " " "

णोऽभिधानं न प्राप्नोति कस्मात् आश्रयणे कर्त्तुरभिधानस्याप्रसंग इति मत्वा प्रश्नः अध्यारूढस्येति। लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरभिधानदर्शनादंगी
कृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदं निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः। खार्यामिति। यदा कर्त्तरि क्तस्तदा कर्मणो न अभिधानाद्द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति एम०
ज्ञापकात्सप्तमी भवति। औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां तु सप्तमी तथा तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः॥ " " " ५४

पार्श्वेन॥ राजपुरुष इति सहिराजपार्श्वो श्रयेणार्थमिच्छतीति भावः॥ अर्जुनेति। यथा पार्श्वं तिर्यगवस्थानादन्जुत थान्योपपन्नजुरुपायः पार्श्वमिवमथेः॥ अयः शिवभागवत पार्श्वेन॥ राजपुरुषस्य भागवतः शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः। अव्ययवंसस्य शीद्वारेणसमुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तिर्यस्य प्रतीयते। एवं तर्हीतिय त इति॥ भगवान्भक्तिरस्य भागवतः शिवस्य भागवत इति षष्ठीसमासः। अव्ययवंसस्य शीद्वारेणसमुदायार्थविशेषणाच्छिवो भगवान्भक्तिर्यस्य प्रतीयते। एवं तर्हीतिय या अयः शूलं तीक्ष्णमेवमन्यो तीक्ष्णः उपायः शूलमुपचारादुच्यते॥ तावतिथं तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशाः ग्रस्पतेनेनेतिग्रहणं। तत्रायमर्थः

पार्श्वेनान्विच्छति॥ किंयः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः। किं चातः राजपुरुषेपि प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः पार्श्वमिव पार्श्वं यः अर्जुनो पायेनान्विच्छति॥ किंयः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः। किं चातः राजपुरुषेपि प्राप्नोति। एवं तर्हि उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। अयः शूल[redacted]दंडाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। किंयः [redacted] अयः शूलेना पायेनान्वेष्टव्यानर्थानन्जुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति। अयः शूल पोत्र द्रष्टव्यः। अयः शूलमिवायः शूलं योमृदुनोपायेना न्विच्छति सऽयः शूलिकः किं चातः शिवभागवते प्राप्नोति॥ एवं तर्हि उत्तरपदलो पोत्र द्रष्टव्यः। अयः शूलमिवायः शूलं योमृदुनोपायेना न्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयः शूलिकः॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभा षाप्रकरणात्॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनमनर्थकं किं कारणं विभाषाप्रकरणात्। प्रकृता महाविभाषा तया एतत्सिद्धं॥ तावतिथेन गृ

१ ह्लातीति लुक्। तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं। लुक्च वक्तव्यः॥ षष्ठेन गृह्णाति षट्कः॥ ॥

पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन् भवति तस्य च कनो वा लुक् भवति। पंचमं ग्रहणं पंचमकमिति एतत् सूत्रार्थो श्रयेण वार्तिकारंभः॥ तावतिथमिति। पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन् भवति तस्य च कनो वा लुक् भवति। पंचमं ग्रहणं पंचमकमिति एतत् सूत्रार्थो श्रयेण वार्तिकारंभः॥ तावतिथमिति।
महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्रत्ययोत्पादनाद्रूपद्वयस्य सिद्धत्वादित्सर्थः॥ यद्यानुपूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयते। पंचकं ग्रहणं पंचमकं ग्रहणमिति तदा लुग्ग्रहणं चक र्तव्यमेव अन्यथा रूपद्वयं कथं सिद्ध्येत। तावतिथेनेति। स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनं। लुक्च पूरणप्रत्ययस्यैव न तु कनः॥ ॥

करणे

भा०कै०५ शृंखलं॥ शृंखलमिति। वध्यते अस्वतंत्रीक्रियतेऽनेनेति बंधनमुच्यते। रज्ज्वा ह्यस्वतंत्रीकरणत्वं न तु शृंखलस्येति भावः॥ काष्ठमयं पाशकं पादे यद्ध्यते तत् शृंखलमुच्यते
५५ बालउष्ट्रः करभः इहेति। यद्यपि रज्ज्वोः करणत्वं तथापि शृंखलस्य करणत्वमस्त्येव तदंतरेण बंधनस्याभावात्॥ अथवेति॥ रज्जुः शृंखलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः
॥ तदस्मिन्नन्नं। वटके ष्ठप् इनिरिति। कनिषा प्रवचनं। मत्वर्थीयस्त्विनिः सप्तम्यां च न तौ स्यतां विति नास्ति। श्रोत्रियं। वाक्यार्थ इति वाक्यार्थस्य संबंधरूपस्य क्रियारूपस्य वा असत्व

शृंखलमस्य। शृंखलमस्य बंधनं करभ इत्सनिर्देशः॥ शृंखलमस्य बंधनं करभ इत्सनिर्देशः॥ आगमको निर्देशः अनिर्देशः॥ नहितस्य शृंखलं बंधनं शृं
खलवत्संसारज्ज्वा बध्यते। सिद्धं तु तद्वन्निर्देशो लुक्च सिद्धमेतत्कथं। तद्वन्निर्देशः कर्तव्यः लुक्च कर्तव्यः॥ शृंखलवत्बंधनमिति। सतीहि तद्वन्निर्देशे क
र्तव्यो न कर्तव्यः इत्यत्वात्तेरणायस्य मन्वति भवति तस्य निमित्तत्वाय कल्पते। न चांतरेण शृंखलं बंधनं प्रवर्तते। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्य
ति। शृंखल सहचरितं बंधनं शृंखलं बंधनमिति॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां प्राये संज्ञायां वटके ष्ठप् इनिः। प्राये संज्ञायां च टके ष्ठप् इनि वैकल्यः॥ वटकि
नी पौर्णमासी॥ श्रोत्रियंश्छंदो धीते। किं निपात्यते॥ श्रोत्रियंश्छंदो धीत इति वाक्यार्थे पदवचनं॥ छंदोऽधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्निसेत त्पदं निपात्य
ते॥ छंदसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घ्यश्च॥ छंदसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते। [redacted] तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे घश्च प्रत्ययः॥ छंदोऽधीते श्रोत्रियः॥ ॥

भूतत्वाच्छ्रोत्रियशब्दस्य च सत्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयः छंदोध्याय्युपचारादभिहितः। तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते न त्वाकारः
स्वरार्थः ते नाद्युदात्तत्वं नित्करणसामर्थ्याद्ध्यपवर्गाभावेऽपि भवति। छंदसो वेति। तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसंगात् छांदसशब्दो न सिध्यतीति नावकाशं ग्रहणमित्यतो वाग्रहणा राम०
मनुवर्तं अथवाविशेषतः छंदोध्याय्यपि नित्यदर्शात्तुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनाद्ध्येतमात्रे छांदसशब्दस्य नास्ति बाधः॥ ॥ ॥ ५५

=संज्ञायामपि निश्चितेतथा यदर्थस्यान्यथाभिद्रुतायाम् गत्वमिति॥४=

आद्रु॥ समानकालग्रहणमिति भुजिना [redacted] समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात्। यस्मिन्काले भुजिक्रिया हि तत्र प्रतिलक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेवाद्रि आद्रि कशब्दयोरुच्चारणं न तु कालान्तरे। समश्च समानः कालो लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणावघातन एव द्रष्टव्यः तेन पद्माद्वितीये हनिकस चिरन्नमपरिणीतदाप्रत्ययाभावः॥ साक्षात्संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थः एवं चापदिश्यमानोभिधीयते। अथवा संज्ञातैर्नयेति संज्ञा निपातनात्स्वुडभावः ततः शब्द एव संज्ञा शब्देनोच्यते। संज्ञायां विषये कार्यं भवतीत्यर्थः॥ लक्ष्यानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षया प्रश्नः॥ संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति लक्षणानुसारिप्रतिपत्त्रपेक्षया सूत्रं त्रिभिरिति। अन्ते वासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्सार

=एवंचापदिश्यमान इति संज्ञायत इत्यर्थक संज्ञाशब्देन साक्षाद्रूपत्वेनाभिधीयमानोर्थोभिधीयत इत्यर्थः। एवंच व्यवह्रियमाणोर्थ इत्यर्थः॥ अनयेति पारस्कन्दोत्सर्गः। ततः संज्ञायामिति भाव इति संज्ञार्थ प्रतिपादकशब्दे विषय इत्यर्थः॥३=

आद्रुमनेन भुक्तमिति ठनो। इनिठनोः समानकालग्रहणं॥ इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्त्तव्यं। अद्य भुक्ते श्वः आद्रिक इति मा भूत्। उक्तं वा किमुक्तं। अनभिधानादिति। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां। संज्ञायामिति किमर्थं त्रिभिः साक्षाद्द्रष्टव्यं भवति। पश्चादहातिय स्ये चर्दीयते पश्चोपद्रष्टा। तत्रसर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति संज्ञाग्रहणसामर्थ्यात् इनि क्वान्तेवासिनो न भवति। क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः॥ किं निपात्यते। श्रोत्रियवत्। क्षेत्रियः श्रोत्रियन्निपात्यते। परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजिसे तत्सरं निपात्यते परक्षेत्राद्वा चिकित्स्य इति परलोपो घश्च॥ परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो निपात्यते। घश्च प्रत्ययः॥ परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं॥ तद

॥क्षेत्रि०पर४१

१स्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते॥ अस्य अस्मिन्निति॥ ॥ ॥

तत्र आद्यप्रणेउच्यते। क्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात्क्षेत्रियः तथा परक्षेत्रे धान्यार्थक्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि तथा परदारेषु निग्राह्यः क्षेत्रियः तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत्क्षेत्रियं। इति भाष्यप्रदीपे पंचमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकं। तदस्य। शाखावान्वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोप्यस्तीति तत्सर्वेकं संबन्धित्वं चेत्सम्पत्तौ पादाने नैवेष्टविषये सिद्धं मत्वा पृच्छति किमर्थमिति॥ तस्मा इदं किमर्थं कोर्थोस्येति वा किमर्थं एतच्च निर्दिश्य क्रियाविशेषणानतु निर्दि

=

=इदं सप्तम्यर्थस्य षष्ठ्यर्थ इष्यते इतः॥३=

१रूपमात्रविशेषणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः॥ ॥ ॥ ॥

=इयोर्थयोर्विशेष्यत्वाल्लिङ्गे नपुंसकैकवचनान्तत्वानुपपन्नेत्यत आह इत्याशयेनि॥१=

नयद्यस्येति। नशब्दः काकाप्रयुक्तो भवसेवेतिविधिं गमयति। नैनयोरावश्यक इति अवश्यंभावः आवश्यकं मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादेरावश्यक इति निपातनात् वावुञ्प्रत्ययः अव्य
यानां भमात्र इति टिलोपः आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः अर्श आदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः इहयद्यसंबंधः सर्वकारकपूर्वकः नाधारपूर्वक एव यथाविक्रय स्य देवदत्तस्य गा
वइति क्रयविक्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकनैत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबंधस्तदा सप्तम्युपादाने कारकानर प्रूर्वसंबंधाग्रहणादस्येतिषष्ठ्यर्थोपपादानीयः तथा षष्ठ्यर्थमात्र
निर्देशे यत्राधिकरणं शेषसंबंधनिमित्तं संबंधित्वेनाविवक्षितं वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति तत्र प्रत्ययो न स्यात्। नत्वत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबंधो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्याना

=कर्मत्वस्याप्युपलक्षणं॰२= =ततश्च पर्यः॥२= =यतश्च त्वर्थः॥१=पर्वतस्याधेयतत्ताकृपवित्रमादेःकर्तृत्वमनभावात्स्वस्वामिनाभावेनत्वभावादितिभावः॥ननुवृक्षादीनांपर्वतोपादानकर्तृ वाद्ि...

नयद्यस्य भवति॥ तस्मिन्नपि तद्भवति। यच्चयस्मिन्भवति तन्नस्यापि भवति॥ नैनयोरावश्यकः स मावेशः भवं
ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन् धृता भवंति भवंति च पर्वते वृक्षाः न च तेतस्य भवंति॥ ॥ ॥

=पदादिसंयोगसंबंधेनतस्यतेभवंतिनतुतत्रमतुष्षष्ठीवेष्यते॰नहिसंयुक्तयोर्द्वयोर्यद्वान्वयःयदस्याधाय इतिवाभवति॰२=

दंमात् नावयुवावयविभावः आनंतर्योदिसंबंध संभवेपितन्मत्वर्थीयेनैभाव्यं तस्मादुभयोपादानं ननु किमुच्यते ननास्तस्मिन्नाधृता भवंतीति यावता यस्य चेश्वरवचनमित्येत
न्प्रसारव्यानायाधिब्रह्मदत्ते पंचाला इति सप्तमी सिध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिग्रहीतव्यं परिगृहीत्रधीनमित्यादितथा चदेवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यं कारकप्रकरणे हि गौणमु
ख्यन्यायस्यानाश्रयणात् गौणस्याधारस्याप्यधिकरणत्वं तथा भाव्यं यथा गंगायां घोषः कूपे गर्गकुलमिति तत्र सप्तम्युपादानेपि गोमान्देवदत्त इति सिद्ध्यसेव। नैतदस्ति।
सप्तमीमात्र निर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयास्युः वृक्षवान्पर्वत इत्यादौ ननु गौणो गोमान्देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणं अयं तु प्रत्ययविधि

रिति स्यात्न्यायाश्रयणमिति षष्ठी निर्देशोपि कृतः॥ ॥ ॥

रामः
५६

अव्याप्तिग्रहणमितिसंभवेव्यभिचारेचविशेषणविशेष्यभावोभवतियथानीलोत्पलमितिसत्तुपदार्थोनव्यभिचरतितामं तरेणापरोच्चारणासंभवात् । तस्माएवसर्वेश
अव्याप्तियहणमितिसंभवेव्यभिचारेचविशेषणविशेष्यभावोभवतियथानीलोत्पलमितिसत्तापदार्थोनव्यभिचरति ... सत्तायांवर्तमानात्तसत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययोयथास्यादित्यर्थः ॥ नसत्तापदार्थोव्यभिचरतीतियाव
द्वृक्षवृत्तौकारणत्वादितिप्रश्नः । सत्तायांप्रत्ययोयथास्यात् इति । सत्तायांवर्तमानात्तसत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययोयथास्यादित्यर्थः ॥ नसत्तापदार्थोव्यभिचरतीतियाव
तद्बुध्यापदार्थोनविषयीकृतस्तावत्पदस्यप्रयोगाभावः तस्माद्बुद्धिसत्तासमाविष्टोर्थोविधिनिषेधजननादिभिः संबध्यते । वृक्षोनास्तिवृक्षोजायतइति । असंतासतोपि
बहिः शशविषाणादेनर्थान्बुध्याविषयीकृतस्यशशविषाणादिप्रयोगः तस्माद्बुध्यारूढोपचरितासत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारेत्यर्थः । सैवतुबुद्धिसत्ताप्रयोक्तृप्रति

=शब्दप्रयोगाश्रयत्वादिति । शब्दप्रयोगेनिमित्तत्वादित्यर्थः । अव्यभिचाराविनि । एवंचार्थापत्तिप्रमाणेनसर्वत्रशब्दजन्मानेनस्मादाक्षेपप्रतिभावः । इत्यर्थइति । नन्वसमादिपदार्थरूपानुभविषयीकृतासतास्मादिपदवोध्यानवा । अथआक्षेपादेवतस्याअभेन्नद्वाविशब्दप्रयोगेनप्रयोगिवक्षयत्प्रथम ...

अव्याप्तिग्रहणं किमर्थं । सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथास्यात् । नैतदस्ति । प्रयोजनं । सत्तापदार्थो व्यभिचरति । इदं तर्हि प्रयोजनं । संप्रति सत्तायां यथा स्यात् ॥

=अथवासतइति । बहिःसत्तासत्वेतुनत्समानाधिकरणतमाऊसत्वेतुकेवलाभाएवमतस्मादिरूपनमासानितिभावः । =आरोपमाभावादिति । तदजपदार्थइतिशेषः । ४=

पत्तृणांबहीरूपतयावभासतेयदितुवृक्षादीनांबाह्यसत्तासमाविष्टंवस्तुवाच्यंस्यात् । तदावृक्षइसतःसत्तावगमादस्तीत्यस्यगतार्थत्वात्प्रयोगोनस्यात् नास्तीत्यस्यचसत्ताविरो
धात्प्रयोगाप्रसंगः । अंकुरोजायतइति । चप्रयोगोनस्यात्सतोजन्मविरोधात् उपचारसत्तायांतेदोषानावततंतिबुद्धिसत्तासमाविष्टस्यबहिःसत्वासत्वजननप्रतिपादनायास्ति
नास्तिजायतइतिप्रयोगयोगात् । अन्येतुवर्णयंतिपचक्रियापदंनश्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिगम्यतइसेतदाश्रयेण न सत्तापदार्थो
व्यभिचरतीतिसिद्धंतेषांसंप्रतिसत्तायांयथास्यादितिपरिहारग्रंथोनोपपन्नः । राजपुरुषइत्यादौचसंबंधप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादनैकांतिकमेतत्तंसंप्रतिसत्तायामि
॥
॥ तिवर्तमानसत्तायांबाह्यायांसत्तायामित्यर्थः ॥

भा०कै०५ भूतभविष्यत्सत्तायामितिभूतभविष्यतोर्यो सत्ताऽतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोपेक्षितोपचरितरूपा तस्यां माभूदित्यर्थः॥ या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति युप
५७ देष्टुं न शक्यते यदि सा स्यात् लंतस्य वर्त्तमानकालविषयत्वात् भूतभविष्यतोः सत्तेति संबंधायोगात्। नापि भूता सत्ता भविष्यती सत्तेति सामानाधिकरण्येन संबंधोपपत्तिः॥ अथा
श्रयस्य भूतभविष्यत्वाद्भूता सत्ता भविष्यती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्त्तमानान भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः॥ तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो
न भवति॥ ननु हीति विद्यमान एव देवदत्ते ऊर्वीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र प्रत्ययार्थस्य संप्रति सत्ताया अभावात् प्रत्य

= ननु सत्ताश्रयस्य रूपत्वाद्वर्त्तमानकालावच्छिन्नसत्ताप्रतिपादकत्वाभावाल्लदोष इति शंकते अथापीति न प्राप्यस्ताविति संप्रति सत्ताया इति भाष्यस्य वर्त्तमानाश्रयकसत्ताया इत्यर्थः करणादिति भावः॥ २=

भूतभविष्यत्सत्तायां माभूत्। गावोऽस्यासन्। गावोऽस्य भवितार इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोमानासीत् गोमान्
भवितेति। भवति नत्वेतस्मिन्वाक्ये यदि त्वेतस्मिन्वाक्येऽस्यात् यथेहापि तेः प्रयोगो न भवति गोमान्यवमा
निति। एवमिहापि न स्यात्। गोमानासीत् गोमान्भवितेति॥ ॥ ॥९॥

= ननु प्रकृत्यर्थस्यातीतानागतत्वप्रतिपादयिषयैव वाक्यप्रयोगे कथमासीदित्यस्य प्रत्ययार्थेन सामानाधिकरण्यं स्यात्तावोऽसामञ्जस्यमिति चेदुच्यते न प्रसंगोऽत आह गुणधर्मस्येति उपसर्जनीभूतायां गोरतीतत्वादिधर्मस्येत्यर्थः। यथाने प्रत्ययार्थे। २=

याप्रसंगः गुणधर्मस्य च प्रधानेऽध्यारोपाद्दासीद्भवितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोद्यं कोमन्यते भवतीति। अवस्थातुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभवि
ष्यत्वाद् आसीद्भवितेति व्यपदेशः यथेन्धुरोऽपमासीदिति सिद्धांतवादिनोऽभिप्रायः न त्वेतस्मिन्वाक्य इति गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यर्थे गोमानिति न प्रयुज्यत इत्यर्थः राम०
॥ यथेति। प्रसर्पतेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथा दण्डाङ्गीदेतिप्रहरणशब्दस्येति भावः॥ ॥ ॥ ५७

= ननु गोमतो विद्यमानत्वेन कथं भूतादिप्रयोगो न आह अवस्थाविशेषस्येति वायस

=सत्तागतातीतत्वाद्यवगमायेत्यर्थः।१= प्रतीयत एवेति। सत्तैव क्तिपदं विनापि शब्दशक्तिस्वभावादित्यर्थः। यथा सुजर्थे बहुव्रीहिरिति भावः। तत्रैव हेतुमाह अस्तिर्भवतीति। असति बाधकज्ञाने सामान्यमध्येव वर्त्तमानसत्ता भासि केतितात्पर्यं सत्ताया इति। वर्त्तमानसत्ताया इत्यर्थः।४=

सति वेति। सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगः यथो त्पुच्छयत इत्यादावुपन विशेषप्रतिपादनाय। अनुसरीणां अभिमनायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थभवन विशेषावगमा
य सुदुरभीनामिति भावः। एवमिहापीति प्रकृत्यर्थे सत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवत् बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसंगः। कातर्हीति। गोमतो वर्त्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयो
गानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः। एषैवेति। याएषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचो युक्तिः यथास्माभिर्व्याख्यायते न तत्प्रथेत्यर्थः। नैषेति। साक्षादित्यर्थः।। गोमत्सत्तेति। अतीतानागता =अर्थतस्तु गोमात्राक =अत्र तात्पर्यं।३=
वेति शेषः। अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्थातुरतीतानागतत्वमिति भावः। अस्त्सत्तेति चोदकः। गोमानिसादौ वर्त्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवा
स्तिर्भवंती परइसंतरंगत्वात्सत्तायास्तथाच प्रत्ययांतादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थे सत्तावगमात्सत्तावाचिप्रयोगः तस्मादंगीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमव

=वाद्यसत्तायामेव यथास्मादिभिर्थसक्तायुक्ते तत्प्रकारव्याख्याय चोदक आह सर्वः।२=

सति वास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते। गावोस्यासन्गावोस्य भवितार इति। एवमिहापि स्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। कातर्हि इयं
वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमान्भवितेति। एषैषा वाचोयुक्तिः। नैषा गवां सत्ता कथ्यते। किंतर्हि गोमत्सत्तैषा कथ्यते। अस्त्यत्र वर्त्तमानकालो
स्तिः कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते।। धातुसंबंधे प्रत्यया इति।। ।।७।। ।।८।। ।।

=प्रत्याख्यापत्तद्युक्तं तत्प्रकारमाह तत्रेति।२= मन्वेवं सत्ताया वर्तमानत्वप्रतीतिनिरवधि... धातुसंबंधे प्रत्ययाः इत्यस्य।१= =धातुसंबंधे प्रत्यया इत्यत्र।१= ...विद्यमानत्वमिति विरोध।२=

छिनत्तीति न वक्तव्यमस्ति यहणां चोदकस्य कथं तर्हीत्याशंक्य धातुसंबंध इति परिहरति। तत्रारंभपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनं अधात्वधिकारविहितानां
मपि तद्धितानां कालांतरे धातुसंबंधे साधुत्वं यथास्यादिति यद्यपि तु तत्र प्रत्ययाख्यायते तथापि हि स्वकाल एव प्रत्ययविधौ यं तेन त्वाग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता इति विरुद्धकाल
क्रियासंबंधादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते तथेहापि गोमानासीद्गोमान्भवितेति विरुद्धकालक्रियासंबंधात् गोमत्सत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीता
नागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वेपि सत्वे चैतत्र प्रकृत्यर्थे स्ववर्त्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यांतरंगस्यानिवृत्तिर्यथा ग्रामान्नागच्छतीति।। ।। ।।

=वाक्यार्थवशादिति। वाक्यार्थक्रियाप्राधान्यवशादित्यर्थः। तिङंतवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणीभूतक्रियावाचकस्य सत्यस्य [redacted] त्वाय्यता दिति भावः। तथेहापीति। अतीतेन संबंधि विद्यमानगोसंबंधस्य वस्तुनः सत्ताभासत्ताया =
=मप्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः। वाक्यार्थानुपपत्तिवशाद्विशेषणगतकालस्य एतद्बोधे भानमिति भावः। यद्यपि गोमानासीदिति प्रयोगस्तदापि विशिष्टस्यापि विशेष्ये गोसंबंधितायाः अतीतत्वात् मत्स्वतीतत्वप्रतीत्यासत्त्वपि गोषु अतीतत्वप्रतीतिर

अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैवयुक्तादिसर्थः। पूर्वोक्तेनन्यायेनास्य पाधिकत्वेलब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणांतरयुक्तप्रकृतसर्थनिराकरणार्थं गावोस्येति। अनंतरम
व्यवहितंसमीपंनुव्यवहितमपीतिभावः। गावोस्यसंसनंतरा इति। केवलानामनंतरादीनांभवत्वस्तिग्रहणान्निरासः इहतुसत्तासद्भावात् प्राप्नोत्येवप्रत्ययइतिभावः
असामर्थ्यादिति॥ इह यःप्रकृतसर्थोपाधिःप्रत्ययांतेनांतर्भावयितुंशक्यः तदुपाधेरेवप्रत्ययेनभाव्यंनचगोमानित्येतत्प्रकृतसर्थस्यानंतर्यंगमयितुंशक्नोति
तितदभिधानायवाक्यमेवप्रयुज्यतेस्वस्वामिभावस्तुमतुपैवांतर्भावितइतितत्प्रतीतिर्भवत्येवक्रियमाण इतिप्रकृतसर्थविषयपदापेक्षंन्तृतीयत्वंगावः स्वंसनंतर

=गावःसंतीसनयोःप्रकृतसर्थेवादस्येतिप्रसपार्थान्तृतीयत्वमनंतराइसस्य०८=

इदंतर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथास्यात् अनंतरादियुक्तान्मामूदिति। गावोऽस्यअनंतराणागावोस्यसमीपाइति। अथक्रियमाणेऽपि अस्तिग्रहणे
इहकस्मान्नभवतिगावोस्यसंसनंतराणागावोस्यसंतिसमीपाइति। असामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यंसापेक्षमसमर्थंभवतीति। यद्येवंतर्हि क्रियमाणेऽ
स्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनंतरादिषुनभवति। एवमक्रियमाणेऽपिनभविष्यति। अयंतर्हि विशेषः क्रियमाणेस्तिग्रहणेनांतरेणतृतीयस्य परस्य
प्रयोगं अनंतरादयोर्थागम्यंते। अक्रियमाणेपुनरस्तिग्रहणेऽन्तरेणापितृतीयस्यपदस्यप्रयोगमनंतरादयोर्थागम्यंते॥ ॥

राअस्येतितत्रास्तिग्रहणेक्रियमाणेकेवलएवास्यसर्थेउपाधिभावेनप्रत्ययांतेंतर्भवतिनत्वानंतर्यादिविशिष्टइतिप्रतीतिर्भव तिअकृतेत्वस्तिग्रहणेधर्म्मांतराद्यवछिन्न
स्याप्यस्यसर्थस्यांतर्भावआशंक्येतेसर्थः। तत्रक्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्यसर्थस्यैवांतर्भावावगमाद्वाक्येयत्तृतीयंपदमनंतराइतितदुक्तोस्वार्थप्रतिपादनायावश्यंप्रयोक्तव्यं ए।म०
ततप्रयोगेत्वासामर्थ्यंअक्रियमाणेत्वस्तिग्रहणेनेकस्याप्युपाधे रंतर्भावसंभावनयाद्दृत्यावनंतरपदप्रयोगमंतरेणाप्यानंतर्यावगमादसामर्थ्यनस्यादिसर्थः॥०॥ ५८

चित्रगुरिति। सत्त्वविशिष्टचित्रगवाद्यर्थे [redacted] षष्ठ्यर्थे ऽस्त्यस्तीति प्रश्नः बहुव्रीहिर्णेति षष्ठ्यर्थे एव बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः। कुतः कस्मादिति समुदायावयवसन्निधानात्प्रश्नः सापेक्षमिति चित्रा इति गुणपदं विशेष्यापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना संबंधाद्भाव इत्येतदपि गुणापेक्षमिसेकार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोतीति तस्माद्गवो चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्समानार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं गावोस्य संतीति। अप्रातिपदिकत्वादिति यदा स्वत्वं तात्स्य योपत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकानुपरः श्रूयत इत्येवमाश्रयणं तदा स्वत्वं न समुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वं स्वत्वं तैर्मपि नास्ति समुदायात्सुयो ऽविधानात्प्रातिपदिक

अथेह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति। बहुव्रीहिरेकत्वात् मतुप्प्रत्ययार्थेस्य। अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य संतीति
कुतः कस्मान्न भवति। किमवयवाद्राहोस्वित्समुदायात्। अवयवात्कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भव
तीति। समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति। अप्रातिपदिकत्वात्। ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तंते तेन यथा स्वरूपस्वरूपे तिवर्त्तमाने च्व्यन्तस्य चा
१ न्यस्य च समासो भवति॥ ॥ ॥ ॥

= नन्वेवमपि प्रातिपदिकसमुदायादेकत्वसुपि स्यादेवदत्तोबोन आह प्रातिपदिकसमुदायस्येति। एवं च न न गः सु विधिभावः। १ = ननु विशेषणविशेष्यभावरूपसंबंधस्यार्थतस्त्याधिकतया समानत्वाद्दोषः स्यादिति चेत्तत्राह विशेषणेत्यादि। १ =

समुदायस्याप्यर्थोपसर्जनाभावादेकार्थप्रातिपदिकसंज्ञानास्तीत्यप्रातिपदिकत्वं विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायां आकृतावितिजातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वेत्रैव वर्त्तते यथा ब्राह्मणो न हंतव्य इति तत्र स्वप्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसंगः अन्यस्य चान्यस्य चेति अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थपदेतेयदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्यचिदेवैकस्य स्वत्वं तस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वेसेसर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०५
५९

प्रत्येकमिति। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्त्स्न्येनाश्रीयते यथा पशुना यजेतेति भावः। द्व्यात्राप्तिपरिकारादिसत्वे कवचुनं तानां समाहार इति द्विशद्गुणसंख्यायावि
वृक्षितत्वादेकैकस्मात्प्राप्तिपरिकात्तद्रूपयोत्पत्तिः न तु तत्समुदायादित्यर्थः॥ उक्तेपीति। द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थे सत्त्वस्यार्थस्यार्थशेषस्य ग्रहणाद्द्वात्तद्धितार्थाद्विगोस्त
द्धितो भवति पंचगुशद्धं च द्विगुमन्यते न बहुव्रीहिः। अपवादत्वादिति। अन्यपदार्थमात्रे स्कृवृत्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्याया स्त द्धितार्थे पंचगुरित्यादौ वि

=लुग्विधानादिति। ज्ञापकादित्यर्थः॥ इदं च तद्धितार्थवाच्ये इति सत्यार्थमाश्रित्योक्तं। ननु [illegible]

प्रत्येकं परिसमाप्यते। यावत्सेतत्परिसमाप्यते द्व्याप्तातिपरिकादितिनावत उत्पत्स्याभवितव्यं। अवयवे चैतत्परिस
मसमेवृत्तत। आह्वतिस्कप्रत्येकं परिसमाप्यते। यावत्सेतत्परिसमाप्यते द्व्याप्रातिपरिकादिति तावत उत्पत्स्या भवितव्यं। अवयवे चैतत्परिस
माप्यते। न समुदाये अथेह कस्मान्न भवति। पंचगावः संत्यस्य पंचगुर्द्दशगुरिति। प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्। समासात्स
मासेनोक्तत्वात्। नैतत्सारं। उक्तेपि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः। तद्यथा द्वैमातुरः पांचनापितिरिति। नैष द्विगुः क्व तर्हि बहुव्रीहिः। अ
पवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोति। अंतरंगत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यतिकांतरंगता अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्त्तते। विशिष्टे अन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्वि
गुस्तस्मिंश्चास्य तद्धितेत्तिग्रहणं क्रियते॥ यदि तर्हि अतिप्रसंगाः संतीति तद्विधावत्तिग्रहणं क्रियते बहुव्रीहावपि अत्तिग्रहणं [redacted] कर्त्तव्यमस्तियुक्तो यथा स्यात् अनंतरादियुक्तान्माभूत्। अथ बहुव्रीहौ दोषा न संति तद्धितविधावपि नार्थोत्तिग्रहणेन सस ×ति वि×२ || लक्षितं ||

=अर्थद्वारमिति [illegible]
=द्धितमुत्पर्यः। २=

धीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः। अंतरंगत्वादिति। ननु चानवकाशे नांतरंगमपि बाध्यते॥ नैष दोषोयं चैक निमित्ता द्विगुबहुव्रीहि प्राप्तिस्तत्र द्विगु
ना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्ष्य तेतद्ग्रहत सिंश्चास्येति। तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थो वयपेक्ष्यो द्विगुनो षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु ब पाम०
हुव्रीहिः॥ यदि तर्हीति यदि वचनमंतरे गानंतरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः॥ अपनसंतीति अनभिधानादेवानिष्टप्रसंगादिति भावः॥ ॥ ५९

=साम्येवेनेसादित्तद्धितविधौ। २= =अस्त्यर्थविशिष्टो विशिष्टस्य। २= =अस्त्यर्थानपेक्षत्वात्। २=

[illegible]

प्रत्ययविध्यर्थमिति अस्तीति लुप्तप्रथमा॥ अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम् अव्ययम्। मतुप्प्रत्ययविधानार्थमिति॥ अस्तीतिलुप्तपंचमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः॥ अव्ययमिति तन्त्रे विशिष्टसत्तावाचीति भावः॥ तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः॥ नचा
स्तेरिति। गवादीनां संभवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं संभवसत्त्वे त्वव्यभिचारादस्ति सामानाधिकरण्याभावः। तत्रास्तिमानिति तद्धितविषये स्तिक्रियायाः क
र्तृविशेषे धने स्तिशब्दो वर्त्तते तेन कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात्तस्माद्द्विगोरिति उपाध्यनुपादानेपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुयो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिका

=ननु कर्तृविशेषवाचित्वेऽग्रहणे को हेतुरत आह· कर्तृविति· सत्ताकर्तृसामान्येनेत्यर्थः॥ प्रत्ययार्थस्य· मत्वर्थस्य संबंधिनः॥ विशेषणयोगादिति· अव्यभिचारादित्यर्थः॥१=

क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावस्तिग्रहणं तदेव क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं अस्तिमानिति मतुब्यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। अप्रातिप
दिकत्वात्। नैष दोषः॥ अव्ययमेषो स्तिशब्दः नैषो स्तेर्लट् रूपमव्ययत्वं॥ विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवंतीति निपातसंज्ञा निपातो व्य
यमित्यव्ययसंज्ञा एवमपि न सिध्यति। किं कारणमस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत्क्रिय
माणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थं। तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः यदेतत्तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति तद्धितस्मिंस्तेने
व तत्सिद्धं॥ अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यं न भवितव्यं। किं कारणं। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति। अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्र
युज्यते॥ तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं। किं कारणं उक्तार्थानामप्रयोग इति। नन्वेतर्हीदानीमिदं भवति॥ ॥

र्थविषयत्वाद्द्विगुबहुव्रीह्योस्तत्स्याश्रयत्वादंतरंगबहिरंगभावाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुनाबहुव्रीहेर्बाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ तेनैव तत्सिद्ध
मिति द्विगोः प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावात् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पंचखट्वइत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्विगौ तु समासांतो दाजत्वप्रसंगः॥ अर्थेति।
यवमानस्यास्तीत्यादौ। अर्थगत्यर्थ इति। यस्य यवमानस्तितस्य यवैरपि तत्संबंधद्वारेण संबंधोस्तीति यवमानिस्ते नैव यवमत्त्वं बोधावगमादिति भावः॥ ॥

=ननु अश्वमत्त्वं सोऽकता प्रत्यनेनेति तात्पर्यं॥२=

=गोभिरपीति-एतदुक्तेर्गोभिर्न भाव्यमर्थपक्षेपमपार्थमिति बोध्यं:२=

भा०कै०५ दंडीमतीति। यस्यां शालायां दंडिनः पुरुषाः संति दंडा अपि तस्यां संतीति दंड वती स नेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दंडिसंबंधावगमात् मतुमप्राप्नोतीति भावः। अर्थांतरे च ना
६० द्वितिय उक्तं तदेव विभजति। षष्ठ्यर्थे वेति। एकजातीये हि संबंधे मतुप् भवति यस्य हि यवमान्विद्यते तस्य यवा अपि संति इहतु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमत स्य
न संनाव श्यं हस्ता गावश्च संति छिन्नहस्तानामपि हस्तित्वं जातिसंबंधात्तद्देशा सन्निहितगोभिरपि गोमत्वाच्च अथमत्वं नादिति। पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्प्राप्ति
सद्भावात् प्रश्नः। यस्य गोमंत इति गावो विद्यंते येषु ते गोमंतो ग्रामास्ते यस्य संतीत्यर्थः॥ गावोपीति। द्विविधो हि गोभिः संबंधः साक्षात्पारंपर्येण वेति भावः। ततो गोमानित्यंश

=हस्तानां गवां च संबंधो सत्तीत्यर्थः॥२= ×तदेतत्तार्दर्थ्यां×१

दंडिमती शाला हस्तिमती उपत्यकेति। भवस्त्यर्थांतरे वृत्तिः। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्त्तते। सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्त्तते। अथमत्वं तान्मतुपामवि
तव्यं। गोमंतो अस्य संतिय वमंतो अस्य संतीति। न भवितव्यं। किं कारणं। यस्य गोमंतः संति गावोपि तस्य संति। तत्रो कोगोभिरभिसंबंधे प्रत्यय इति कृत्वात
द्धितो न भविष्यति। ननु ही दानीमिदं भवति। दंडिमती शाला हस्तिमती उपत्यकेति भवति। अर्थांतरे वृत्तात् अर्थांतरे वृत्तिर्भविष्यति। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्त
म्यर्थे वर्त्तते। सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्त्तते। इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्त्तते। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्त्तते॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि
गोभिरभिसंबंधे प्रत्ययः अन्यथाजातीयकस्तद्वतां येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति। गोमंतो अस्य संति। यवमंतो अस्य संतीति। तेनैव हेतुना वृत्तिर
१ पि प्राप्नोति॥ ॥

कृद्विविधमपि संबंधं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनांतर्भावयितुं शक्तः। तेन पारंपर्येण गोसंबंधेपि धिर्वितते गोमत्संबंधोप्याक्षिप्त एवतद्वारकत्वाद्गोसंबंधस्य ननु ही तिन्यायस्य तुल्यत्वादि
ति भावः। इहापीति मत्वंतादपि मतुप्प्रसंगो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः॥ अन्यथाजातीयक इति॥ संबंधे प्रत्ययोवगम इत्यर्थः। गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः संबंधः प्रतीय
ते। गोमत्संबंधेपि गोसंबंधो नावश्यंभावी न हि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः॥ येनैवेति। वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याभावः स्यात् वाक्यव रा०म०
१ द्वा वृत्तिप्रसंगः॥ ॥ ६०

मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति न केवलं मत्वन्तान्मतुमन्येष्वपि तेयावता ठन्नेतादिनिठनावपि नेष्यते इति । सामान्येनोक्तं । सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपादनायाह तं चापी
ति । समानरूपत्वादिति समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वर्त्तं षष्ठ्यर्थे न वर्त्तेते । सप्तम्यर्थे न वर्त्तेते इत्यर्थः । तेन सप्तम्यां चनतो स्त्र तावितिवचनात् षष्ठ्यर्थे इनिठनो विधानात् समानरूपत्रिला
द्विरूपो पि इनिठनन्तान्न भवति । दंडि कास्य सन्तीति तथाभिन्नरूपत्वादपि सरूपो न भवति यवमं गोग्रामा अस्य सन्तीति अथ हस्तिमानाजेति समानरूपत्रिलालक्षणं प्रत्ययः । ह
स्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न संबंधः स्रट्र ज्ञिनि मिन्न मि स्रदोषो तस्य वा हस्तीति कृते मत्वर्थीयेन न समासः क्रियते नबहुव्रीहिर्न्ने ह्य हस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिः प्र

×सप्तम्यर्थे वर्त्तं×२

तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ तं चापि ब्रुवता समानरूपत्वौ सरूप इति वक्तव्यं [redacted] भवति हि दंडिमती शाला हस्तिमती उपसके ति । शैषिकान्मतुब

॥ र्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ॥ ॥ ॥ ॥

=मत्वादिषु सं सर्गपदे न संयोगस्येत्यत आह गाव इत्यादि दंडी दंडी सप्तमोगात ॥२= शोकानुरोधादिति । नदीमच्छोके नुरोधादित्यर्थः ॥४= =व्यमर्निं नादिरूपइ विर्थः ॥१=

न तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव भवति यथा गुरन म्च इति । ननु अगोमान नम्चवानिति यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थे विशेष प्रतीतिस्तत्रापि तदंते न नञ्समासो यथा दंडी अ
पुत्री अवागमीति दंड पुच्छ संयोग निषेधस्य सम्यगभाषित्व निषेधस्य च बहुव्रीहेर नवगमात् । शैषिकादिति । शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टो यथा । शालायां भवः शालीयो घ
ट स्तत्र भवस्तस्येदमिति वाछोनाछो न भवति विरूपस्तु भव सेवु अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव अपाहिच्छत्रीय इति तथा मतुबर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो यथा
यवमानस्यास्तीति मत्वंतान्मतुम्न भवति । समानरूपत्वादिति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तं पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः ॥ ॥ ॥

=सनामाश्रयतिपादकस्यास्तीत्यस्य.२=

सन्नंतादिति। सरूप इत्यपेक्ष्यते सारूप्यं चाव्यभिचारात्। तेन समानत्वं लक्ष्यते तच्चार्थकृतं। तेनेच्छासन्नंतादिच्छासन्नन्त भवतीत्यर्थोऽत एवाभिधायिनः स्तम्भवसे जुगुप्सिषते
मीमांसिषत इति। किं पुनरिति विशेषानुपादानात् सन्मात्रस्य सर्वत्र चानिष्टप्रसंगात्प्रश्नः। अभिधानतो व्यवस्थां वक्ष्यामीत्याह। एवं भवितुमर्हतीति। भूमेति। यद्य
पि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाप्यभिधानमाश्रयणीयं नहि यस्य त्रयो यवाः संति स यवमानित्युच्यते। इतिकरण इति शब्दस्य बह्वर्थत्वात् इह विवक्षा

सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नंतान्न स निष्पद्यते। किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवंति। एवं भवितुमर्हति। मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसंगः म
तुप्प्रभृतयः सन्मात्रे चेदतिप्रसंगो भवति इहापि प्राप्नोति। व्रीहिरस्य यवोऽस्येति। तस्माद्भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यं। के नपुनर्भूमादयः॥ भूमनिंदाप्रशंसासु
नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादयः॥ भूम्नि। गोमान् यवमान्। निंदायां। ककुदावर्त्ती। संखादकी। प्रशंसायां। रूपवान्॥
वर्णवान्। नित्ययोगे। क्षीरिणो वृक्षाः कंटकिनो वृक्षा इति। अतिशायने। उदरिणी कन्या। संसर्गे। दंडी छत्रीति। तर्हि भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यं। न कर्त्तव्यं। क
स्मान्न भवति। व्रीहिरस्य यवोऽस्येति। उक्तं वा। किमुक्तं। अनभिधानादिति॥ इतिकरणः खल्वपि क्रियते। ततश्चेद्विवक्षा। भूमादियुक्तस्यैव चेद्विवक्षा गो
मान् यवमान्। भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्यचिद्गावो नास्ति। संखादकी ककुदावर्त्ती। निंदायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते नहि कश्चिन्न संखादकी।
रूपवान् वर्णवान्। प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्यचिद्रूपं नास्ति॥ क्षीरिणो वृक्षाः कंटकिनो वृक्षा इति नित्ययुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि
कस्यचित्क्षीरं नास्ति। उदरिणी कन्येति। अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते। नहि कस्यचिदुदरं नास्ति। दंडी छत्री संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते नहि क

=अस्तिविवक्षायांमतुबादयः=
=भूमादिषुविषयेषुभवंतीत्यर्थः.२=

थेत्यमिति भावः। नहि कस्यचिदिति मत्वर्थीयानामनभिधेयस्यापि संबंधोऽस्तीत्येवंपरमेतत्। नहि कश्चिन्न संखादकीति संखादको दशनः स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानात्
निंदाप्रतीतिः नहीति रूपमात्रसंबंधे वर्तते रूपवानयमिति विशेषणोपादानात्प्रशंसाप्रतीतिः॥ ॥श्री [redacted] ॥७॥ ॥

=नतुमत्वसंबंधः सर्वत्रास्तीति.२=
=अयस्यास्तीतिकस्मिन्नादः.९=

यावतीभिरिति॥ क्रियमाणे भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयं तत्र व्याकरणमेव भूमादीनां ज्ञाय इति भावः॥ एवमतीभिरिति संस्कारस्यादृष्टार्थत्वात् जाति मात्रसंबंधोऽत्र विवक्षितः॥ गुणवचनेभ्य इति शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्त्तमाना गृह्यंते न तु रूपादयः सर्वे हि गुणमात्रवचनाः॥ अव्यतिरेकादिति गुणगुणि नोः सोऽयमित्यभिसंबंधात् भेदाध्यवसायाद् उत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः॥ न गुण इति गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवायुतसिद्धभावात्सोऽयमित्यभेदान्न संबंध इत्यर्थः॥ रूप

= नतु रूपादय इति वचनग्रहणादिति भावः॥ नन्वव्यतिरेकेऽपि मतुपोऽश्रवणं कुतो॥ न आह गुणगुणिनोरिति भेदनिबंधनस्य षष्ठ्यर्थे मतुब्विधानात्तस्य चात्राभावादनुत्पत्तिरित्यर्थः॥ ननु योऽव्यभिचारी तत्र भिन्न इति नियमो नास्ति यत्र वक्तो ... गुणे किं =

यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्प्यन्ते तावतीषु सत्ता कल्प्यते कस्यचिच्चतसृभिः कल्प्यन्ते कस्यचिच्छतेनापि न प्रकल्प्यन्ते॥ सन्मात्रे चर्षि दर्शनात्॥ सन्मात्रे च पुनः ऋषिर्दर्शयति मतुपं॥ यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगवक्तव्यः॥ शुक्लः कृष्ण इति॥ अव्य तिरेकात्सिद्धं॥ न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति॥ अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेत् दृष्टो व्यतिरेकः॥ दृश्यते व्यतिरेकः॥ तद्यथा पटस्य शुक्ल इति॥ तथा च लिंगवचनसिद्धिः॥ एवं च कृत्वा लिंगवचनानि सिद्धानि भवंति॥ शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः॥ शुक्लौ कंबलौ॥ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणो भवति गुणास्तस्य यल्लिंगवचनं तद्गुणस्यापि भवति॥ ॥ ॥

नेव्यतिरेक इति जातिवत्सन्निभमत्ता विना शाद्रव्यं न जहातीति तदात्मैव प्रतीयते शब्देनाभिधीयते गोः शाबलेय इति ननु शाबलेयस्य गौरिति गुणाः पुनरूपापि नष्टापापि नष्टेति द्रव्यात् भेदेन प्रतीयंते शब्देन चाभिधीयंत इत्यर्थः॥ पटस्य शुक्ल इति तत्र भेदविवक्षायाः सद्भावात् मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य एवं तथा चेति यस्मात् द्रव्ये वर्त्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वाराणपंचालादिवद्रूढिशब्दाः ततो द्रव्यगतं लिंगसंख्योपादायिनो रूढिलेतु निपतत लिंगसंख्य त्वं सर्वत्र वा सर्वलिंगसंख्यत्वं प्रसज्येत॥ ॥ ॥

रसा। दृश्यंते ह्रीति प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात् तूत्तं प्रसारयातं॥ प्राणि लोकप्रसिद्धः शरीरादिसंघातः प्राणी तत्र चैतन्यापगमेपि प्राणित्वव्यवहारस्य रूढत्वात् मता
वश्छायामपि चूडालादिष्वपरे शब्दप्रवृत्तिः॥ सिध्मा। प्राणिस्थादातः रसतोन्यतरस्यां ग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्त्तत इति मत्वाह। सिध्मादिभ्यश्चेति। समुच्चय इति अनेकार्थ
त्वान्निपातानां समुच्चये न्यतरस्यां शब्दोयं वा विकल्पार्थ एव तत्र लच्चामुक्तेः प्रकृतएव मतुभवति न लि निठनौ वक्ष्यमाणज्ञापका दितिसामर्थ्यात् समुच्चयः सं

=सिध्मप्रभ्नतीनि अनकारान्तानि तुगडुपांसुमध्यानीनि ४

अथ॰

रसादिभ्यश्च। किमर्थमिदमुच्यते। न तदस्मात् स्मिन्निति वमतुप्सिद्धः॥ रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थमनुबेव
यथा स्यात्। येन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवंति ते मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनं। दृश्यंते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः॥ रसिको नटः॥ उर्वशी वै रूपिण
स्परसांसपर्शी की वायुरिति। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां इह कस्मान्न भवति चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति। प्राणस्थगादिति वक्तव्यं। तत्र
हि वक्तव्यं। न वक्तव्यं॥ कस्मान्न भवति चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति॥ अनभिधानात्। सिध्मादिभ्यश्च। सिध्मादिषु यान्यकारांतानि तेभ्यो
लचामुक्तेः इनिठनौ प्राप्नुवतः॥ इनिठनौ च नेष्येते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषा लच्च मतुप् च
कथं पुनरेतत् ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषेति पिच्छादिभ्यस्तुंदादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य यदयं पिच्छा
दिभ्यः तुंदादीनां नानायोगं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् तुंदादी

पद्यते पिच्छादिभ्य इति तुंदादिभ्य इलच्च सत्र चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलजिनिठौ मतुबिति तत्र यद्यन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयं स्यात् तदा तुंदादिष्वे
व पिच्छादयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेव वा तुंदादयः इत्यरूपा तज्ज्ञायते अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चीयते न तु यथाप्राप्तमप्यनुज्ञायते तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ न
॥ (१) भवतः॥

नैतदस्तीति तुदादिभ्यो नकारांतेभ्योपी निठना विषयेतेन तत्र यदि तुदादिषु पिछादयः पठ्येरंस्तदा पिछादिभ्यो नकारांतेभ्य इति निठनो स्यातां तस्य पिछादिषु तुदाद
यः पठ्येरंस्तदा तुदादिभ्यो नकारांतेभ्य इति निठनौ न स्यातामित्यर्थः॥ यानि तर्हीति॥ कानिचिदकारांतानि पिछादिषु पठितानि कानिचित्तुदादिषु पठितानि
तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक एव यथोक्तार्थस्येत्यर्थः॥ तस्य पुनर्वचनमिति केशाद्ददसे वत्वत्र प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुयोम विष्यंतीति कि

×तर्हि कारांतानि×९

नैतदस्ति ज्ञापकमस्तित्वन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनं किं। तुदादिषु यान्यन्नकारांतानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्यातां। यानि तेषां पाठः किमर्थः।
ज्ञापकार्थ एव। अपर आह। तुदादिभ्यः पिछादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य यदयं तुदादिभ्यः पिछादीनां नानायोगं करोतीति त
त् ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो न विभाषेति। यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् पिछादीन्यपि तुदादिष्वेव पठेत् नैतदस्ति
ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनं। किं पिछादिषु यान्यनकारांतानि तेभ्य इनिठनौ मा भूतामिति यानि तर्ह्यकारांतानि तेषां
पाठः किमर्थः ज्ञापकार्थ एवं तस्य च पुनर्वचनं सर्वे विभाषार्थं वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते। सर्वे विभाषार्थं [redacted] के शाद्दो न्यतरस्यामि
ति। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः॥ समुच्चयो न विभाषेति॥ घुदुभ्यामित्यार्थमेके अन्यतरस्यांग्रहणमिच्छंति॥ कथं विभाषामध्ये योगः क्रियते।
९ विभाषामध्ये विधयो नित्या भवंतीति॥०

म न्यतरस्यांग्रहणे नठन्निति प्राप्तस्यार्थेन। नतमुनः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य
मनुपसमुच्चयार्थत्वं ज्ञापयंतीत्यर्थः॥ घुदुभ्यामिति। सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयं॥ ॥७॥ श्री०

भा०कौ०५ ६३ लो मा। न प्रकरणा इति। प्र करणं प्रस्तावः॥ महत् शाकं शाकी नाना जातीय शाकसमाहारो वाय लालीय लाल क्षोदोऽथवाभिन्नानि शालिकोद्रवादि पलानि पलाली। विषुगिति। विषुनानां चलतीति विष्वं चितानि संसस्येति विषुणं। विषुगाता नीति अर्थ प्रदर्शन परमेतत्। यानि हि विषुंचितानि विषुगातानि विषुणां गमनमेषामिस र्थः। तत्र विषुण शब्देन विषुवदाख्यः कालउच्यते। तस्मिन् हि नानागती निदिनानि संतितदाश्रयत्वादिवसांतराणां न्यूनाधिकभावस्य तथा वायुमत्सु षु विषुणस्तथा अन्योप्यन वस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुण स्तत्र हि तिविषुयेगमनक्रियां तर्भावाद्विषुगामनमस्यास्ती सेवं वा धादे रभिधानमिसादुः॥ प्रज्ञा। वा र्त्तमिति। वृत्तिश ब्दोऽछिद्रमतिवि

= अविवि देवि पाठांतरं ९ =

लोमादि पा न प्रकरणोद द्वाद्रूस्वलंच। न प्रकरणोद द्वाउपसंख्यानं कर्त्तव्यं द्रूस्वलंच वक्तव्यं। ददुणाः अ सत्यमिदमुच्यते। शाकीपलालीद द्वाद्रूस्वलंचेति वक्तव्यं। शाकिनं पलालिनं ददुणं। विषुगि स्त्तरपदलो पश्चाकृ तसंधेः। विषुगिति उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। उत्तरपदलो पश्च अकृतसंधे

यः वक्तव्यः विषुगातान्यस्य विषुणः। प्रज्ञा श्रद्धार्चा भ्यो णः। वत्तेश्च। वृत्ते श्चेति वक्तव्यं॥ वार्त्तं। तपः सहस्राभ्यां विनीनी। अण् च। किमर्थं तपः शब्दाद्विधीयते। नन्वसंतादिसेब सिद्धं तपसो विन्वच न मत्विधानात्। तपसः विन्वच नं क्रियते। तपः शब्दात् अणि विधीयते सविशेषविहितः सामान्यविहितं [redacted] विनं वाधेत। अण्प्र करणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं। अणप्रकरणे [redacted] ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। ज्यौत्स्नः तामिस्रः कौंडलः कौतपः वैपादिकः॥ ॥ ॥

= एवं परे वचनी नत्र न पति। भाष्ये व्याकरणस्येति। २ =

धानगीदिषु वर्त्तते इह प्रज्ञ [redacted] शब्दात्स्वार्थे णिविहिते प्राज्ञो व्याकरणमिति भाष्यं। यथा कृतर्थ वीकृ मित्रिकृ द्रूहाणा तद्धितप्रयोगे पृथक्प्रभावोयदातु प्रज्ञाशब्दात् मत्वर्थीयो णविधीयते तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात् प्रज्ञानक्रिया या उपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्याकरणादिभिः कर्मभिः संबंधाभावः केचित्तत्रापि गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां संबंधमिच्छंतः प्राज्ञो व्याकरणमिति भवितव्यमिसाहुः विषयत्वविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरणा इति अणि च तामिस्रमितिं तमस्तमूहस्तमिस्तं तघना ६३

ऊषद्रव्यपरार्थकइति। माक्षिके माद्वीके च प्रसिद्ध इत्यर्थः आतश्चेति रसमात्रे मधुशब्दस्य प्रवृत्यभावाद् न्निविषयमेव यत्नप्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते। मधुन्येवेति॥ नहितद्देव तस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद् न्निविषये [redacted] रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः॥ तद्योरसवाचीति॥ अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिति भावो मतुवपि रसवाचिनो नभिधानाच्च भवति॥ खर इति॥ शब्दनिष्पत्तिकारणं कखविवरं महदस्यास्तीभावः॥ मुखर इति। सुव्यापार शब्दोच्चारणेः प्रतिबंधं मुखमस्येत्यर्थः॥ कुंजर इति हस्तिविषये कुंजशब्देन हस्तिहनुरुच्यते॥ तेन तद्वान्कुंजरो हस्ति शब्दवज्जातिशब्दोयं नगर इति॥ नगावृक्षाः पर्वताश्च नगरशब्दोपि जातिशब्द एव। नग शब्दो क्ष्मादिषु प्रयुज्यते =

ऊषसुषिमुष्कमधोरः॥ अयं मधुशब्दो रसेव द्रव्यपरार्थेः॥ अस्तिरसवाची॥ आतश्च रसवाची॥ अपिमधुन्येव हिमच्छिदं मधुरमितिप्रयुज्यते॥ तद्योरसवाचीतस्येदं ग्रहणं॥ यदिहि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यात इहापि प्रसज्येत। मध्वस्मिन्घटेस्तिप्रकरणो खमुखकुंजेभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ खरः। मुखरः। कुंजरः नगाच्च। नगाच्चेतिवक्तव्यं। नगरं। केशाद्वोन्यतरस्यां॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। मणिवः हिरण्यवः॥ छंदसीवनिपौच॥ उदसिरीवनियौ च वक्तव्यौ॥ वप्र्च मतुपच। रथीरभून्मुद्गलानी॥ विष्ठौ सुमंगलीरियंवधूः॥ ऋतावानं मघवान मीमहे॥ उद्धाच। उद्वतीच॥ मेधारथाभ्यां इरन्निरचौवक्तव्यौ। मेधिरः रथिरः॥ अपर आह वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इतिवक्तव्यं बिंबावं। कुरावं इष्टकावं॥ ॥ ॥

इति वुञ्छण्कठजिल्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यं॥ केशं मणिव इति नाम्नविशेषस्येयं संज्ञा हिरण्यव इति निधिविशेषस्य॥ केचित्तु कुंजरस्येसाहुः॥ छंदसीवनियौ चेति च शब्दो वस्य समुच्चयार्थो न्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वैः संबंधान्मतुवपि भवतीति मत्वाह॥ वश्च मतुश्चेति रथीरितिरथोस्यास्तीत्यर्थः॥ सुमंगलीरिति लाघवात वदुत्वीहिणाभाव्यमिति न्यायः छंदस्यत्वात् ऋतनाश्रितः मघवेति मघमस्यास्तीति मघवा। मतुपि तु मघवत् शब्दः॥ मघवबहुलमित्येतन्न कर्त्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात॥ उद्वाचेति उत्रगतमस्यास्तीति साधनक्रियावचनादुपसर्गात्प्रत्ययः मेधारथाभ्यामिति॥ एतदपि छंदो विषयं।

॥ [illegible]

भा०कै०५
६४

रजः॥ भ्रातृवलच् इति। वलच् इत्यत्राण्ग्रहणानुवर्त्तनेनादीर्घोभावः। पुत्रवल इति। दीर्घत्वंवनगिर्योः संज्ञायामित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायांविधीयते तेन पुत्रावलउत्संगाव

रजःकृष्यासुतिवलच् प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यं। भ्रातृवलः पुत्रवलः॥ उत्संगवलः॥ अत इनिठनौ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ स्ववा

न्। खवान्। अल्पत्वमिदमुच्यते। एकाक्षरादिति। एकाक्षरात्कृतोजातेः सप्तम्यांचनतौ स्मृतौ। एकाक्षरात्। स्ववान्। खवान्। कृतः। कारकवान्। जातेः। वृक्षवान्

प्लक्षवान्। व्याघ्रवान्। सिंहवान्। सप्तम्यांचनतौ। दंडाः अस्यांशालायांसंतीति। यदिकृतोनेत्युच्यते॥ कार्यीकार्यिक इतिनसिध्यति। तथाजाते [redacted] नैसुच्य

तेतं तुलीतंतुलिक इतिनसिध्यति। एवंतर्हिनायं समुच्चयः। कृतश्चजातेश्चेति। किंतर्हि। जातिविशेषणंकृद्ग्रहणं कृषाजातिरिति। [redacted]

कथंकारकवान्। अनभिधानान्न भविष्यति यद्येवंनार्थोनेन। कथंस्ववान्। वृक्षवान्। प्लक्षवान्। दंडाअस्यांशालायांसंतीति। अन

भिधानान्नभविष्यति॥ व्रीह्यादिभ्यश्च। शिखादिभ्य इतिवाच्य इकन् यवखदादिषु॥ किंप्रयोजनंनियमार्थं॥ इनिरेवशिखादिभ्यः इकन्नेवयवखदा

दिभ्यः। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनंनिवर्त्तकत्वात्॥ शिखायवखदादिभ्यः नियमस्यावचनं किंकारणंनिवर्त्तकत्वात्॥ किंनिवर्त्तकं। अनभि

धानं। एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यं। नित्यग्रहणं किमर्थं विभाषामाभूत्॥ नैतदस्तिप्रयोजनं। एवंसत्यन्ययोगेविभाषाग्रहणं निवृत्तं। एवंतर्हिसिद्धे सति यन्नित्य

ग्रहणंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेति अनुवर्त्तते इति। अथ अतइत्यनुवर्त्तते॥ उताहो न। किंचातः। यद्यनुवर्त्तते। एकाग्विकोन

सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गौशकटिकोनसिध्यति। अथनिवृत्तमिहापिप्राप्नोति। गोविंशतिरस्यास्तीति निवृत्तं॥ कस्मान्नभवति।

गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानात् नभविष्यति। रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्। यप्प्रकरणेऽन्येभ्योपिदृश्यते इति वक्तव्यं हिम्याः पर्वताः गुणा रामं०

ल इतिसंज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायांदीर्घोभावः॥ ॥७॥ ॥ श्री ॥ १ ब्राह्मणाः॥ ॥ श्री ॥१॥ ६४

=इंद्वापकोपेपादिषुत्वतइतिसंज्ञकान्तद्वयसासंसंस्यते=

=गोशकटिकइति एकटिशब्देनसमासइतिभावः॥२= =वृद्धीहिदंद्वयोरस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः॥२= =अनुवर्त्ततइतीति तुंदादिभ्यइलश्चेत्यत्रचकारेणठिठनोः समुच्चयेपिपक्षेमतुवर्थत इतिभावः॥ एवंचसापिवाग्रहणानुवृत्तमनुपपत्यसत्वेतिनलिरसर्भः

=इनिसर्भः।

=प्रत्ययार्थविशेषणत्वादित्यर्थः।१= प्रत्ययार्थस्यैश्वर्यविशिष्टत्वे हि तदेव हि...।१=

प्रत्ययार्थे

स्वामि॥ स्वमस्येति॥ धनवाचस्त्वस्वशब्दः॥ नायं प्रत्ययार्थ इति प्रत्ययार्थविषयत्वात् प्रत्ययार्थ उच्यते। ऐश्वर्य इति प्रकृतिविषयत्वात् सप्तमी स्यात् तदा ईशितरि धनवाचिनोऽपि

=ह्रयोमयहृदयार्थमिदं।१=

=अद्भुतं दृष्टा भुनमभ्राय चरत्कपर्दीति दर्शनात्।१=

बहुलं छन्दसि। छन्दो विन्मत्करणे। अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च। छन्दो विन्मत्करणे अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यं॥ अष्ट्रावी। मेखलावी। द्वयावी। उभयावी॥ हृदयावी। मर्मणश्चेति वक्तव्यं। मर्मावी। सर्वत्रामयस्य। सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यं। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः। शृङ्गारको वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः॥ फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां। हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः। अन्यतरस्यां। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः। शीतालुः उष्णालुः तृप्रालुः। हिमाच्चेलुः। हिमाच्चेलुर्वक्तव्यः॥ तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे हिमेलुः। बलाच्चोलः। बलाच्च ऊलो वक्तव्यः॥ तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे बलूलः॥ वातात्समूहे च तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः। वातूलः। पर्वमरुद्भ्यां तप्वक्तव्यः। पर्वतः। मरुत्तः। ददातिवत्तं वा। ददातिवत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति॥ मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ कुत्सित इति वक्तव्यं॥ यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येवं स भवति॥ तत्र हि वक्तव्यं॥ न वक्तव्यं। नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति स्वामिन्नैश्वर्ये। इह कस्मान्न भवति॥ स्वमस्यास्तीति नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः॥ किं तर्हि प्रकृतिविशेषणमेतत्॥ स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यत इति॥ वातातीसाराभ्यां कुक् पिशाचाच्चेति वक्तव्यं॥ पिशाचकी वैश्रवणः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

=पूर्वसूत्रेऽपि बहुभाषिणीत्येतत्सं= =बध्यत इति भावः।२=

प्रत्ययः स्यात्॥ प्रकृत्यर्थस्यैश्वर्यमिहोपात्तमिति वृत्तिविषय एव चास्य शब्द ऐश्वर्ये वर्तते॥ तेन धनवान्निर्धनो वेशिता स्वामिशब्देनाभिधेयः॥ श्री ॥

भा० कै० ५ पुष्क। अर्थाच्चेति विरोधादस्तीति न संबध्यते। अर्थो सन्निहितोऽस्येत्यर्थे। शाप्र एव निर्दिधीयते। तत्रकौ दिन्यन्याये नास्त्युपाधिकादिनेरभावः। धान्यार्थीति धान्यमर्थ इति क
६५ र्मधारये धान्यार्थोऽसन्निहितोऽस्येति प्रत्ययः। एवं तर्हीति धान्येनार्थी धान्यार्थी तृतीयासमासो भविष्यतीत्यर्थः॥ सहीति तृतीयात तत्कृतार्थेनेत्यनेनार्थशब्देन समासो विधी
यमानः अर्थिशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ स्वरूपे सत्तन्नाश्रितं न्याप्यस्य परिहारस्यापि धा समसमानत्वात् एवमपीति। कृतामुद्भूत क्रियासाधनाभिधायित्वात् न द्यग छ
नगं ते समभिधीयते॥ तद्यः क्रियापदार्थक इति नन्वत्रापि निरीहेन प्राप्नोतीति नैष दोषः। णिनि पक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्त्तरि विधानात् क्रियां हि कुर्वन् कर्तेत्युच्यते॥

पुष्करादिभ्यो देशे। इति प्रकरणे बलादाकृतगणे पूर्वपदादुपसंख्यानं कर्तव्यं। बाहुबली। सर्वादेश्च इति वक्तव्यः। सर्वधनी सर्वबीजी सर्व[redacted]कोषी॥ अ
र्थाच्चासन्निहिते इति वक्तव्यः। अर्थी। असन्निहित इति किमर्थं। अर्थवान्॥ तदन्ताच्च॥ तदन्ताच्चेति। वक्तव्यं। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। किमर्थं तदन्तादित्युच्य
ते। न तदन्तविधिना सिद्धं। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि इन्नन्तेन सह समासो भविष्यति॥ धान्येनार्थो धान्यार्थी सहि समासो न
प्राप्नोति यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यादेवमपि क्रियामेव कुर्वाणस्य स्यात्॥ तूष्णीमप्यासीनो यस्तस्मा मर्थानाचरति सः अभिप्रायेण गम्यते। अ
र्थी अयमनेनेति। एवं तर्हि अयमर्थशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा अर्थवानयं देश इत्युच्यते। यस्मिन् गावः सस्यानि च निर्वर्त्तन्ते। अस्ति क्रियाप
दार्थकः भावसाधनः अर्थनमर्थ इति। तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणं। एवं च कृत्वा अर्थिकप्रत्यर्थिकावपि सिद्धौ भवतः॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतंज
लिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥

मत्वर्थीयस्त्वयं संबंधे भवतीति तत्र क्रियाकारकभावस्यान्यथाभावान्निरीहेऽपि सिद्धः प्रत्ययः एवं च कृत्वेति यद्यर्थाच्चासन्निहित इत्युच्यते तदेनेरेव विधानात् ठन्न स्यात् अर्थापि
णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिद्ध्येदिति क्रियापदार्थकत्वे त इति ठनापि प्रत्ययद्वयं सिध्यति। मतुप् तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोऽपि अ राम०
नभिधानादिनिठनोरभावः॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ६५

=तवच्चेदसप्तमीमितिस्यात् ॥२॥ =ननुप्रतिषेधवाक्येऽपि अछिनइतिसप्तमीनिर्देशात्नादितिनिर्देशः लोकेपिनलत्वाख्यानमपक्षेस्यकार्यमितिसत आलनवर्गस्येति विषमसप्तमीतिभावः ॥२॥ =अनिसत्वमितिपदपदिनविभक्त्यादिसूत्रभाष्येप्राग्दिशो मानामित्वनिषेधस्याप्रदानादुदिर्त्वंनापकमुक्तादानीमोमस्यलोपोप्याग्दिशितिलोपे

प्राग्दिशोविभक्तिः ॥ ॥ किंप्रयोजनमिति प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचनिर्देशः ॥ इत्प्रतिषेधइति अम्पथामितिचोत्स्यात् परइति देशविद्यर्थात् इदानीमोमकारस्य हल्त्वस्मितीत्संज्ञास्यात् ॥ तौ चोक्तमिति ॥ तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः ॥ यमोरित्संज्ञा प्रतिज्ञाणार्थमुकारक रणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति तद्धितपर्युदासोपिनवक्तव्यः ॥ इतः इहेति इत इतिमुख्यमुदाहरणं अत्र ह्रिलित्स्वरेप्राप्तेविभक्तेः इदमित्युदात्तत्वंभवति इहेत्यत्रतु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वंसिध्यति ॥ ननु

प्राग्दिशोविभक्तिः ॥ विभक्तित्वेकिंप्रयोजनं ॥ विभक्तित्वेप्रयोजनमित्प्रतिषेधः ॥ इदानीन विभक्तौतुस्मादितीत्संज्ञायाःप्रतिषेधःसिद्धोभवति यद्येवंकिमोत् ॥ क्वप्रेप्सन्नदीष्यसेक्वार्द्धमासात्अत्रापिप्राप्नोति ॥ तौचोक्तं ॥ किमुक्तं ॥ विभक्तौतवर्गप्रतिषेधोतद्धितइति ॥ इदमोविभक्तिस्वरश्च प्रयोजनं ॥ इतइहइदमस्तृतीयादिर्विभक्तिःइदात्नाभवतीतिएषस्वरःसिद्धोभवति ॥ सदादिविधयश्च ॥ प्रयोजनं ॥ यतः यत्र कुतः कुत्र ॥ विभक्तावितिसदादिविधयःसिद्धाभवंति ॥ किंसर्वनामबहुभ्यो ॥ बहुग्रहणोसंख्याग्रहणं ॥ बहुग्रहणेसंख्याग्रहणंकर्त्तव्यं ॥ इहमाभूत् ॥ बहोरिति ॥ अप्यकिमर्थंकिमउपसंख्यानंक्रियते ॥ नसर्वनाम्नइसेवुसिद्धं ॥ द्व्यादिप्रतिषेधार्थंकिमउपसंख्यानं क्रियते अद्व्यादिभ्यइतिप्रतिषेधेमाप्रेकिमउपसंख्यानंक्रियते ॥०

मध्येपवादाइतिन्यायादनुदात्तौसुप्पितावित्येतेनसुंविभक्तिस्वरोवाध्यतेनलित्स्वरंलित्स्वरएवतुपरत्वाद्विभक्तिस्वरंवाधतेनैषदोषः उदिदमिसेतत्सूत्रंलितीसत्रानुवर्त्ततेतेनलित्स्वरंबाधित्वाविभक्तिस्वरोभवतितृतीयादिग्रहणेनचतृतीयामारभ्यप्राग्दिशःप्रत्ययाविभक्तिसंज्ञागृह्यन्तेकिंस ॥ किमउपसंख्यानमिति उपेससंख्यानंप्रतिपदंसूत्रउच्चारणमित्यर्थः ॥ द्व्यादिषुकिंशब्दस्यपाठेप्रयोजनंकच्चभवांश्चकाविनिसदादीनांयद्यतत्परंतच्छिष्यतइतिकिमःशेषोद्व्यादिभ्यस्तस्याप्राक्पाठेभवतःशेषःस्यात् ॥ ॥ ॥

एतद्दो॥ इह केचिदिमं पठंति केचिदिनं। तत्रोत्तरपाठपक्षेऽपि विचारः क्वायं नकार इति॥ इतकार्याभावा दित्यंत्रायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः लोपोऽस्येति॥ नेत्संज्ञा
द्वारेणालोपः किं तर्हि संपादितानेकाल्त्वपरे श्यस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणं तरेणेति भावः क्रियमाणोऽपीति। ननु यावदेतदिस्याने श्यादेशे न प्रवृत्तस्तावत् प्रातिपदिकांतत्वा
भावात् नल्लोपप्रसंगः प्रवृत्तिकाले तनेकाल्त्वात् सिद्धः सर्वादेशः एवं श्यस्य तेस्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रकृतोऽप्येतदिस्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येवतनच्छ

= ननु नुबंधानां सर्वनाश्रवणेन किमस्य श्रवणाश्रवणविचारेण … कार्याभावादिति ॥१॥ =

= ननु प्रयोगार्थ्यव्याकरणं तत्र यावत् स्थाने न ज्ञातस्तावत्प्रयोगे नैमित्तिकस्य प्रातिपदिकत्वमत आह … इति ॥२॥ =

एतद्दोन॥ क्वायं नकारः श्रूयते न क्वचित् श्रूयते लोपोऽस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति यदि न क्वचित् श्रूयते किमर्थमुच्चार्यते॥ अ
नेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् क्रियमाणेऽपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति। किं कारणं न लोपे कृते एकाल्त्वात्॥ इदमिह संप्रधार्यं न
लोपः क्रियतां। सर्वादेश इति॥ किमत्र कर्तव्यं परत्वान्नलोपः॥ [redacted] असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वात् सर्वादेशो भवति॥ प
रिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः॥ न चेदं तत्र परिगण्यते। एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत्॥ नाकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति॥
न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति॥ तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत्॥ ॥ ॥श्री ॥ ॥

नलोपे कृते त्वनेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशो न प्राप्नोतीत्यानुपूर्व्या सिद्धमिति परुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकमिति तदयुक्तं सर्वत्र स्वरूपप्रतिपत्तिसंभवादर्थवत्
ग्रहणसामर्थ्याद्व्यतिरिक्तवास्यार्थग्रहणार्थं अन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रवणं स्यात् (वा) नाकृत इति अर्थवतः संज्ञा या विधानात्तस्यान्यथैनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः॥ ०॥

बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तं तदपेक्षायां हि इकारस्य स्थाने सवर्णदीर्घत्वस्यास्य वा [redacted] विशेषो नास्तीति
अकारस्याकारवचनं इति। तदा घत्वं लत्वादेशमन्यते॥ बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तं तदपेक्षायां हि इकारस्य स्थाने सवर्णदीर्घत्वस्य ... हलिन्यतरस्यामिति हिलप्रत्ययः॥ अ
वक्तव्यं॥ येम इति। एतच्छब्दाकारेण सह परत्वं लित्स्वरश्च बाध्येत॥ योगविभाग इति। अनन्तरबाधनार्थं तत्र रेफादिरनद्यतनेऽहि लन्यतरस्यामिति हिलप्रत्ययः॥ अ

का
नैतदस्ति प्रयोजनं। अल्लोपस्य सविधयो भवन्तीति अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेण नकारं सवर्णदेशो भविष्यति॥ अस्य
न्यदकारस्य अकारवचने प्रयोजनं। किं येन्ये अकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थं। तद्यथा मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसा
मर्थ्यात् अनुस्वारादयो न भवन्ति॥ तस्मान्नकारः कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः। क्रियते न्यासएव श्लिष्टनिर्देशो यं अ अ इति सो नेकाल्शित्सर्व
स्येति सर्वादेशो भविष्यति एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः॥ एतदः एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः रथोः। ततः अन् अश्च भवति एतद इति। केन
विहिते थकारे एतदः अ आदेश उच्यते। एतदश्च थमुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। एतत्थकार मिथ्यं। तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं एतत्
ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति। यदयं थकारादावादेशं शास्ति। कुतो नु खल्वेतत् ज्ञापकाद्भवत्र थमुर्भविष्यति। न पुनरयं एवासाव विशेषविहि
तः थकारादिस्तस्मान्नादेशः स्यात्। इदमो थकारादिं विशेषविष्यामः॥ इदमोयः थकारादिरिति॥ ॥ ॥ ॥
=इदमएवानुज्ञायर्थं विहितो यस्य थकारादि रिह स्मर्यः॥ तथा च सामर्थ्यादितदस्य थमुरिति वचनमनुमीयत इति भावः॥१=

विशेषविहित इति थकारवचने याल्लिति भावः॥ इदमेति। एवं च थमुनाप्याल्लं बाध्यते॥ श्री ॥७॥ ॥ ॥७॥
=नन्वेवमपि थाल्लुकर्तु योगेन आह एवं चेति॥१=

मा०कै०५ पंचम्याः पंचमी निर्देशादिति आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात्प्राप्यमात् पंचम्याश्रयेण प्रत्ययपक्षाश्रयणमित्यर्थः॥ तस्मात्तसतीति पंचमी निर्देशेऽतसेऽक्षेसस्यायमर्थः॥ पं
६७ चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति तसेरिति च निर्देश इकार उच्चारणार्थः॥ ततश्च धातोरपि तसतेः पंचम्याः परस्य तसिलादेशः नादिष्टादेशवत् प्रसज्येतत द्विधानसा

परेष्विति

पंचम्यास्तसिल्॥ सप्तम्यास्त्रल्॥ इदं विचार्यते। इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः कथं वा आदेशाः स्युः कथं वा परे यदि पंचम्या इति षष्ठी तदादेशाः। अ
थ पंचमी ततः परे। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। कश्चात्र विशेषः। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्तस्य लुक् स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधि
प्रतिषेधः। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत्तस्य लुक् स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ स्य लुक्। ततस्सोयतस्त्सः तत्र
सः यत्रसः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति। स्य लुक्। स्वरः यदा दा अनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरः प्राप्नोति। स्वरगुणः कस्मा
त् कुतः। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। गुण। दीर्घत्वमिंस्त्रहि अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। दीर्घ। एत्व तेषु तत्र। बहुवचने झल्येदिति
एत्वं प्राप्नोति। एत्व औत्व स्मिन् कुत्र इदुद्भ्यामौत् अच्च घेरिति औत्वं प्राप्नोति। औत्व स्मादादिविधिः। तस्मात्तत्र तस्मिंस्तत्र। इ. सिर्ड्योस्मात्स्मि
न्नाविति स्मादादयः प्राप्नुवंति। पंचमीनिर्देशात्सिद्धं। संतु परे यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्तसतिति [redacted] यस्मान्न
सतिति पंचम्यंतात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति तसिल् प्राप्नोति। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दप्रतिषेधः। अनादेशे स्वार्थवि[redacted]ज्ञानात्समा
नशब्दानामप्रतिषेधः [redacted] अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। तसिल् कस्मान्न भवति स्वार्थविज्ञानात्पंचम्यंतात्पर

र्थ

मर्थाच्चाप्रत्ययत्वेऽपि लित्स्वरप्रसंगः आदेशपक्षे तु नायं दोषः अपादाने चाहीयरुहोरिति आद्यादेशपक्षाश्रयणं ततश्च पंचम्याः स्थाने यस्तसिस्तस्य तसिल्विधानाद्धातोः
प्रसंगाभावः स्वार्थे वर्तमानस्येति पंचम्यंतप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः॥ इह स्वार्थिकैः साहचर्यात् तसिलादेशोऽपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्तस्य स्थाने भवति ततः स्वार्थिको ॥ एम०
९ भवति। अपवाते सेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः॥ ॥ ॥ ६७

=पंचम्या ... आर्थिकस्य स्थाने। अपादाने चाहीयरुहोरिसनेनविहितस्य स्थाने।२=

विधि॰

तसेश्चास्वरार्थमिति। ननु सदा घता [redacted] र्थमपि तसिल्वचनं न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रये णास्वरादिसिद्धिरादेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात्। एवं तर्हि स्थान्यादेश भावः किमर्थमाश्रितः तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसे र्वाधकस्तसिलो बाधकः कर्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्तसादिविधिः सिध्यतीत्याशंक्यास्वरार्थमित्युक्तं॥

× तत्रदीर्घायुः ४७ =तसिलः परत्वाद्बाधकः इत्यन्वयः १८=

तसेश्च। किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थं। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते स्वरार्थं। लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीति एष स्वरो यथा स्यात्। ननु चायं तसिल् तसिं बाधिष्यते॥ न सिध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोऽवकाशः। ततो हीयते। ततोऽवरोहति तसेरवकाशः। ग्रामतआगच्छति नगरतआगच्छति इहोभयं प्राप्नोति। ततआगच्छति यतआगच्छतीति परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्तसुच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति। पर्यभिभ्यां च। पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे। पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यं॥ यावत्सर्वतः। तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। इह कस्मान्न भवति। एः तौते। भवदादिभिर्योग इति वक्तव्यं। के पुनर्भवदादयः। भवान्दीर्घायुर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति। स भवान्। तत्रभवान्। ततो भवान्। तं भवंतं तत्रभवंतं ततो भवंतं तेन भवता तत्रभवता ततो भवता तस्मै भवते तत्रभवते ततो भवते भवतः तस्माद्भवतः तत्र भवतः ततो भवतः। तस्मिन्भवति तत्र भवति ततो भवति। स दीर्घायुः ततो दीर्घायुः। तं दीर्घायुषं तत्र दीर्घायुषं ततो दीर्घायुषं। स देवानांप्रियः। तत्र देवानांप्रियः। ततो देवानांप्रियः। तं देवानांप्रियं। तत्र देवानांप्रियं तं देवानांप्रियं। स आयुष्मान् तत्रायुष्मान् तत आयुष्मान् तमायुष्मंतं तत्रायुष्मंतं तत आयुष्मंतं।

अधुना। अधुनेति किं निपात्यते इदमो भावो धुना च प्रत्ययः इदमो वा लोपः अधुना च प्रत्ययः अस्मिन्काले अधुना दानीं च॥ इदानीमिति दानीमस्तु तीयादि विभक्ति रुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः। दानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति आद्युदात्तं निपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति। उक्तं वा किमुक्तं। आदौ सिद्धमिति॥ ॥ ॥

दानीम्। केचिद्दानीमिति सूत्रं पठंति अन्ये तु दानीं चेति। एष स्वर इति अलोंत्यस्येति वचनादंत्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति आदौ सिद्धमिति आदेः परस्येति वचनात्॥ ॥

= तयोर्गयोरित्यर्थे हि-चश दास्नयोरध विहितौ प्रत्ययौ स्यातां नमोः प्रातिपदिकयोः इत्यर्थे तु यथाक्रमेण ताभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां यथाविहितं प्रत्ययाभ्यां लक्षणे इति शेषः ॥ २ ॥ = तानीत्तरोदरोवेल नमोः ॥ = ॥

मा० कै० ५
६८

तदोदावचनमिति । सूत्रकारेण तदाप्रत्ययः कृत इत्याह । स्वरे च विशेषः अदाप्रत्यये तदा शब्द आद्युदात्तो भवति दाप्रत्यये त्वन्तोदात्तः तयोः योगयोर्वेति तत्र पूर्वयोर्योगयोर्वि
षये दा र्हिलौ भवतः चशदा योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात् तत्र यथासंख्यमाश्रीयते तत इदमः छंद सि इदा स्वमेवस्यात् नत्वधुना एतर्हीति विशेषविहिता
भ्यां दादानीभ्यां र्हिलधुना प्रत्यययोर्बाधप्रसंगात् तत्र दस्तु तदानी तदा तर्हीति रूपत्रयं सिद्धमेव अयथापि यथासंख्यानाश्रयणादिदमो र्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छं

× यश्चाहनि समानस्य सभावो × २ × इदानीमिति रूप × २

तदो दा च । तदो दावचनमर्थकं विहितत्वात् । तदो दावचनमनर्थकं किं कारणं विहितत्वात् ॥ विहितो त्र दा प्रत्ययः ॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा इति । तयोर्दा
र्हिलौ च छंदसि । तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्वेष्यं विजानीयात् योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वा न्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिक
निर्देश इति ॥ सद्यः परुत्परारि ॥ सद्य इति किं निपात्यते समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये । समाने अहनि सद्यः परुत्परारी
ति किं निपात्यते ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च संवत्सरे ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते । उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये ॥ पूर्वस्मिन्संवत्सरे
परुत् ॥ पूर्वतरे संवत्सरे परारि ॥ ऐषम इति किं निपात्यते ॥ इदमः समसण् ॥ इदमः समसण् प्रत्ययो निपात्यते ॥ संवत्सरेऽभिधेये ॥ अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः परे द्यवीति किं निपा
[redacted] सते ॥ परस्मादेद्यव्यहनि प
रस्मादेद्यवि प्रत्ययो निपात्यते ॥ अहन्यभिधेये । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ अद्येति किं निपात्यते ॥ इद मोऽश्भावो द्यश्च । इदमोऽशभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्य
योऽहन्यभिधेये । अस्मिन्नहनि अद्य पूर्वेद्युः अन्येद्युः अन्यतरेद्युः इतरेद्युः परेद्युः अधरेद्युः उभयेद्युः उत्तरेद्युः इति । किं निपात्यते ॥ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्त
रेभ्य एद्युस्सुच् ॥ [redacted] × अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः × पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य ए
द्युस्सुच् प्रत्ययो निपात्यते ॥ अहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः उत्तर

गाप०
६८

दसि नस्यादेवं अयं तयोरिति प्रत्ययपराम र्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयो र्विषये दा र्हिलौ भवतः तदानीं तर्ह्यान्तरे एव दा र्हिलौ स्यातामिति इदम इदा इति न सिध्येत् प्रातिपदिकपरामर्शे तु ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
चकारेण यथा प्राप्तमनुज्ञानेन कश्चिद्दोषः ॥ ॥ श्री

=न च दिशि पूर्वादयः शब्दाः देशकालयोस्त्ववर्तन्ते इति देशकालयोः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति [illegible] आर्थिकत्वेन [illegible]॥४=

×देशकालयोरपि×२

दिक्शब्देभ्यः दिशां शब्दाः दिक्शब्दा ये रूढ्या दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। न त्वैन्द्र्यादयो योगिकाः तत्र दिश उपलक्षणत्वेनोपादानादिहापि प्राप्नोति पूर्वस्मिन्ग्रामे वसतीति। अत्र हि देशसंबंधात् कालसंबंधाद्वा पूर्वशब्दो गुणैर्वर्त्तते तदर्थविशेषणोपादानं दिग्देशकालेष्विति विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वात्प्रतिज्ञानात् तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावात् दिशि वर्त्तन्ते तथा देशकाले वर्त्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तेन यादेशेपि दिगनपेक्षाः यद्यपि भिन्नार्थवृत्तित्वात् भिन्ना एव पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्स्वपदेशनिबंधनसादृश्यप्रायो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेत्र यं प्रत्ययः एवं स्थिते चोदकः पृच्छति। इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन्देशे वसतीति पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसंगः॥ आचार्य आह नैष देशः देशविशेषणमेतदिति अयमर्थः॥ विशेषणविशेष्ययोः कारणत्वं जवनत्कामचारा ग्रहः पूर्वोर्थो विशेष्यत्वेन मक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन ततः प्रत्ययो भवति यत्र तु विशेष्यं प्राधान्यादि

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमी[redacted] इह कस्मान्न भवति॥ पूर्वस्मिन्देशे वसतीति नैष देशः विशेषणमेतत्॥ ॥

शः दे

शेषणमंतर्भावयितुं शक्नोति सप्तपिच्चांतर्भावे दिग्देशकालानां विशेषणं तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति पुरस्तादिप्राः अग्रागतो देशकालाद्देति यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोर्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः॥ दिग्देशकालेष्विसनेनह्युपाधिभावो दिग्देशीनां समर्थितो न तु प्राधान्येनापि वृत्तौ गुणः प्रधानमंतर्भावयितुं शक्नोति। नैष देश इति नैष पूर्वोर्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेणी विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः॥ अन्ये त्वाहुः अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यं इह तु पूर्वे देशे अवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते तथा हि पूर्वे देशाद्दक्षिणापथं गच्छन्कुतश्चागतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोहमिति प्रतिवक्ति प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणापथादिति तत्र नैष देश इत्ययमर्थो नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः किं तर्हि अवधिनिरपेक्ष देशस्तद्विशेषणं वास्तवी तु व्यवस्था विद्यत इति सर्वानामसंज्ञाप्रवर्त्तत एव॥

॥ ॥ ॥

=इत्यादि विशेषेणांतर्भूतो विशेष्यादभिव्यक्तये विशेष्यमाणः।२=

भा०कै०५ दक्षिणाश्चाकृसंतर इति अन्यादिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः॥ दिशिवर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तं ता निरपेक्षाः देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः यदि पुनरिति॥ स
६२ र्वत्र व्यवस्थाशब्दाः संतीति भावः व्यवस्थामर्यादेति केचिदाहुः॥ एवं तु उत्तराः कुरव इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेण प्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगा
द्व्यवस्थाभावात् संज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसंगात् यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थे परे मन्यंते दक्षिणा गाथका इति सत्स्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दक्षिणस्य

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥ किमर्थमतसुच् क्रियते न तसिरेव क्रियेत॥ तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति॥ प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं॥ का रूपसिद्धिः दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्य दक्षिणोत्तरशब्दावकारांतौ तस्य शब्दः प्रत्ययः भवेति सिद्धं परा अकारांतौ यदा तु खल्वा सिध्यति। तदापि सिद्धं। कथं पुंवद्भावेन। कथं पुंवद्भावः। तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति। न सिध्यति॥ भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः॥ न चैतौ भाषितपुंस्कौ दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः॥ ॥ ॥

ननु च भोः दक्षिणशब्दः उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते आकृत्यंतरे चैतौ भाषितपुंस्कौ

कादाचित्कत्वात् व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञास्तु व्यवस्थासद्भावः मर्यादालक्षणा व्यवस्था वादिन उत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जंबुद्वीपं वापेक्ष्योत्तरत्वविज्ञा राम०
नयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारप्रयोगस्य भिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यंते अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः॥ ॥ ॥ ६९

=यथा यावत्तु मेरुस्थितिस्तावत्पूर्वादिव्यवहारो यावत्पूर्वादिस्थितिस्तावत्तु मेरुव्यवहारः।१=

=प्रवृत्तिनिमित्तताभावात्॥१॥=प्रवृत्तिनिमित्तविशेष्यभूतस्यापीत्यर्थः॥ एवंच विशेष्यतया दिग्बोधकत्वादत्तमपि विहाय एतत्

कथं पानीति दिक्छब्देभ्यः सप्तमी सा दिग्विहिता नियमवस्था शब्दत्वे हि दिशा उपलक्षणत्वं न स्यात् तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः॥ दिशोपरेति निमित्तवत्तोप्यर्थस्योपलक्षणत्वा न्याय्यात्त संख्याशब्दानां कालवृत्तत्वयः कालशब्दत्वात् कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः षष्टिवर्षाणि भूतः षाष्टिक इति भावः॥ एतत्प्रक्षाशब्दे येति प्रसंगमाह। यदि तर्हीति रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्त्तमाना दिक्शब्देनाप्यपदिश्येरन्नित्यर्थः॥ दिशं यो न व्यभिचरतीति व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स भावत एव यो दिशि वर्त्तत इत्यर्थः॥ दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्शनं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः॥ स्वरूपव्याति रिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादि शब्दः स दिक्शब्द

=स्वप्रवृत्तिनिमित्तरूपेण दिग्येन न मिधायेपि विशेष्यतया दिग्वृत्तव्यवस्थावस्यंतीत्यर्थः॥१॥=तत्कर्मदिदिष्ठाधारणधर्मोदिविशादिस्वयतिदिक्वाचकानिरूपप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्ष

कथं यानि दिग्गुपदिष्टानि कार्याणि दिशोपदाव्यवस्थां वक्ष्यंति॥ यदि तर्हि यो दिशि वर्त्तते स दिक्शब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसंगो भवति॥ रमणीया दिक्॥ शोभना दिगिति॥ अयमतमेतत् दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति। न रमणीयादिष्वतिप्रसंगो भवति॥ पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ ॥ ॥

क्व आश्रीयते शब्दग्रहणादस्य पादिक इत्येव ब्रूयादित्यर्थः॥ यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् एवं सप्तादशिवसतीत्यादिन सिध्य तिपौह केयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाद्दोषः॥ पुंवद्भावस्त्विति दिशि वर्त्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात् समानाधिकरणे भाषितपुंस्कत्वाभावात्॥ सर्वनाम्न इति। यद्यपि दिशि वर्त्तमानानां व्यवस्थान प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यत इति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्त्तनात्। तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यकर्त्तव्यमित्याह॥ ॥ ॥

भा० कै० ५ दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अयं समानाकृतित्वान्न पेक्षः पुंवत् भावः। दिग्वाचिनां त्वयं द्वंद्वः। वृत्तिमात्र इति तद्धितवृत्तिः समासश्च ततो ग्रामादिति। अन्यारादियोगे पंचमी।
७०
=अत्र वदंति एवं हि षष्ठी न स्यात् तदितिपाठादिष्टसिद्धिः स्यादिसकर्तव्यः स्पष्टार्थश्च तत इति वस्तुनो विशेषणार्थं तर्हीति भाष्यमुपलक्षणं अकारो द्वारेण चतुर्दश द्वारेप्यतस्तु पुरा देशश्चानुमीयते तेन परमाणितामितइतः पुरतश्च पश्चादित्यादि सिद्धिसाधुः २=

दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थं। विशेषणार्थं तर्हि। कृविशेषणार्थे नार्थः। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी न सर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने
इहापि स्यात्॥ ततो ग्रामाय ततो ग्रामादिति। उपर्युपरिष्टात्॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते। ऊर्ध्वस्योपभावो रिलिष्टातिल्लौ च॥ ऊ
र्ध्वस्य उपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उपरि उपरिष्टात्॥ पश्चात् पश्चादिति किं निपात्यते। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च
प्रत्ययः॥ अपरस्य पश्चभावो निपात्यते॥ आति श्च प्रत्ययः॥ पश्चात् दिक्पूर्वपदस्य च दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्च भावो वक्तव्यः आ
तिश्च प्रत्ययः दक्षिणपश्चात् उत्तरपश्चात्॥ अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः॥ दक्षि
णपश्चार्द्धः उत्तरपश्चार्द्धः [redacted] अर्द्धे च॥ अर्द्धे च परतः अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः॥ पश्चार्द्धः एनबन्यतरस्यां॥ अ
पंचम्या इति प्रागसेः अपंचम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तत् द्रष्टव्यं॥ द्रष्टव्यं विजानीयात् अविशेषेण इत उत्तरं अपंचम्या इति तदाचा
र्यः स्त्रहृदूत्वा न्वाचष्टे अपंचम्या इति प्रागसइति॥ दक्षिणादाच्। किमर्थश्चकारः स्वरार्थः चितोंत उदात्तो भवतीति अंतोदात्तत्वं प
था स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबंधेन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं। विशेषणार्थस्तर्हि। कृवि
१ शेषणार्थे नार्थः अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते॥ ॥ ॥
वधित्वा षष्ठीस्याद्यतो ग्रामस्यापादानत्वं तत्वोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादप्रसंगः षष्ठ्याः दक्षिणादाच्॥ विशेषणार्थे इति॥ वाक्यस्मर एम०
१ णायोर्य आकारो न नुबंधकस्तद्वादन्नय इत्यर्थः॥ ७०

संख्या। यदा विधाशब्दः स्त्रीलिंग उपादीयते तदा तस्याने कार्थत्वात् निष्ठेऽपि विषये प्रसंगः॥ यदा तु विधानं विध इति घञन्तं एक विधानमिति के कृते पुल्लिंगनिर्देशः तदा तस्यैकार्थत्वान्नातिप्रसंगः विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवचनं गो विधे ति अन्ने विधोच्यते कः पुनरिति। किं धातुकृतो योऽर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितं अथवा धातोरर्थो धात्वर्थः क्रियाविवक्षितेति प्रश्नः॥ कल्प इति। कल्पमहर्मुखमुच्यते। कालपृथक्भावात् पृथक्भावं मन्यते। कारकाणामिति पूर्वे पदार्थविषये एव प्रश्नप्रतिवचने पृथक्भावस्याकृतानत्वाद्विषयप्रश्नायो गात् तत्र पंचधा गच्छतीत्येकस्यागमनक्रियायाः शब्देनानिवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथक्भावप्रतिपत्तिः॥ यद्येवमिति सूत्रन्यासेनैव सिद्धेर्वार्त्तिकं नारंभणीयमिति सर्वः॥ तथा हि॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते। नच गुणकालकारकपृथक्त्वे किंचित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्र

संख्याया विधार्थे धा विधार्थ इत्युच्यते॥ को विधार्थो नाम विधाया अर्थो विधार्थः॥ यद्येवं एकोऽगो विधा। एका हस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि धा विधानं धात्वर्थपृथग्भावे धा विधाने धात्वर्थे [redacted] पृथग्भाव इति वक्तव्यं॥ कः पुनर्धात्वर्थपृथग्भावः किं यत्तदेवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना ओदनं भुंक्त इति नेत्याह॥ कारकपृथक्त्वमेतत्॥ यत्तर्हि तत्कल्पे भुंक्ते सायं भुंक्त इति नेत्याह। कालपृथक्त्वमेतत्। यत्तर्हि शीतं भुंक्ते उष्णं भुंक्त इति। नेत्याह॥ गुणपृथक्त्वमेतत्॥ कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः। कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। यद्येवं क्रियाप्रकारेयं भवति विधयुक्तगतात्प्रकारे भवंति। एवंविधं

=भेदको विशेष इत्युक्तः प्रभवति ।२= अस्तीति योग्यक्रियोपलक्षणमेतत्. एवं च सत्येष्वन्नविधानस्यास्याभावात् क्रियाविषयः प्रकारो गम्यत इति तात्पर्यं ।२=

कारः स्यात्॥ ननु सूत्रन्यासे पंचधा श्लोका इत्यादावपि प्रसंगः पुनर्भाष्यं वार्त्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुंक्त इति च पृथक्भावाभावात् प्रत्ययस्य न प्रसंग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्त्तिकयोः नैष दोषः पंचधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदप्रयोगेऽप्यस्तीति क्रियापदानुषंगादस्ति क्रियापृथक्भावः॥ एकधा भुंक्त इत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्षया एकप्रकारस्य भुजेरस्त्येव पृथक्भावः एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः प्रकारविवक्षायां तु भवत्येव एकधा पाक इति पंच पाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति पंचधा पाक इत्यादौ तु भवत्येव॥

॥ ॥ ॥ ॥

भा०वै०५ एकाद्धो॥ धाग्रहणेनुवर्तमाने पुनर्धाग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थम् अन्यथानंतर्यादधिकरणविचाल एव ध्यमुञ् विज्ञायेत। ततश्च विधार्थे न स्यादैकध्यं भुंक्त इति।

७१ सहभाव इति॥ अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः इहाधिकरणविचाल एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनं यथा एकं राशिं पंचधा कुर्विति ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यत्र

त्वेकस्य विभागावस्थापनोस्य अधिकरणविचाल इति मन्यते। वचनं तु विधार्थमेव स्याद्धाग्रहणं तु ... र्थे यो ध्यमुञर्थे द्वैधं भुंक्ते एकं राशिं द्वैधं कुर्विति॥ नचा

भावात्।

=द्वित्र्योश्च धमुञित्यादेः द्विविधस्यापि अर्थस्यासंभवात्।=

एकाद्धो ध्यमुञ्॥ सहभावे ध्यमुञ्॥ सहभावे ध्यमुञ् वक्तव्यः। ऐकध्यं राशिं कुरु। स तर्हि वक्तव्यो
न वक्तव्यः अधिकरणविचाल इत्युच्यते॥ न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः यदेकमनेकं क्रिय
ते। यदप्यनेकमेकं क्रियते सोप्यधिकरणविचालः॥ द्वित्र्योश्च धमुञ्। धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनं॥
धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते स च विधेयः। पथि द्वैधानि संशये द्वैधानि॥ ॥ ॥:

मनेकस्य

वश्यमिति। अधिकरणं द्रव्यमुच्यते। तस्य विचालोन्यथाकरणं तच्चैकस्यानेकीकरणं एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः॥ अनेकस्य पदेकीकरणं

तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरणविचाले इति सूत्रमेकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि संभवात् पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः॥ द्वित्र्योः। पथि द्वैधानीति स्वा एम०

र्थिकत्वेपि स्वभावात् लवाचित्वात् द्वित्वसंख्यायोगास्तत्रैकशेषेण बहुवचनं क्वचित्तु मतिद्वैधानीति पाठः॥ ॥ ॥ ७१

पाप्ये॥ याप्यशब्दोयमस्यपादानसाधनोयापयितारमस्मादणइति याप्यः कुत्सितः। अस्तिकर्मसाधनोयापयितव्योयाप्यःदेशांतरंप्रापयितव्यइत्यर्थः॥ तत्रविशे
षानुपादानादर्तिप्रसंगंमत्वाहपाशपीति॥ तद्धुणइति। कुत्सितत्वेनप्रतिपाद्यइत्यर्थः॥ एतच्चांतरंगत्वाच्च प्यतेप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रत्यासन्नत्वात्कुत्साश्रयणस्य

याप्येपाशप॥ पाशपिकुत्सितग्रहणंकर्त्तव्यं। वैय्याकरणपाशः। याज्ञिकपाशः। योह्यपयितव्योयाप्यस्तत्रमाभूदिति॥
अथवैय्याकरणः॥ शरीरेणाकृशः। व्याकरणेनचशोभनः कर्त्तव्योवैयाकरणपाशइतिनकर्त्तव्यः॥ कथंयस्यभावाद्द्रव्ये
=तदभिधानद्रव्यस्यविव= शब्दनिवेशस्तदभिधानेतद्धुणोवक्तव्येप्रत्ययेनभवितव्यंनचकार्श्यस्यभावात् द्रव्येवैयाकरणशब्दः॥ पूरणाद्भागेती
=क्षतद्गुणवक्तव्येइति= यादन्॥ पूरणग्रहणंशक्यमकर्त्तुं। नह्यपूरणस्त्रीयशब्दोस्तियत्रदोषःस्यात्। ननुचायमस्तिमुखतीयःपार्श्वतीय
यइति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिएवमस्यनभविष्यति॥ उत्तरार्थंतर्हिपूरणग्रहणंकर्त्तव्यं॥ प्रागेकादशभ्यो
॥छंदसीतिपूरणाद्यथास्यात्॥ ॥ ॥

=जातोकुत्साप्रसंगवात्=
न्याप्यत्वात्॥ यत्रतुप्रवृत्तिनिमित्तस्यकुत्सानैवसंभवत्यश्वकोदेवदत्तकःसकइत्यादौतत्रसहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेणप्रत्ययोभवत्येवएवंचदेव
॥दत्तयाशइत्याद्यपिभवतियद्यभिधानमस्ति॥ ॥ ॥७॥ ॥

=यदि तु सिद्धं विशयादिर्द्विवचनानेशः सपरं स्यात् वनकर्त्तव्यता यां नकश्चिद्विशेषः स्यात् २=

भा०कै०५ ७२ एकादा॥ एकशब्दात्किनिची ति॥ एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते। असहायग्रहणं चेतरथ्येसविशेषणात्तात् नामिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थ-
वाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकस्मात्काशमिसाहो मा भूदिति॥ कथं पुनर्द्विबहुष्वर्थे प्रत्ययो विधीयते नन्वेकशब्दो द्विबहुष्वर्थो वर्त्तत इत्याह॥ सिद्धं त्विति॥ संख्यैवादेशः संख्यादे

× यः। एकरूजानि-एकाः ६

एकादाकिनि। एकादाकिनिच्चिद्विबहुष्वर्थे प्रत्ययविधानं। एकादाकिनिचिद्विबहुष्वर्थे प्रत्ययो विधेयः। एकाकिनौ एकाकिन इति। किं पुनः
कारणं न सिध्यति। एकशब्दोयं संख्यापदं। संख्यया च असंख्येयमिसर्थे। सिद्धं तु संख्यादेशावचनात्। सिद्धमेतत्कथं द्विबहुष्वर्थायाः संख्यायाः
एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायस्य वा। असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः। असहायः एकाकी। असहायौ एकाकिनौ। अ-
सहाया एकाकिनः। सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं एकादाकिनिच्चिद्विबहुष्वर्थे प्रत्ययविधानमिति॥ नैष दोषः
। अयमेकशब्दः अस्त्येव संख्यापदं। तद्यथा एकः द्वौ बहव इति। अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते। तद्यथा। सधमादो द्युम्न्य एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः
॥ अस्त्यसहायवाची॥ तद्यथा एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः॥ ॥ इति श्री भगवत्प-
तंजलिविरचिते श्री व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ श्री ॥

शः सच द्विबहुशब्दयोरसहायस्यैवेत्यर्थः॥ द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव॥ अयमेकशब्द इति उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनं प्रायस्येपिहि वर्त्त-
ते। अल्पप्राणः एको गोत्र इति समानार्थेपि वर्त्तते। नैकधेति साधारणेपि वर्त्तते। तेरेव दन्तपत्तनयोरेकामानेति॥ एकाग्न्य इति आचाकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञेयः॥ ॥ एम० ७२
॥ भाष्यप्रदीपे कैयटे प्रथममाह्निकं पंचमाध्यायस्य तृतीयपादे॥

=मानपदंत्वेतः कनुकौनेसततः कनुकोरवान्तुवृत्तेरिति भावः। २=

=सुबंतेन समानाधिकरणवृत्तिर्यैषां तद्धितानां ते इत्यर्थः।४= =क्रियाविशेषणत्वेन २=

अतिशायने तमबिष्ठनौ। किमिदमिति। किमयं एपन्तस्य निर्देशः आहोस्विदणन्तस्य कर्म्मव्युत्पत्त्यर्थ इति संदिहानः पृच्छति देशणा इति। दृष्ट्वा आदेशणाः साधुत्वेन प्रतिपाद्या एतेस्त्सूत्रे निबध्यन्ते प्रसंगेन साधुत्वप्रतिपादनार्थं ततो निपातनादेव एपि साधुत्वमपि सकलं भवति। यावदिति। यावत्ता वच्छब्देन परिमाणेन पाधिकादपि परिच्छेदः साधर्म्याद्यन्त्वा पि प्रयुज्येते प्रकर्षे इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्य द्योतकस्तस्यैवार्थस्य यथा तिष्ठति गतिनिवृत्तौ वर्त्तते स एव गताव पि प्रशब्दस्यान्तद्धेतस्य प्रारं भस्य द्योतकः प्रतिष्ठत इति। कस्य पुनरिति द्रव्यवाचिनीहप्रकृतिर्नेव द्रव्यस्य प्रकर्षो स्तीति मत्वा प्रश्नः आप्रातिपदिकादिति वर्त्तत इति ननु सुबंतसमानाधिकरणवृत्ति भिरितस्तद्धितैर्भवितव्यं उक्तं पियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तते सौविभक्त्यन्त इति घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिंगाच्चैनेष दोषः प्रकृतेरिदमुपलक्षणं सा च प्रकृतिः सुबंता वा भवतु आप्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः न च प्रादुरस्येति॥ शब्दस्याभिधानत्वादभिधानस्य चाभिधेयगुणाभावाद्गुणस्य च स्वोप

अतिशायने तमबिष्ठनौ अतिशायन इत्युच्यते॥ किमिदमतिशायन इति देशणाः सूत्रे निबध्यन्ते क्रियन्ते यावत् ब्रूयात् प्रकर्षे अतिशय इति तावदति शायन इति॥ कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते॥ आप्रातिपदिकादिति वर्त्तते॥ आप्रातिपदिकस्य प्रकर्षे। आप्रातिपदिकं वैशब्दः॥ न शब्दस्य प्रकर्षा प्रकर्षौ स्तः। शब्देऽसंभवादर्थे कार्य्यं विज्ञायते। कः पुनः आप्रातिपदिकार्थः द्रव्यं। न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते॥ ॥ ॥

कारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः यदा तु तस्य गुणाभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्षे आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याप्याश्रीयतां। नैतदस्ति शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवंतीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः शब्दस्य वा चकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्नोत्यवगमयितुमिति तत्प्रकर्षप्रत्यनपेक्ष एव द्रव्यमिति यत्किंचिदेतदिति सर्वेनाम्नापणमर्थ योगं एवं स्थिते तत् द्रव्यत्वेनाविवक्षितं तेन जातिगुणक्रियाद्यपि गम्यंते न वै द्रव्यस्येति यद्वस्तुस्वातंत्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः तथा हि शुक्लतरं रूपमित्य त्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणात् द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तात्तत्प्रकर्षः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

=शब्दार्थयोस्तादात्म्याध्यासस्य तत्र तत्र प्रतिपादितत्वात् युक्तमेतदिति चेत्स्वरूपतउच्चत्वादिरूपेण तत्कृतप्रकर्षे ण द्रव्यस्य प्रकर्षो न प्रतीयत इत्यत्र तात्पर्यात्। ३= गुणस्यापीति। प्राधान्येनाश्रयणाद्द्रव्यरूपस्य [illegible] गुणस्यापि आश्रितादृषा=
=श्रितादेवधर्मान्तरात्प्रकर्षइत्यर्थः॥ निमित्तान्तरादिति। गुणगतशुक्लत्वादिजातिसमानाधिकरणेनैवेत्यर्थः॥

=ननु गुणप्रकर्षआश्रीयमाणे पाचकतर इति न स्यादत आह· आश्रित इति·१= स्वगतप्रकर्षवशेनेति· स्वाश्रिताश्रितत्वसंबंधेनेत्यर्थः।१=अभिधीयत इति· तरबादिभिः।२=

स्याच्च २

भा॰ कै॰ ५ एवं तर्हीति। आश्रितोभिधेयधर्मो गुणः स कश्चिद्यद्वद्यत्प्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लतरः पटः इति यथा पटस्य स्वतो न शुक्लत्वं नाप्यशुक्लत्वं शुक्लो गुणो व्यपदेशहेतुरेवं स्वगतप्रकर्ष

७३ द्वारेण द्रव्यस्यासतो प्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतु[redacted]भवति॥ न दुक्तं हरिणा द्रव्यपदेशप्रत्यय उपाधीयते गुणैः भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीयते इति रूपं परूपेण द्रव्यमाख्या

यते यथा प्रकर्षप्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते न तथेति। यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः संति तथाप्यंतरं गत्वा तत्प्रवृत्तिनिमित्त गुणप्रकर्षो श्रयः प्रत्ययः क्रिया शब्देभ्यः पाचकादि

भ्यः क्रियायाः वृत्तिनिमित्तं प्रकर्षे प्रत्ययो जाति शब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरित प्रसिद्धवा हदो हादि प्रकर्षे प्रत्ययः। उपाधिसंसर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्र

प्र१

एवं तर्हि गुणः। एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यं द्रव्यमपि द्रव्यान्तिपरिकार्थो गुणोपि तत्र कुत एतत् गुणस्य प्रकर्षे

भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्षे इति क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यं। शुक्लतरः कृष्ण

एमाभूदिति। न तर्हीदानीमिदं भवति॥ ॥ ॥

=इंजनद्रव्यप्रकर्षस्तत इत्यर्थः।३= स्वगतः कारणकृत इति·२= उपचरितः गुणक्रियागतः प्रकर्षो यस्मिन् द्रव्ये·२= उद्बोधकत्वात्...

कर्षे नापि शब्दवाच्यत्वमाश्रित इत्युक्तं। सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना प्रकर्षो विद्यते नापि शब्देनोपेतिवाच्यतामिति तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये मवतु मा वा आश्रितध

र्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः अद्रव्यप्रकर्षे इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षे द्रव्यविषयो द्रष्टव्यः एवमपीति यथा गुणस्य

नित्यस्यानित्यद्रव्यसमवेतस्य कस्यचिन्महत्त्वादेः स्वतः प्रकर्षो नित्यस्य तु कारणकृतस्तथा द्रव्यस्यापीति मन्यते समानगुणग्रहणमिति द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजा एम॰

तीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षस्य भावात् कृष्णाच्छुक्लतर इति माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ७३

अध्वर्युर्वै श्रेयानिति अध्वर्योः परिशिष्टेभ्यः प्रशस्यत्वं प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते । अंधानां काणतम इति अंधा नेत्रद्वयेनानपश्यंति काणास्त्वे केनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षम्मन्यते । समानगुण इति समाने गुणे भिन्नाश्रये निविवक्षिते तदाश्रयस्येदं सर्वं ।। काणिरयमिति तत्र अंधानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धं तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तु या च लोकप्रसिद्धिरंधानां काणो राजेति महान् हिमवानिति सर्षपान्महीयान् हिमवानिति मा भूदि

अध्वर्युर्वै श्रेयान् पापीयान् प्रतिप्रस्थाता ।। अंधानां काणतम इति । समानगुणे एषा स्पर्द्धा भवति । अध्वर्युर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः । अंधानां काणतम इति । काणिरयं सोक्ष्णैव न ते । सर्वे इमे किंचित्पश्यंति अयमेषां काणतम इति । अदूरविप्रकर्ष इति वृक्षस्य मि हमा भूत् ।। महान् सर्षपः महान् हिमवानिति ।। जाते नेति वृक्षस्य मि हमा भूत् वृक्षोयं प्लक्षोयमिति । न तर्हीदानीमिदं भवति ।। गोतरः गोतरा अश्वतरः अश्वतरा इति । नैष जाते प्रकर्षः ।। कस्तर्हि गुणस्य । गौरयं यः शकटं वहति । गोतरोयं यः शकटं वहति सीरं च । गौरियं या समां समां विजायते । गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च ।। अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति ।। अश्वतरोयं योष्टौ योजनानि गच्छति ।। तथा ति

॥ ३ ॥ सूत्रे क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं । साधनप्रकर्षमा भूत् ॥ ॥ ॥

सर्थेः ।। जातेरिति ।। आश्रयप्रकर्षो जातेः प्रकर्षमन्यते कस्तर्हीति प्रश्नः गुणस्येति परिहारः अभिधेयसहचरितलोकप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः ।। केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तिं मन्यमानाः शब्दार्थीभूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः ।। साधनप्रकर्षे मा भूदिति ननु च साधनस्य गुणाभावात् प्रधानस्य च या क्रियायाः प्रकर्षे संभवात्तत्र प्रकर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति । एवं मन्यते । प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्बलेन व्यपदिश्यंते गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत् स्वगते य

॥ यदि स्वेवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ ॥ ॥

स्मा

मा०कै०५ नैष दोष इति वृद्धानामपि दोषाणां प्रक्रमे सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः। यस्य प्रकर्षोस्तीति संभवव्यभिचाराभ्यामपेक्षत्वादुपाधिनिर्देशः स्येति भावः॥ काशिकस्ये
७४ ति काशिषु भव इति ठञि ठ्योरेकतरः प्रत्ययः। गुणान्तरमिति पूर्वं सूत्स्यान्तरदर्शनात् गुणप्रकर्षः प्रतिपादितोऽत्र तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः। शुक्लादिति
कृष्णे मा प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्लकृष्णशब्दात्प्रसङ्गो मा भूदित्यर्थः॥ न ह्याढ्याभिरूपाविति स्पर्द्धा हेतो गुणस्याभावे नानाश्रयगुणद्वयाश्रितस्पर्द्धा हेतु प्रकर्षे नुभ

नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। गुणग्रहणं कर्त्तव्यमिति। न कर्त्तव्यं। यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य। कथं ज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके इह समाने आयामे विस्तारे पटस्य अन्यो र्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य। गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पिन उत्पादयमानाः द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति। अन्येन सुष्ठु धौतकं कुर्वन्ति अन्येन शैफालिकमन्येन माध्यमिकं॥ यदप्युच्यते। क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यं शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति न कर्त्तव्यं॥ समानगुण एव स्पर्द्धो भवति॥ न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते। वाचकेन खल्वप्युसन्नव्यं। न च शुक्लात् कृष्णे प्रसङ्ग उत्पद्यमानो वा च कः स्यात्। यदप्युच्यते। अदूरविप्रकर्ष इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यमदूरविप्रकर्ष एव स्पर्द्धो भवति। न हि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते। यदप्युच्यते। जातेर्नेति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं॥ ॥

वत्सेव प्रसङ्गः आढ्याभिरूपयोराधः श्रेयानिति शुक्लकृष्णयोरपि तरा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोयं कृष्णाच्छुक्ल इति न च शुक्लादिति शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनि एम०
मित्तप्रसामान्यं शुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः॥ न हि निष्कधन इति अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः॥ ७४

=तथा चाढ्याभिरूपयो राढ्यतर इति प्रयोगो नेत्यत्र भाष्यतात्पर्यं=२

जननेति। अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात्। तद्गतायां जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् यत्नलभ्यत्वायमर्थः। सत्त्वादिर्न प्रकर्षोपकर्ष-
भाक्। घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पाद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायांति। यद्यपि वत्सकाद्यितस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाश्रयभेदात् गुणस्य भेदाव-
गमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेऽपि भेदाभावात् प्रकर्षापकर्षायोगः। साधनं वै द्रव्यमिति ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं क-
रणमिति नैष दोषः पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिरः तेन भेदस्यानवगमाद् भेदमाश्रित्य निर्देशः न च प्रधानस्य क्रियायां स्वतः प्रक-

=भेदाभावादिति आश्रयभेदकृतारोपविषयभेदस्याप्यभावादित्यर्थः।२= =व्यक्तावभिव्यक्ता भवंतीत्यर्थः।२= भेदावगमादिति गुणस्य स्वतो भेदेऽपि विभिन्नद्रव्यसंबंधवत्त्वाद्भेद इत्यर्थः।२=

जननेनया प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। यदप्युच्यते॥ तिङश्चे सत्त्वक्रियाग्रहणं कर्त्त-
व्यं। साधनप्रकर्षमात्रादिति न कर्त्तव्यं। साधनं वै द्रव्यं॥ न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः॥ ॥ ०॥

र्षे संभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षास्ति। पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः प्रकर्षे युक्तेऽपि साधनेऽकदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात् क्रियाप्र-
कर्षे तु कार्ये स्वकारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः एकौ द्वौ त्रय इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्र-
कर्षाभावः बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वात् भवति प्रकर्षः बहुतरा इति एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः भाष्यकारेण तु जा-
तिप्रकर्षाभावोऽत्र न्यायानुसारेणागम्यमानत्वान्नोक्तः॥ ॥ ॥ ॥

=वैधर्म्यग्रहणाच्च·१= नचेति·एकत्वानेकत्वरूपवैधर्म्यस्य सत्त्वादिति भावः। एकत्वानेकत्वयोर्वैधर्म्यस्यैवाभावमुपन्यस्यति·एकस्यापीति·१=

भा०कं०५ किंपुनरेकमिति॥ ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो नचैकानेकयोर्विशेषाग्रहणं नैष दोषः एकस्यापि मेदव्यवहारो दृश्यते यथा परद्रव्याम्रडुणासीस कुन्त

७५ रश्चैषमः अन्य एवायं संवृत्त इति। तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते यथा भिन्नापि क्रियानिवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयत इ सेकोच्यते॥ तत्र तो हि भवद्भिरास

तेभवंतत्रासत इ सा दौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि एकत्वं चाग्निसोऽक्ष्नतिङः तान्येकशेषारंभप्रयोजयंति क्रियाया एकत्वा

दिति एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदात्तूपचरितभेदमुतानेकमेवेति संशयात्मा उपपन्नः यद्येकमिति एकत्वे जातिवद्गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः॥ समा

किंपुनरेकं शौक्ल्यमाहोस्विन्नाना। किं चातः। यद्येकं प्रकर्षो नोपपद्यते। न हि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति। अथ नाना स

मानगुणाग्रहणं कर्तव्यं॥ मुक्ताफलस्येमा भूदिति अस्तु एकं शौक्ल्यं। ननु विशेषवत्। किं कृतो विशेषः अल्पत्वमहत्त्व

कृतः अथवा पुनरस्तु एकं निर्विशेषं च॥ ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते॥ न हि तेनैव प्रकर्षो भवतीति॥ ॥

=निरवयवं·१= =सावयवं·२= तस्य·१

नगुणाग्रहणमिति तुल्यमेदेयथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यांतरापेक्षः प्रकर्षः एकं कृष्णापेक्षोपीति तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणाग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः॥

ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षप्रकर्षप्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया नैष दोषः एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणांतरापेक्षो

पि प्रकर्षो नोपपद्यते यथा गोत्वं नात्मापेक्षया नापि जात्यंतरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबंधनप्रकर्षसंवेदनं इच्छतीति नैव समानगुणाग्रहणं क

र्तव्यं विशेषवदिति ततो विशेषाश्रयत्वादन्यता उपपन्नः प्रकर्षः अल्पत्वमहत्त्वकृत इति क्वचिदाश्रयेऽल्पं क्वचित्तु महदित्यर्थः॥ ॥ ॥ राम० ७५

=रूपादिसावयवमिति सांख्यानुसारेणेदं·१=

=संवेदादिति॰गुणांतरेणकृष्णादिनाप्रच्छादितत्वादपकर्षः॥अप्रच्छादितःकेवलंशुक्लस्तुप्रकृष्टइतिभावः।१=

श्री१

गुणांतरेणप्रच्छादनादितिसंभेदात्मिकैरागादिसर्थे॥ यथाजातुसत्यारिवासितायामल्लिकायाः किमंतरादिति। अतिशायनइतिकिंप्रत्ययार्थनिर्देशः आहोस्वित्प्रकृत्यर्थ
स्यविशेषणमितिसमर्थविभक्तिश्रद्धारेणविचारः॥ द्वितीयांतादितियदातिङंतेनविग्रहार्थे विग्रहवाक्यंप्रदर्श्यतेतदाद्वितीयांतादुत्पत्तिः कृदंतेनतुवाक्यप्रदर्शनेषष्ठ्या

गुणांतरेणप्रच्छादनात्प्रकर्षोभविष्यति॥ अथवापुनरस्तुनाना। ननुचोक्तंसमानगुणग्रहणंकर्त्तव्यंशुक्लात्प्रकृष्टे
माभूदिति॥ नकर्त्तव्यं। समानगुणएवसंप्रत्ययोभवति॥ नह्यधाभिरूपौस्पर्द्धेते। वाचकेनखल्वपिसुतरां। नचशुक्ला
त्प्रकृष्टेउत्पद्यमानोवाचकःस्यात्॥ किमंतात्सुनरूपस्याभवितव्यं। द्वितीयांतात्अतिशय्यमानात्॥ शुक्लमतिशेतेशु
क्लतरःकृष्णमतिशेतेकृष्णतरः॥ यदिद्वितीयांतादतिशय्यमानात्कालोतिशेतेकालींकालितरइतिप्राप्नोतिकाल
तरइतिचेष्यते। तथाकालीअतिशेतेकालंकालतरा इतिप्राप्नोतिकालितरेतिचेष्यते॥ ॥ ॥

भाव्यंशुक्लस्यातिशायनइतितदाषष्ठ्यादौसंदेहोभवतिकर्त्तरिषष्ठीवा स्यात्कर्मणिवाकरणेल्युट्स्यात्कर्त्तरिवेति अथवाद्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमितिषष्ठ्यपिगत्य
तेप्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्याचसमर्थविभक्तिः कालितरइतिघरूपकल्पेतिह्रस्वः ॥ ॥श्री ॥७॥ ॥

भा०कै०५ गर्गोतरः प्राप्नोतीति॥ वृत्ताव् पि लिङ्गविधानात् संख्याविशेषसंप्रत्ययात् बहुवचनान्तात् प्रत्ययोत्पत्तिः विरुद्धा। अव्यतिरिक्तं वय इति प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थी वयःप्रतिपत्तिर्वयः

७६ प्रकर्षे ऐवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेणास्य विप्रकर्षाद्धाऽवृत्तु वयःप्रतिपत्तिर्नास्तीति ङीयोप्रसंगः स्वार्थिकत्वेनुप्रत्ययावद्ध्येव वयःप्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः त

रयोः कृत्वादित्वितरपः स्वार्थिकत्वात्सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्यत इति भावः॥ ङीब्पीति॥ टाब्यवादत्वात् ङीप इति भावः अन्येत्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्ने न ङीया

प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यंक्तव्यमिति टाबेव भविष्यति यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वान्नद्वि

तथा गार्ग्योतिशेते गर्गो न गर्गेतरः इति प्राप्नोति। गार्ग्येतर इति चेष्यते। तथा गर्गोऽतिशेरते गार्ग्य(गार्ग्य)तरा इति प्राप्नोति। गार्गेतरा इति

चेष्यते। एवं तर्हि प्रथमान्तात् स्वार्थिको भविष्यति। कालः अतिशेते कालतरः कालीऽतिशेते कालितरा। गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्येत

रः गर्गोऽतिशेरते गर्गतराः। यदि प्रथमान्तात् स्वार्थिकः कुमारितरा किशोरितरा॥ अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति

ङीप्प्राप्नोति। तरपो कृत्वात् स्त्रीप्रत्ययो न भविष्यति॥ टाबपि तर्हि न प्राप्नोति उक्तेपि हि भवन्ति टाबादयः॥ उक्तमेतत्स्वार्थि

१ काष्टाबादय इति ङीबपि तर्हि प्राप्नोति॥ एवं तर्हि गुणोऽभिधीयते॥ ॥ ॥

=निमित्तमात्रमभीतस्य·१= =धरूपतिमत्वे घति वचनादित्यर्थः॥२=

न्तान्तात्सामपि की प्रथमे वोत्पद्यते न सप्तमी भाष्यकारस्तु निमित्तसमसन्निधानादिष्यवादे नैवात्र ङीयभाष्यं न नु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति। एवं तर्हि गुण इति अतिशे

तेनेनेत्सति शायनो गुणोऽभिधीयते कारणे त्वन्। आश्रयद्रव्यवाचिनः सप्रमवे नेगुणे प्रत्ययविधिः ततोव्यतिरिक्तार्थाभिधानात् द्योतत द्वयोर्लक्षणं ङीबभा एम०

वः गुणाभिधाने कालितर इति समानाधिकरण्याभावात् द्यादिविति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेत् वचनाद्धयधिकरणेपि भविष्यति॥ ॥ ॥ ७६

एवमपीति षष्ठीप्रसंगस्तु द्रव्यवचनात्त्वचोदितः सो ऽपि समभेदस्य गुणगुणिनोः सर्वदात्र विवक्षितत्वात् तत्सामप्यात्मभेदविवक्षायां मं चादित्वस्वलिंगसंख्याऽपरित्यागप्रसंगः आ
श्रयत इति विशेषणानां चाज्जातेरिति वचनात्तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते॥ अथवा क्रियेति अतिशायोतिशायन

एवमपि लिंगवचनानि न सिध्यंति। शुक्लतरं शुक्लतरा॥ शुक्लतरः शुक्लतरौ शुक्लतरा इति। आश्रयतो लिंगवचनानि भवंतिगुण
वचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंति। तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी। शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति।
यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वचनं तद्गुणस्यापि भविष्यति॥ अथवा क्रियाभिधीयते। एवमपि लिंगवचनानि न सि
ध्यंति आश्रयतो लिंगवचनानि भविष्यंति॥ एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति यद्धि अतिशेते यच्च अतिशेष्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भव
तः। नैष दोषः कथं शेतिरकर्मकः॥ अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवंति। कर्माऽपरिष्टाद्विधयः कर्मस्थभावकानां कर्म
स्थक्रियाणां वा भवंति। कर्तृस्थभावकश्च शेतिः॥ अथ यद्येवं द्वितीयांता दुत्पत्तिः प्रथमांताद्वा स्वार्थिकः अथापि गुणोऽभिधीयते।
अथापि क्रिया। किं गतमेतदियता सूत्रेण॥ आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यं गतमित्याह। कथं यदा तावद्द्वितीयांतादुत्प

त्रिः प्रथमांताद्वा स्वार्थिकः॥१०॥

नमिति मादेलुड्विधानात्॥ आश्रयौ भवत इति उभयोर्निर्वर्तकत्वादिति भावः॥ अकर्मका अपीति अर्थान्तरवृत्तित्वात्कर्माऽपरिष्टा इति अतिशयिक्रियाकर्तृत्वेपि वृत्समवेतान
तु कर्मणीति कर्माश्रयलिंगसंख्याभावरसुकं भवति कर्माऽपरिष्टा इति द्विवचनमिह कर्माऽपरिष्टाविधेः कर्माश्रितत्वस्य चोदितत्वात्॥ आश्रयतो लिंगवचनानी सत्रसमवाप्या
(१ अयोग द्यतेन तु निर्वर्तक इत्यर्थः॥ ॥ ॥

भा०कै०५ सुट् भविष्यतीति कर्तृसाधनः। कः प्रयोज्यार्थ इति। अचेतनत्वात् गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते। गुणगुणिनमिति। अस्माभिः प्रकर्षे स्वमतिशेषे तितत्समर्थो

७७ चरणलक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितं। कः पुनरिति। शेतेरनेकार्थत्वात् प्रश्नः। यो यत्रेति स्थानार्थः शेतिर्व्याजत्वा

शयइत्यत्रेति भावः॥ गुणगुणिनाविति। अवतिष्ठेत इत्यर्थः। तान्गुणान्गुण्यतिशाययति अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः॥ पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चा

=कस्येत्युद्० २ =भावेत्युद्० १८

तदा कस्मात् सुटो बहुत्वमित्येवमत्र सुटु भविष्यति। यदा गुणोऽभिधीयते। तदा न्याय्यसिद्धमेव। यदापि क्रिया तदापि न्याय्यसिद्धमेव। अथवा अतिशाययतीत्यतिशायनं। कः प्रयोज्यार्थः॥ गुणगुणिनं प्रयोजयति। गुणी वा गुणान्प्रयोजयति। कः पुनरिह शेत्यर्थः॥ इह यो यत्र भवति शेते स तत्र। गुणाश्च गुणिनि शेरते। शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोऽयं समीक्षितः। शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थं ब्रवीमि ते। गुणी वा गुणसंयोगाद्गुणो वा गुणिना यदि। अभिव्यज्येत संयोगात्कारितार्थो भविष्यति॥ इह अस्पाषिसूक्ष्माणि वस्त्राणि वस्त्राणीति। परत्वादातिशायिकः प्राप्नोति॥ आतिशायने बहुव्रीहावुक्तं। किमुक्तं। पूर्वपदातिशाये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति॥ ॥

×अस्यातिसूक्ष्माणि×१

गुणिनः शेत्यर्थ इति प्रकृतस्यार्थोऽण्यर्थोऽपि वा गृह्यत इत्यर्थः॥ शेत्यर्थे नास्तीति तस्याप्रसिद्धत्वात् गुणी वेति॥ गुणसंबंधाद्गुणवानतिशेते गुणिसंबंधाद्गुणो वा अभिव्यज्येते तिप्रकृष्टत्वेनेति भावः। कारितार्थ इति गुणो गुणिनमतिशाययति गुणोऽपि गुणमिति स्त्वेण्यर्थोपपत्तिः॥ परत्वादिति सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेष्यते प्रकर्ष

स्यान्यपदार्थप्रतिविशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः आतिशायिकादिति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः॥ ॥ ॥ राम० ७७

उत्तरपदातिशय इति परविप्रतिषेधेन तत्र स्वरे विशेषस्तरबंते नसमासेबहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बहुत्राद्युत्तरशब्दो तेदात्तो भवति बहुश्रीहेस्तरपि सतितरपः पित्वादनु
दात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसंगस्तथा कपि विशेषो बहुत्राद्युतरक इति तरबंतेन समासे भवति बहुश्रीहेस्ततरपि बहुत्राद्युकतरइति स्यात्तं यदातत्रैव पूर्वपदार्थातिशय स्तदा ब
हुश्रीहौ कृते तेतरब्वेदितव्यः प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तत्र प्रथममयत्कर्षयुक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तं मंसापेक्षया पकर्षयु

उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुश्रीहेर्बहुत्राद्युतराद्यर्थ इति। इह त्रीणि युक्तानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि तत्र पूर्वेमपेक्ष्य उत्तरो द्वि
तरबंते। तत्र द्वयोस्तरबंतयोरेकस्मात् शुक्लतर इति शब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति। शुक्ल शब्दादेवेष्यते। शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञा
नं। शुक्लतर शब्दे शुक्लोस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति॥ नैतद्विवदामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लोस्ति नास्तीति॥ किं तर्हि शुक्लतर शब्दोप्य
स्ति। तत उत्पत्तिः प्राप्नोति॥ तरंताच्चस्वार्थे छंदसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति। तरंतात् आतिशायिकांतात्स्वार्थे छंदसि आतिशायिको दृश्य
ते देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण॥ श्री ॥७॥

=नतु श्रेष्ठतमायेत्यातिशायिकात्तिशयिकोदृश्यत एवेत्यत आह॰ तरंताज्जेति॰=

[redacted] उत्कर्षं संतु प्रकर्षयुक्तमेवेतियोज्यं। तत्रेति। पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापेक्षया प्रकर्षविवक्षायां तरंतात्तरबुत्प
त्तिप्रसंगः॥ शुक्लतरस्येति। न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसंभवात्। शुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्तेरित्यर्थः॥ शुक्लतर शब्द इति शुक्लतरः शब्दो वाच
कोयस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वे नास्तीत्यर्थः॥ उत्पत्तिः प्राप्नोतीति॥ अनिष्टमपि प्राप्नोतीति सामर्थ्यसिद्धा विसर्गः॥ श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठायेत्यर्थः॥१०

=शुक्लादिति। अतिशयगमनमानाधिकारात्कर्त्तव्यं प्रसङ्गप्रतिपक्षे इदं तदाह शुक्लमतिशेते इति॥ तृतीयशुक्लवाचिन इति इदं मध्यमं शुक्लमित्यनेनान्वेति तृतीयशुक्लवाचिनः प्रत्ययस्य द्वितीयशुक्लवाचिनः शुक्लनवमाद्युत्पत्तिस्तत्कौण्डिन्यन्यायेन बाध्यते इत्यर्थः। अयं भावः। आद्यशुक्लापेक्षो द्वितीय

भा॰कै॰५ ७८ मध्यमादिति॥ मध्यमवाचिनः शुक्लादेरभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति। अनेन च वक्ष्यमाणेन तत्कौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लत
रशब्दादुत्पत्तिर्बाध्यते मध्यमस्य शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न तु शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव मध्यमशुक्लवा
चिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः॥ न च न्यूनः प्रवर्तेत इति स्वगतप्रकर्षापेक्षयां तद्धितोत्पत्ताविसत्यर्थः॥ ततश्च पूर्वमतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लेऽभिधेये प्र
त्ययमुत्सारयति लुग्भविष्यतीति गतार्थत्वात्प्रयोग एव लुक्। एके त्वेवं तरं मध्यमशुक्लापेक्षस्तृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात्॥ नचेति शुक्लतरतरशब्दस्य प्रयो

पाआध१

एवं तर्हि मध्यमात् शुक्लशब्दात् पूर्वापेक्षा उत्पत्तिर्वक्तव्या॥ मध्यमस्य शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनः न च न्यूनः प्र
वर्तते। अथवा उत्पद्यतां लुग्भविष्यति। वाचके न खल्वप्युत्पत्तव्यं॥ न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् न खल्वपि बहूनां प्रक
र्षे तरपा भवितव्यं॥ केन तर्हि तमपा। पूर्वेण स्पर्द्धमानो य उत्तरो लभते सितः परस्मिन्न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते। अपेक्ष्य मध्यमः पू
र्वमाधिक्यं लभते सितः परस्मिन्न्यूनतामेति यथा मात्स्यः स्थितेन पेक्ष्य स्तवापि नरस्तस्मान्नापशब्दो भविष्यति वाचकस्त्वेतस्य प्रयोक्तव्यो वाचकस्त्वे
१ त्र प्रयुज्यतां॥ ॥ ॥

गामावाद्वाचकत्वं। न खल्वपीति। परिता वृत्त्ययाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते तदा शुक्लतममिति भाव्यं न तु शुक्लतरमित्यर्थ पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षविव
क्षा तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लतर इति न कश्चिद्दोषः पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। पूर्वेणेति सितः शुक्लः
पूर्वेण स्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्षं लभते तृतीयापेक्षया तु न्यून एवेत्यर्थः। अपेक्ष्येति पूर्वेण समानार्थो दृष्टान्तो पारानाय तु पुनरुक्तः नाप शब्द इति गतार्थ एम॰ ७८
त्वात् लुग्भावाद्वाचकस्यैव प्रयोक्तव्य इति तन्मन्यसे तदा शुक्लतरमिति परिवाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकस्तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः॥ ॥

तर१

द्विवचाद्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यं निपातनात् भजेः विप्रत्ययो द्यत्र सयोद्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः तस्मिन्सति स्वं वा तिङः तातिशायने तरबीयसु
नौ भवतः तच्चोपपदं विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते एवं चोपपदग्रहणं विस्पष्टार्थं। तत्रेदं न सिध्यतीति। पारिभाषिकद्विवचनाश्रयः पूर्वः प
क्षः अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः अस्माकं चेति। अस्मदो द्वयोश्चेति एकस्मिन्बहुवद्भावः यदि पुनरिति पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु युक्तं चित्राशिद्वयापेक्षस्यैकस्य चिदर्थे द्वयोः क्षस्य द्व्यर्थ
स्य विद्यमानत्वात्प्रत्ययः सिद्ध इति भावः इहापीति। सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वय संभवात्। सांकाश्यकानामिति अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरं स्यात्। सांकाश्य
=दंतोष्ठस्यादौ॰२= =अस्माकं च देवदत्तस्यादौ॰२=

द्विवचनविभज्यो॥ द्विवचन इत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति॥ दंतोष्ठस्य दंताः स्निग्धतराः॥ पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ अस्माकं च देवदत्तस्य च देव
दत्तो ऽभिरूपतर इति। यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते। तत्रायमर्थः॥ विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्र
का अभिरूपतरा इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धं नैवं जातीयिकाद्व्यर्थता शक्या वितानं इहापि प्रसज्येत। सांकाश्यकानां पाटलिकानां च पाटलिपु (पुत्र)
त्रका अभिरूपतमा इति॥ अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्त्तव्यं यो हि बहूनां विभागस्तदर्थं। सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रेभ्यश्च
९ माथुरा अभिरूपतरा इति। तन्नाहि द्व्यर्थोपपद इति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

=उद्धृतावयवभेदस्त्वर्थः॥१=

कावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते॥ पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देन एवं निर्धारणमुपपद्यते। बहूनां विभाग इति बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशे
र्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरप् न स्यात्॥ तन्नहीति। ननु नैवं जातीयिकाद्व्यर्थता स्यादित्यतिप्रसंगोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरंगीकरणं नैष दोषः इह राशि
द्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमर्थ इति च तत आचार्येण नैवं जातीयिके तिराशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता दूषिता ततोन्या द्व्यर्थताचार्य स्या
९ भिमतेत्यालाशिष्य आह। तन्नहीति॥ ॥ ॥

आचार्य आह॥ न वक्तव्यमिति। इयमाचार्य्यस्य दृष्टिरेतामभिमता॥ इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति निरोहितावयवभेदः समासार्थः॥ तत्रैतस्यां दन्तावभेदे कृतसंख्योपादापित्वाद् द्वि
पदस्यपरिसमाप्तभेदा गीकृता भेदलक्षणो कृतसंख्यादन्तोष्ठलक्षणार्थ द्वयाश्रया द्यनातिपदा वितरेतरयोगद्वन्द्वस्तदावयवकार्यभेदसद्भावाद्यर्थतानास्तीति तरप्प्रभवति
प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा इति। अस्माकं चदेवदत्तस्य चेसजाप्यर्थद्वयसद्भावात्स्ति द्यर्थत्वं सांकाश्यकानां च पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपत
मा इसपरिसमाप्तभेदाः समूहिनः शब्देन प्रसाध्यं तेन चाणशिद्वयापेक्षा द्यर्थ [redacted] ता शब्देन प्रतिपादिताणिशिशब्दस्याप्रयोगादिति द्यर्थत्वाभावान्नरवभावः
अयात्रयतच्च निर्द्धारणमिति कृत्यं षष्ठी यावता पंचमी विभक्त इति पंचम्यातदपवादेनभाव्यं नेषदेषः सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागो स्ति विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र

न वक्तव्यं॥ नेदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणं॥ किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं। उच्यत इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमि
ति॥ एवमपि तरवीपस्य नोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं। तरवीसु नोरेकद्रव्यस्य उत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥

विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पंचम्या विषयः [redacted] स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतरा इति समुदायशब्द
प्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पंचमी नापितरप्प्रत्ययो निर्द्धारणाश्रयेण तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्य्यते यस्यैकदेशो नि
र्द्धार्य्यते यच्च निर्द्धारहेतुरेतत्त्रयसन्निधाने निर्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमास प्रतिषेधः इह तु नागानामुत्तमो नागोत्तम इति त्रयसन्निधानाभावात्संबन्धसामान्ये ष
ष्ठीति समासो भवत्येवं सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विकृतपादाना
द्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयर्कर्पाभावः प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य विकर्ष आक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते। तेन समुदायशब्द उच्चा एम०
(र्य्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसंगः॥ ॥ ॥ ७९

प्रकृतमगानिति। पाटवस्यातिशयेऽपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसंगः इ
ष्टं त्विति। यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात् प्रत्ययोत्पत्तेस्तत्प्रतिगुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते॥
तत्र गुणभेदेन गुणिनो भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः। अजादी। नियमार्थं इति। अन्यथा प्रकर्षे योर्विधानादप्रकर्षे विधि
ः स्यादिति सिद्धे विधिरिति स्वरितत्वादतिशायनमित्यस्यानुवर्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थमित्यर्थः। प्रशस्यस्य श्र इममपीति। अन्यथा तरतमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञाप

पटुर्वान् पटुरासीत् पटुतर इष्ठेमन् इति। सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् सिद्धमेतत् कथं गुणप्रधानत्वाद् गुणप्रधानोऽयं निर्देशः क्रियते। गुणान्तरयोगा
च्चाप्यन्यत्वं भवति। तद्यथा तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्ति॥ अन्यो भवानन्वृत्त इति। अजादी गुणवचनादेव। एवकारः किमर्थो नियमार्थः। नैतदस्ति
प्रयोजनं सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायेत। अजादी गुणवचनादेवेति मैवं विज्ञा
यि। अजादी एव गुणवचनादिति। किं च स्यात्। न व्यंजनादी गुणवचनात् स्याताम्। प्रशस्यस्य श्रः इदमयुक्तं वर्तेत। मत्रायुक्तं अजादी गुणवचना
देवेत्युक्तं अगुणवचनानामपि अजाद्योः आदेशा उच्यन्ते। नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयति। भवत एते अगुणवचनेभ्योऽपि अजादी इति॥ यदयं
अजाद्योः परत आदेशान् शास्ति। एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात्॥ तयोः परत इति॥ यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं॥ व्यंजनादी न हि स्याताम्॥
उपाधीनां च संकरः स्यात् पुनर्विधानादजाद्योः ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन्॥ यद्यप्येते अनुवर्तेरन् व्यंजनादी तर्हि न स्याताम्॥ ॥०

कं स्यादजादिभावस्य परिपूर्णिरिति। अजादी इत्यत्रानुवृत्ते प्रशस्यशब्दादजादी भवतः आदेशाश्चैवं व्याख्यानात् व्यंजनादी इति विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाध
नात्॥ ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात् स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद्व्यंजनाद्योर्बाधस्याप्रसंगः द्विवचनविभज्योपपदे इयसुन् इत्यत्र षष्ठ्यन्तसुपाधिसंकरो न भवति॥
ननु चैत इति। अतिशायने तमबिष्ठनौ द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्तिष्यत इत्यर्थः॥ व्यंजनादी तर्हीति। यदि च तरप्तमपावनुवर्तेयातां तयोरपि आदेशाः सुः त

स्याज्जो नानुवर्तेत तत्र च विशेषविहिताभ्यां तयोर्बाधप्रसंग एव॥०॥

भा०कै०५ आचार्यप्रवृत्तिरिति नियमार्था प्रवृत्तिर्ज्ञापनद्वारेणाऽजादिभावो ज्ञाप्यते ननु साक्षादन्यथा पुनरपि अंजनाद्यो विधिः स्यात् कृतमिति अजाद्योरिति सप्तम्यंतं न
८० प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र संबध्यत इति प्रश्नः अर्थादिति सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ननु च अजादी इति यथाश्रुत विभक्तिसंबंधे अजादि विधानार्थे संभ
वति कथं विपरिणामः शक्य आश्रयितुं नैष दोषः प्रशस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेश भावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात् प्रधानं संप्रतीयते तत्राजा
स

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योऽजादी इति ॥ यदयमजाद्योरादेशं शास्ति । ननु चोक्तं तयोरिति वक्त
व्यमिति । न वक्तव्यं । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतं ॥ अजादी गुणवचनादेवेति । न हि प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टे न चेह
र्थः ॥ अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा
हिरण्यं आढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीया निर्दिष्टं च भवति ॥ एवमिहापि पुर
=नन्वजादी इति प्रथमांतस्य प्रातिपदिकार्थ एवार्थो न तु शक्तिविशिष्ट इति कथं पूर्वशक्तिलाभ पूर्वं कथ= ॥ स्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ ॥ ॥
=संततप्रजनकतो विपरिणामव्यवहारे तथाहः प्रातिपदिकार्थ एवेति ॥२= =ननु प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणाम... विपरिणामो न आह विभक्तीति ॥१=
दी इत्यनुवर्त्तनेनादेशविधौ प्रसंयोगगुणाभावः ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः विभक्तिप्रवृत्तेन विभक्त्यंतार्थ उच्यते तस्य पूर्वशक्तिसाम्येन शक्त्यंतरोपजनेन विपरिणा
मव्यवहारः प्रातिपदिकार्थ एव हि नाना प्रक्रियो गात् कर्म्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यंतरवाच्यः अथवा तल्लिंके पि भेदे शब्दसारूप्या
त्तादवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययस्यागोपादानाभ्यां प्रति पदिकस्य विपरिणामव्यवहारो वसीयते विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः न हि प्रथमायाः राम०
॥ सप्तमीरूपेण विपरिणामसंभवः ॥ ॥ ॥ ८०
=स एवेति एवं च तदितर सकल... प्रागपूर्वकंपदं किं चिच्छक्तिदेशेन विभक्त्यंतरवाच्यः प्रथमातिरिक्त विभक्त्यंतरवाच्य इत्यर्थः । एवं च प्रकृते ओपश्लेषिकाधिकरणत्वं किम्नत्वेन बोधात् विपरिणामव्यवहार इति भावः ॥२= विपरीति एवं च प्रथमया विशिष्ट प्राति...

प्रशंसा॥ इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदंगत्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः संबंधस्य न्याय्यत्वात्तस्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह। स्त्रीलिंगेनायमिति तत्तश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति। अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यप्रसंगः कस्मान्न चोदितः तत्र केचिदाहुः। दोषोपलक्षणायैतदुक्तं अन्ये त्वाहुः सोयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति भेदविवक्षा तु तथा लक्ष्यप्रयोगाभावान्न क्रियते यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंती सतिशायनप्रत्ययांतवदभिमतलिंगवचनयोगाद्दोषाभावः। अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यकारेणाश्रि

=फलेहेतौ पंचमी·१= =वाचकद्योतकताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरप्यनुग्रहात्·१=

प्रशंसायां रूपप्। स्त्रीलिंगेनायं निर्देशः क्रियते। एकवचनांतेन च। तेन स्त्रीलिंगादेवोत्पत्तिः स्यात् एकवचनांताच्च पुंनपुंसकलिंगाद्द्विवचनबहुवचनांताच्च न स्यात्। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्माद्रूपप् भवति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तंते प्रकृतेर्लिंगवचनाभावात्तिङः· प्रकृतेरभावाव चुनं॥ प्रकृतेर्लिंगवचनभावात्तिङः· प्रकृते रूपपः अभावो वक्तव्यः। पचतिरूपं पचतोरूपं पचंतिरूपमिति सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् सिद्धमेतत्कथं।

१ क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति॥ ॥ ॥

तः अन्ये त्वाहुः प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादंतरंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यं पश्चात्तु सोयमित्यभिसंबंधात्तदभिधानेप्यंतरंगः स्त्रीप्रत्ययो न विवर्त्तते प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे कुमारीरूपेत्यत्र व्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्मान्न भवति कुमारशब्दात् तस्मिन्नेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबंतात्स्त्रीत्वमात्रमभिव्यंक्तुं टाबेव क्रियते न तु ङीप् एवं तदभिव्यक्तमिति टाप् न प्राप्नोति। नैतदस्ति कुमारीरूपइत्युच्यमाने कुटीशब्दवल्लिंगांतरं प्रतीयेत तस्मादवरूपमभिव्यक्तव्यं स्त्रीत्वमिति टाबुत्पद्यते अयमेव च परिहारः आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः तिङ्‌ प्रकृतेरिति ति ङ्‌प्र

कुमारीरूपः तरप्प्रत्ययाभिमतेभावांकतमः॥१०॥

=स्पष्टार्थं तत्तु न तथा· तिङ्बोधकत्वात्· २= तत्रैव तु आह नव जिरिति·१=

नाहर्षे१

भा०कै०५ एकाचक्रियेति। आख्यातशब्दात् क्रियायाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते भेदबुद्धिरास्यत इत्यादौ केवलक्रियावचनेद्विवचनबहुवचनागात् पचतः पचंती
८१ स्यादौ लकारवाच्यकर्त्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इतिनततः क्रियाभेदसिद्धिः एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्रसयांताद्विवचनबहुवचनाभावः द्रव्यप्रधानं नामे
तिप्रसंगे नोक्तं नत्वस्य कृच्छ्रित्वरूतोपयोगः किं देवदत्तः करोतीति। करोति रत्र क्रियासामान्यवचनः तत्रविशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तते क्रि
याविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्वितीयांतं नपुंसकं च प्रकरणादिवशाच्च क्रियाप्रश्नावगतिः गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्यासंभवात् वाक्यकः किं मुक्तं वहुकरो

=ननु देवदत्तः किं करोतीति कर्मप्रश्नेकथं क्रियामात्रवाचकेनोत्तरम् तत्राह· करोतिरत्रेति·२=

एकाचक्रियाद्रव्यप्रधानंनाम। कथंपुनर्ज्ञायतेक्रियाप्रधानमाख्यातंभवति।द्रव्यप्रधानंनामेति।यत्क्रियांपृष्टस्तिङाचष्टेकिंदे
वदत्तःकरोति।पचतीति द्रव्यंपृष्टः कृताचष्टे।कतरोदेवदत्तः। यः कारकोहारक इति॥ ॥ ॥१॥ ॥

=अस्तत्रभावः उत्सर्गकृतोव्यापारः।अस्मिन्पक्षे किंपदं कर्मपरं तत्प्रकरणादिवशात्क्रियारूपकर्मपरमितिबोध्यं·१= उपग्रहः पदस्मैपदात्मनेपदनिमित्तविशेषः।२= पश्यन्त्यो भावतीयादिधावनार्थस्य··· एकेति· एकपदोपानकारकोपस्··
सुप्यकृत्स्नं तथा किंशाटकं कएसशम्भावारकमिति केचित्तु क्रियाप्रश्नेप्यमूर्त्तत्वमावचनं करोतिमन्यते किं करोति कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः। तत्राख्यातवृत्तिप्रश्नवाक्ये
प्रकरणादिवशात्क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात् कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः। एकपदे पात्रार्थापेक्षं च
क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते व्रीहीनवहंती त्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्ये पि व्रायघप्रार्थे व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि [redacted] साध्यत्वात्
क्रियायाः शाब्दप्राधान्ये ननु व्रीहीणां साधनत्वात् द्रव्यं पृष्ट इतिय द्यपि यः पचतीति तिङं·ते नाप्युत्तरं भवति तथापि सर्वे नाम्नापराम्रष्टपाक क्रियायायं कर्त्तासदेवदत्तइ राम०

=फलांतरस्याप्यारु· व्रीहीनिति· अत्रानुव्यञ्जनारु· अथ वेति·२=

१ समभिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्यसाधनमधानत्वा प्रसंगः पदांतरेणाहि द्रव्योपत्तं क्षाल्यगुणभावं क्रिया ८१

=सइतिपदेनेत्यर्थः।क्रियाप्राधान्यनियमत्वआख्यातपदएवेतिभावः।१=

यदितर्हीति। क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनमेदं मन्यते। नैतानीति। त्वर्कोदिवाच्यकर्त्रे कर्मगतसंख्यापेक्षो वचनभेद इत्यर्थः॥ तिङोक्तत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्॥
एकवचनमपीति। पचतिरूपमित्यत्र तिङोक्तत्वादिति भावः समयादिति। परश्चेति नियमान्नकेवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवंरूपात् द्विवचनबहुवचनान्यपीति। तैर
पि समयस्य परिपालनात् यद्यपि प्राप्याप्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यत इति परिहारसंभवः तथापि परिहारांतरमाह॥ एकवचनमिति। द्व्येकयोर्द्विवचनैकव
चनेइत्यत्रैकवचनग्रहणं नकर्तव्यं द्व्योर्द्विवचनमित्येवकर्तव्यं तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो [redacted] भवंतीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति तस्य

=नकर्तव्यमिति न ... एकवचनमित्येव ... एकवचनमनभिधानात्... [illegible]

यदि तर्ह्येका क्रिया॥ द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यंति॥ पचतः पचंतीति। नैतानि क्रियापेक्षाणि किंतर्हि साधनापेक्षाणि। इहापि नर्हि प्राप्नु
वंति॥ पचतिरूपं पचतो रूपं पचंतिरूपमिति॥ तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबंधस्य न भविष्यति। एक वचनमपि तर्हि न प्राप्नोति समयाद्भविष्यति। द्विव
चनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवंति। एवं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते। तस्य द्विवह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्य
तः॥ एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यं॥ न वक्तव्यं। उक्तं वा किमुक्तं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति॥ वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। वृषल
रूपः। दस्युरूप इति॥ ॥ ॥

द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्वव सर्थे अपमेदैकत्ववतिच संख्यारहिते अप्याद्यर्थे चाव शप स्थित मेकवचनं तस्मादेकवचनेनैवात्र
समयः पाल्यते ननु द्विवचनबहुवचनान्यपि तिङोक्तार्थान्याप्यमित्यर्थः॥ लिंगमशिष्यमिति शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिंगस्य लोकव्यवहारगम्यात्वृषला
दिभ्य इति वृषलादीनां निष्टत्वात्कुत्सितविषयत्वाच्च प्रशंसायाः तत्राभावं मन्यते न्यासांतराश्रयेण सिद्धिमत्वाह॥ ॥श्री ॥ ॥

भा०कै०५ सिद्धं लिङ्गमिति॥ ननु प्रशंसायामिति सेव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि स्वेन स्वव्यापारेतिशयात् प्रशंसा क्रियते वृषलादीनामप्यसावस्ति। एवं तर्हि ये यदा निंदा प्रतिपादनाय चोररूप इत्यु
८२ च्यते तदा प्रत्ययाप्रसंगात् तद्व्यापकं वैयाकरणस्य यहणमेव वक्तव्यं स सैव पाठ्यवादे वैस्पष्टे प्रशंसा सत्तमात्रात् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसा वाच्यत्वं तेषामेव निंदावचनत्वे द
ष्टत्वे यथा राक्षसरूप इति पौरुषातिशय प्रतिपादने प्रशंसा गम्यते निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निंदा। अथ यतमवादीनां रूपप्प्रत्ययको विषयविभागः। यावता अतिशा
यनमपि पूजा निंदाविषयं पटुतमः पापीयानिति रूपप्प्रत्ययो ह्युभयविषयः पटुरूपः चोररूप इति॥ उच्यते॥ अतिशायने समानमपि योग्यपेक्षं वैस्पष्टं
तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः। अप्ययं पलांडु नेसा दौर्गर्ह्यामपि शब्दः कर्मप्रवचनीय संज्ञः ईषदसम। प्रसपानं विधेयतया प्राधान्यात् दर्थत्व

सिद्धं तु प्रकृत्यर्थे वैस्पष्ट्यवचनात् सिद्धमेतत् कथं। प्रकृत्यर्थे स वैस्पष्ट्ये वक्तव्यं। वृषलरूपोयमप्ययं पलांडु नास्करणं पिबेत्॥ चोररूपोयमप्ययम
क्ष्णोरंजनं हरेत्। दस्युरूपोयमप्ययं धावतो लोहितं पिबेत्॥ ईषदसमाप्तौ॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिंगवचनानुपपत्तिः ईषदसमाप्तौ
क्रियाप्रधानत्वाल्लिंगवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पः पटुकल्पा पटुकल्पौ। पटुकल्पा इति। एकोयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम। तस्यैकत्वादे
एकवचनं प्राप्नोति॥ ॥ ॥

मीषदसमाप्तेर्मत्वाह ईषदसमाप्ताविति। ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिंगवचनासिद्धिरित्यर्थः। एकवचनमिति। एकत्वादीषदसमाप्तेः षष्ठीप्रसंगं तु न चोदयति गुणगुणिनोरिह
सर्वदासोयमिति समेदसंबंधस्य विवक्षितत्वात् भेदनिबंधनायाः षष्ठ्याः प्रसंगाद् ग्धेवं गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानीति लिंगवचनदोषोपि नास्ति। नैवं शक्यमि
ह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडो द्राक्षेति यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति॥ का पुनर्द्राक्षाया राम०
गुडस्येषदसमाप्तिर्यन्माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते तत्स्यासमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः॥ ॥७॥ ॥ श्री ८२

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति। उभयानुग्रहादेवं हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोपि द्योतकत्वात्सार्थः एवं च स्वार्थिकत्वात् प्रकृतितो लिंगवचनानि सिध्यंति। यत्र तु नेष्यते
तत्र णाचुः स्त्रियामजितिज्ञापके न तदतिवृत्तिरिति वक्ष्यते॥ प्रकृत्यर्थे चेदिति। ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षादिषु वर्तमानाः
प्रत्ययानुत्पादयिष्यंतीति द्राक्षादिगतलिंगवचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः। नैतदस्ति। गुडादयः शब्दा इवार्थाभ्यंतरीकरणेन सोयमित्यभेदसंबंधेन द्राक्षादि
षु वर्तमाना नान्यपरित्यक्तस्वलिंगसंख्या एव वर्तंते तत्र बहुगुडो द्राक्षेत्यादि सिध्यति गुणशब्देभ्यस्त्वपद्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादि

प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् सिद्धं सिद्धमेतत्कथं॥ नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् ईषदसमाप्तौ यस्मात्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मा
त्कल्पबादयो भवंति। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थ इति। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्तंते। प्रकृत्यर्थे चेल्लिंगवचनानुपपत्तिः। प्रकृ
त्यर्थे चेल्लिंगवचनयोरनुपपत्तिः। गुडकल्पा द्राक्षा। तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पा यवागूरिति। सिद्धं तु तत्संबंध उत्तरपदा
र्थे प्रत्ययवचनात् सिद्धमेतत्कथं॥ तत्संबंधे ईषदसमाप्तिसंबंधे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं॥ ॥ ॥

षु भिन्नलिंगसंख्याजात्यभिधाने गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः। सिद्धं त्विति। यद्यप्युत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात्प्रत्य
यार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादिपदे यौगिको वर्तते न गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं भवति गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता गुडकल्पेति यद्यप्यु
पमानग्रहणं नोपात्तं तथापि सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभावव्याश्रीयते पट्वादिभ्योपि तत्रैव प्रत्ययो भवति येस्य परिपूर्णं पाटवं स लोके पटुरिति प्र। सिद्धं तेन तु सई
षदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त इति तत्संबंध इति वचनादीषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः॥ ॥ ॥७॥ ॥

=ईषदसमाप्तिसंबंधत्वाभावादीषत्सादृश्येस्यार्थः॥१८=

सिध्यतीति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिंगवचनप्रसंगात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात् सिध्यतीति सूक्तं। स्त्रीग्रहणमिति। कर्मव्यतिहारे ण
च् स्त्रियामिति स्त्रीलिंगे भावे णचो विधानात्तदंतात्स्वे प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्त्तव्यं तत्क्रियमाणं लिंगवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति। नापी
ति। उत्तरसूत्रे तु ग्रहणादृश्यमाणनियमार्थात् प्रकृतेर्ये लिंगवचने ते एव बहुच्युत्सन्ने भवतः अथवा स्त्रीग्रहणेनानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवृत्सति

सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तं ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वात्तल्लिंगवचनानुपपत्तिरिति॥ परिहृत
मेतत्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति। ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिंगवचनानुपपत्तिरिति। नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
स्वार्थिका अतिवर्त्तंतेऽपि लिंगवचनानीति। यदयं णचं स्त्रियामनुक्रान्ति स्त्रीग्रहणं करोति। यद्यप्येतत् ज्ञाप्यते बहुगुडो द्राक्षा
बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयोपवागूरिति अत्रापि प्राप्नोति। नाप्यतिवर्त्तंते किं पुनरिहोदाहरणं॥ पटुकल्पो मृदुकल्प इति नैत
दस्ति। निर्ज्ञातस्यार्थस्यासमाप्तिर्विसमाप्तिश्च भवति गुणाश्चानिर्ज्ञातः॥ ॥ ॥

वृत्तीयप्याप्रयोगं भवतः अथवा कारस्नोगोणिभ्यां षरजिति निषितकरणेन स्त्रियांङीष येनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः किं पुनरिति गुणशब्दानाम न कृपरिमाण
विषयत्वात् गुणसंबंधमात्रेण मंदमध्यमोत्कृष्टगुणे सर्वेत्र वर्त्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा प्रश्नः निर्ज्ञातस्येति अयमेवैतेष्वेवं निश्चितस्येत्यर्थः॥ विसमाप्तिश्चेति नन्व
र्थे विशब्दः गुणाश्चानिर्ज्ञात इति इयदेवपाटवमितीयत्तया न ज्ञायते गुणः इदमिदानीमुपन्यस्यति॥ ॥ ॥

इदंतर्हीति। नन्वत्र ननु गुडादयः ईषद्समाप्ताः किंतर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यं नैषदोषः यद्यपेक्षया परस्य ईषद्समाप्तिर्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यं तेन्नेवार्थमभ्यंतरीकृत्य भेदोपचारात् गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद्राक्षायां गुडत्वस्यारोपाद्यारोपनिमित्तस्य माधुर्यस्येषद्समाप्तत्वात् गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। द्रव्यमपीति। इयता माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानादेतदभेदेन च गुडस्य भेदात् कुं गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषद्समाप्त उच्यत इत्येवमपरिज्ञाने कृतकल्पमिति आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति प्रत्ययविधानादस्ति क्रियाया ईषद्समाप्तिरूपारिति भावः इतरेतरयोक्रममभिप्रायमप्रतिपद्याह कांतादिति। क्रिया

इदंतर्हि गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पाय वागूरिति। द्रव्यमपि निर्ज्ञातं। इदंतर्हि कृतकल्पं भुक्तकल्पं पीतकल्पं॥ कांतात्प्रत्यय विधानानुपपत्तिः कस्य भूतकाललक्षणत्वात् कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्॥ कांतात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः किंकारणं। कस्य भूतकाललक्षणत्वात् कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात्॥ विसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः। नचास्ति संभवः यद्भूतकालं च स्यात्॥ असमाप्तिश्चेति सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात्॥ सिद्धमेतत्कथं॥ आशंसायां भूतवच्चेति एवमत्र क्तो भविष्यति। इदंचाप्युदाहरणं॥ यज्ञुकल्पो [redacted]म उकल्प इति॥ ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति समाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञात इति॥ ॥ ॥

फलनिर्वृत्तौ क्रियापवर्गो भवति सति च क्रियापवर्गे न कुतः क्रियाया ईषद्समाप्तिरित्यर्थः सिद्धं त्विति। भविष्यत्कालाया ईषद्समाप्तायाः क्रियाया आशंसमानत्वादिसध्ये जीतः क्तो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयः क्तो नादपि प्रत्ययैर्भाव्यं ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति तथा निरं तादपि पचतिकल्पमिति यदपि क्रियैकदेशापवर्गोश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवंति कृतकल्पं वस्त्रमिति। एवं च कृता कृतादयः एकदेशाकरणेऽपि [illegible] अयाः प्रयोगा उपपन्नाः। सकलक्रियापवर्गाश्रये भूतकालविषयक्त प्रत्ययापेक्षे तु चोद्यमिति समाधाने। एवं च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङंतेभ्यः कल्पादयो भवंति। पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्कल्प

भा॰कै॰५ लोकत इति यावता माधुर्य्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावद्य अयमर्थ इष्टसमाप्तिसंभवः अथ वा गुडगतमाधुर्य्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपात् गुडजातिसम्भावाच्चेष

८४ द समाप्तं गुडत्वं द्राक्षायां गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः विभा। अथ सुबन्तग्रहणमिति सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्त्तनादर्थे लभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः। प्रा

तिपदिकान्मा भूदिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययानामिह शास्त्रे अर्थवत्तापरिकल्पनात्प्राति पदिकमपि स्वार्थादि पंचके प्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्र

वर्त्तेत इति ततोपि प्रत्ययप्रसंग इति भावः नास्त्यत्र विशेष इति ननु सुबन्तादुत्पन्नो ऽसंख्यो बहुसे च इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः स्यात् प्रातिपदिका

=अयंभावः। घटं पटे नेसाहेप्रत्ययत्वागत्स्य कर्त्रादिबोधकत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितं शास्त्रेणाश्रीयते इति परिपूर्णत्वात् तस्य प्रियकुत्सनादिभियोगो भवति यच्च तु अलदधीसादौ प्रत्ययोनास्ति तत्रालुग्भावः प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिबोधकत्वात् परिपूर्णत्वं स्यादिति

लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानं॥ तद्यथा पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते। यो लघुनोपायेनार्थान् साधयति॥ पटुकल्पोयमित्यु

च्यते॥ यो न तथा साधयति॥ इदं चाप्युदाहरणं गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति। ननु चोक्तं॥ द्रव्यमनि

र्ज्ञातं इति॥ लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातं। विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु विभाषाग्रहणं किमर्थं विभाषा बहुच् यथा स्यात् बहुचा मुक्ते वा

ऽकपमपि यथा स्यात्॥ ॥ ॥

न्नसन्नौ षत्वप्रसंगः नैष दोषः सुबन्ताद् उत्पन्नो ऽव्ययसंज्ञानिबंधनकुत्वादिनिषेधार्थोपलः कर्त्तव्यो बहुच् पूर्वे सत्त्वमताल्प्ये पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमि

तितन्नियमार्थं पदादिविधावेव न पदांतविधाविति एवं च प्रातिपदिकात् उत्पन्नो यत्नः क्रियते सात्पदाद्योर्बहुच्प्रे ति अत एव तुल्यन्यायतया सुपश्चात्म एम॰

नः क्यजित्यस्य सुग्रहणस्याक्षेपः॥ पूर्वेत्र तिङो विधिरिति अस्य ज्ञापनार्थमिह सुग्रहणं तेन पूर्वेत्र प्रातिपदिकात्तिङः ताच्च कल्पादयः सिद्ध्यंतीत्यर्थः॥ ८४

नैतदस्तीति॥ ज्ञापकमंतरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः॥ ॥ श्री ॥ श्री श्री श्री

नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृतामहविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं। कल्पादयोपि यथा स्युरिति। ननु च बहुजप्युच्यते। कल्पादयोप्युच्यंते। तदुभयं वचनाद्भविष्यति॥ नैवं शक्यं। अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे अनवकाशो बहुच्कल्पादीन्बाधेत। कल्पादयोप्यनवकाशाः ते वचनाद्भविष्यंति। सावकाशाः कल्पादयः। कोवकाशः। तिङंतान्यवकाशः॥ अथ सुब्ग्रहणं किमर्थं। सुबंतादुत्पत्तिर्यथा स्यात्॥ प्रातिपदिकान्माभूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ नास्त्यत्र विशेषः सुबंतादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा यद्येवं इहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन स्यात् पचात्मनः कपजिति॥ इहापि नास्ति विशेषः सुबंतादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा। अयमस्ति विशेषः सुबंतादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति॥ प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति॥ ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा। कथमारभ्यते नःक्य इति॥ नह्यावश्यं वक्तव्यं॥ सुबंतादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थं॥ तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं। सुबंतादुत्पत्तिर्यथा स्यात् तिङंतान्माभूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं॥ प्रातिपदिका वर्त्तते। अत उत्तरं पठति॥ बहुचि सुब्ग्रहणं सर्वत्र तिङो विधानं बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते। सर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत॥ नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतं। अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति। एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं सर्वत्र तिङो विधानात् बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते सर्वत्र तिङो विधानात्। सर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्त्तते। तदिहापि प्राप्नोति॥ ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्त्तते। अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्यं॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति। पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थं। यदि सुब्ग्रहणं क्रियते सुप एव सिध्यति॥ ॥ ॥ ॥

मा०कौ०५ एवं स्वर इति जस उदात्तत्वं स्यात् पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः॥ स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति। बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात् समुदायाच्च जसोऽविधा
८५ नात्तस्याप्रसक्तेन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां समासाप्रवृत्तौ सन्न्याया विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति यात्वन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा प्रकृतेः स्व
यव इति तस्या उदात्तत्वाप्रसंगः ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोतीति नैष दोषः अप्रत्यय इति प्रति

=इष्यतः पठिष्यतीति भ्रतः कुवचनग्रहणे कृते नेषदो सुकारस्य कर्मस्वरस्यर्थः। ९=

बहुपटवएवं स्वरः प्रसज्येत। बहुपटव इति चेष्यते। पठिष्यति ह्याचार्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति स्वरः कथं स्वरः
प्रातिपदिकत्वात्॥ सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति। अथ तुग्रहणं किमर्थं। तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थं। तुग्रहणं क्रि
यते। नित्यपूर्वो यथा स्यात्॥ विभाषा माभूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। न विभाषाग्रहणेन पूर्वे समभिसंबध्यते॥ किं तर्हि
बहुजभिसंबध्यते। विभाषा बहुज् भवतीति। यदा च भवति तदा पूर्वो भवतीति इदं तर्हि प्रयोजनं॥ ॥ ॥

षेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न निवर्त्यत इति अन्यथा अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नर्थकः स्यात्। नित्यपूर्वार्थमि
ति॥ पुरस्तादेवैष एव मवधारणार्थं तु ग्रहणमित्यर्थः अन्यथा प्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयत्वात्प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः॥ किं तर्हि
बहुजिति बहुजेव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादिने न विशेषणे न देशविशेषो निर्दिश्यते ततश्च विभाषा एम० ८५
९ ग्रहणेन पुरस्तादित्यस्य संबंधाभावेन नांचपरार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात्॥

प्रागुत्पन्नेरितितु शब्दो नियमार्थः। पुरस्तादेव सर्वं भवतीति तेन लिंगसंख्ये प्रकृतिगते भवतः प्रयोगस्तु प्राक् प्रकृतेः पटुकल्पतर इतिन तु परत्वात् कल्पवादिभिर्बाधितत्वा
त्तरप्तमपः स्यान्न भाष्ये नैषदोषः कल्पवादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्पुनः प्रसंगविज्ञानात् कल्पवाद्यंतात्प्रकर्षद्योतनाय तरप्तमपौ भवतः प्रकृतेरेवेति कल्पवादी

प्रागुत्पन्नेर्ये लिंगवचने च तदुत्पन्नेपि यथास्यात् बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना। बहुपयो यवागूरिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। स्वा
र्थिकोयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तंते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तु ग्रहणं करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः। स्वार्थिका अतिवर्त्तं
ते अपि लिंगवचनानीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गुडकल्पा द्राक्षा। तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिखेतत्सिद्धं भवति। तमादि
भ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन। तमादिभ्यः कल्पादयो भवंति विप्रतिषेधेन॥ तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचने ईषदसमाप्ते रवचनं।
पटुतरः पटुतमः कल्पादीनामवकाशः ईषदसमाप्तेर्वचने प्रकर्षस्यावचनं पटुकल्पो मृदुकल्पः उभयवचने उभयं प्राप्नोति। पटु
कल्पतरो मृदुकल्पतरः। कल्पादयो भवंति विप्रतिषेधेन। यद्येवं ईषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति। प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इ
ष्यते। तमादिरीषत् प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षं भविष्यति कस्य च प्रकर्षोस्ति। प्रकृतेरेव॥ ॥ ॥

नाप्रातः तमादिरीषत्प्रधा

नायाप्रकृतिः यद्यपि तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति न त्वीषदसमाप्तेः। असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषदर्थाभावान्नास्तीषदसमाप्तेः प्रकर्षः॥ ॥८॥

भा० कौ० ५ अव्ययमन्यतरस्यामिति। प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकज्भवति। सुबन्तस्य वा प्राक् टेः। सेवं प्राक् टेः। सनेनान्यतरस्यां कुत्सिते विशेषेण स्थापयितुमित्यर्थः। तूष्णीमः काम्इति तूष्णीमि

८६ त्वादचौं सा सहः कां भवति अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति शीले क इति। शीलं स्वभावो नियमश्च अज्ञाताद्यपवादः शीलं शश्वत्स्वभावाश्चेत तद्वास्तूष्णी

=कं कौं टिन्यग्रामात् १=

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः कस्य च दः॥ किमयं सुबन्तस्य प्राक्टेर्भवति। अहोस्वित् प्रातिपदिकस्य। कुतः संदेहः॥ उभयं प्रकृतं अन्यतरस्यां

कं विशेषयितुं। किं चातः। यदि सुबन्तस्य युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ प्राति

पदिकस्य त्वयका मयका॥ त्वयकि मयकि इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ अस्तु सुबन्तस्य॥ कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः॥ युष्मकासु अस्मकासु।

युवकयोः आवकयोरिति॥ अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यं॥ अप्रकरणे तूष्णीमः कां॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः॥ आसि

तव्यं किल तूष्णीकां। शीले कोमलोपश्च। शीले कोमलोपश्च वक्तव्यः॥ तूष्णीशीलः तूष्णीकः॥ इह भिनत्ति छिनत्तीति। अप्रमिकृते शप्राप्नो

ति॥ बहुभुक्तं बहुपीतं बहुचिकृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति। उच्चकैः नीचकैः अकच्चिकृते कादयः प्राप्नुवन्ति। ननु च अन्बहुज्कचोपवादास्ते

बाधका भविष्यन्ति। अन्बहुज्कयोः नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः। अन्बहुज्कयोः नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ समा

नदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति॥ नानादेशत्वान्न प्राप्नोति ॥ ॥ ॥ ॥

कउच्यते। इह भिनत्तीति भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायणपांचकडीप्प्रत्ययास्तीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धम् एम०

न्यमानो वार्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविशेषभावे बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत्॥ ॥ ॥ ८६

कविधेरिति अज्ञातः प्रकृष्टः पट्वीसदृश्ये इयविवक्षायां पटुतमक इति भवति छिन्नकतरमिति अनन्तगतौ कारितिक निकनेतरः अर्द्धपिप्पलिकेति कुत्सितमर्द्धपि
प्पल्या इस्वाद्यर्थे विवक्षायां समासे कनेततः कप्रत्ययः नवग्रामक इति समासात्संज्ञायां कन्निति कुत्सायां क्रस्वले वा कनिस सा द्युरा नत्वं भवति पूर्वं तु कनिसति

कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धं। कविधेस्तमादयो भवंति। पूर्वविप्रतिषेधेन। कविधेरवकाशः कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनं। पटु
कः। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनं पटुतरः पटुतमः उभयवचने उभयं प्राप्नोति। पटुतरकः। पटुतमकः।
तमादयो भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन। कदाचिच्छिन्नकतरादयः। कदाचिच्छिन्नकतरादयो भवंति विप्रतिषेधेन। छिन्नकतरं छिन्नकतमं। ए
कदेशिप्रधानस्य समासः। एकदेशिप्रधानस्य समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अर्द्धपिप्पलिका। अर्द्धकोशातकिका। उत्तरप
दार्थप्रधानस्य संज्ञायां कन्विधेः। उत्तरपदार्थप्रधानस्य समासो भवति। पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनं। संज्ञायां कन् विधेः संज्ञायां
कन्प्राप्यास्यात्। नवग्रामकं नवनगरकं कदाचित् द्वंद्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। प्लक्षकन्यग्रोधकाविति ॥प्लक्षन्यग्रोधकाविति॥

पश्चात्समासे क्रियमाणे अंतोदात्तत्वप्रसंगः अत्र संज्ञाकुत्सनादिहेतुकाविषयभावे नास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्ये द्वयप्रसंगादस्ति

भा०कै०५
८७

कुत्सिते॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति अनिर्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्त्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते यदा तु निर्ज्ञातविशेषएवार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतत्वात् चरितार्थत्वात् प्रत्ययाप्रसंगः प्रतीतप्रत्यायने नवस्थाप्रसंगादिति भावः। कुत्सितस्येति। अर्थांतराश्रयः प्रत्ययइत्यर्थः। अथवे ति। कुत्सितकुत्सायामपि कुत्सितकइति भवतीत्यर्थः। [redacted] स्वशब्देनात्मीयवचनो [redacted] र्थे शब्देभिधेयवचनः स्वोर्थः स्वार्थः स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासंबंधस्वरूपलक्षणः गोः शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संख्यं द्रव्यमाह शब्दः निरपे

कुत्सिते॥ इह कुत्सित कः अनुकंपितकइति स्वशब्देनोक्तत्वात् तस्यार्थे स्य प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। कुत्सितस्यानुकंपायां अनुकंपितस्य कुत्सायां। अथवा स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं॥ ॥ ॥

=वर्त्तत इति जातिं विशेष्यत्वेनावष्टभ्येत्यर्थः॥२= =शब्दान्निष्प्रकारकोपस्थितेरभावादित्यर्थः। निमित्तांतरमिति। शब्दस्वरूपादिरिसंगोत्वत्वादिकमित्यर्थः॥१= [redacted]

स्तइत्यनेनैतत् दर्शयति यथा द्रव्येभिधातव्ये स्वार्थोपेक्ष्यते न तथा स्वार्थेभिधातव्ये यो गतं निमित्तांतरमपेक्षते द्रव्यशब्दे न च इदंतदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते तेन जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदा तेपि न स्वरूपं स्वरूपेणैव कीदृशीं जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः जातिस्तु द्रव्यं यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः जातिर्द्रव्यं यदा तु गुणे वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो गुणो द्रव्यं यदा द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः समवेतस्य द्रव्य एम०
स्याभिधाने समितिर्लिंगं वचनं विभक्तिं चाहेति संबंधः॥ ॥ ॥ ८७

=स्वरूपं स्वार्थ इति एतेनेतदुक्तं गोः शुक्लः चलो डित्थ इत्यादौ विशेषणतया भासमानस्यासत्वन्तस्य जातिगुणादेः स्वरूपेण नतु व्यन्यायात्तन्तु गोत्वत्वादिनेत्याहुः॥३= =लिंगसंख्यान्वयिनी जातिर्विशेष्यतया भासत इत्यर्थः॥२=

तान्विशेषानिति लिंगादीनामेव परामर्शः॥ लिंगं स्त्रीत्वादि वचनं संख्या विभक्तिः कारकं कर्म्मादि क्वचिल्लिंगसंख्याकारका एव स्वार्थो यथा। स्त्री पुमान्नपुंसकमेको द्वौ बहवः क
र्म करणं संप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिंगसंख्याव्यतिरिक्तलिंगसंख्याभिधानं यत्र यथा सनपुंसको भवत गावो विंशतिरिति तत्रायमेव क्रमोपपत्रत प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरि
क्तलिंगसंख्यासंभवः स्त्री पुमानेको द्वौ बहव इति तत्र पुनर्लिंगसंख्ययोरभिधानाभावः यद्यपि लोके पदादुच्चरिताद्युगपत्पंचार्थाः प्रतीयंते शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात्त
थाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्य प्रयोगार्हस्य कल्पितामर्थवत्तां कल्पितन्यायव्युत्पत्तिक्रमवतीमाश्रित्य समुच्यते तथाहि नागृहीतवि
शेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यं पश्चात्तद्विशिष्टस्य लिंगाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेन। ततो भेदापेक्षबहिरंगसंख्यापेक्षया लिंगमंत
रंगमिति तदभिधीयते ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजाती[redacted]यापेक्षा अंतरंगा संख्याभिधानानंतरं तु कारकाभिधानं। एतान्विशेषानभि

ति

=एकत्वाद्यपेक्षाद्वित्वादिरूपा=२

समवेतस्य च वचने लिंगं वचनं विभक्तिं च अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणः स्वं कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्तन्ते सोविभक्त्यंतः॥ ० ॥

=स्वार्थादिपंचकस्यार्णसेन २ एवं तेनेत्तिरित्युपपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति। तत्रेति।५=

=स्वार्थादिपंचकरूनः विभक्त्यंतस्तस्मात्कात्मानमपेक्षमाणः प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्तन्त इत्यन्वयः।९=

धाय स्वार्थादिपंचकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यंतः पुनः प्रवर्तन्ते[redacted]पुनः शब्दस्तु शब्दस्यार्थे वर्तन्ते विभक्त्यंतास्तिस यः। तत्र कु
त्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति यथा प्रकृष्टतम इति प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः तथा कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते तदास्य संप्र
कुत्सितत्व मिति तदा प्रत्ययः अन्ये त्वाहुः कुत्सानिर्धारितविशेषधर्म्मनिबंधना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबंधना तु कुत्सा प्रत्यय निबंधनं अनु
कंपितकः इत्यत्रापि प्रयोक्तृधर्म्मेनुकंपायां प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कप्रत्ययः केचित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपंचकाभिधाने मुख्यसन्नानपेक्षणात् बुद्ध्युपारूढो
पचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्याचक्षते तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपंचकस्य परस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिर्यस्मात्स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः तथाहि कश्चित्स्वार्थं कुत्स्यते पटुकः
पंडितक इति कश्चिल्लिंगेन यथा प्राप्य गां दीवधत्वानं विद्विकोरवकान्द्विपद इति कदाचित्संख्यया यथेदमेकमेव शतमिति शतभरणीय उः खं तदेकस्यैव भरणमिति शतत्वेन पे
ण कुत्सा यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवेदेवरत्नको दिल्लीकद इति तत्राभिधेयसहचरितधर्म्मान्तराश्रयकुत्साश्रयः प्रत्ययः॥ ॥ त्सायां कुः२ ॥

ति

भा० कै० ५ कथं पुनरिति यदा कुत्सित शब्दो भावसाधनः कुत्सा कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः पदार्थानुक्रमो साधनः कुत्स्यत इति कुत्सितमस्मादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा

८८ त् वर्त्तमाने कः क्रियावयवव्यपवर्गाश्रयो भूते वा तदा कुत्सितार्थवाचिनः कप्रत्ययो भवतीति समानाधिकरणपक्षोपपत्तिः कः पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य समा

नाधिकरणपक्षस्य च विशेषः उच्यते। समानाधिकरणपक्षे उत्पन्नकुत्सो न तु पात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षणार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु अङ्गीकृतकु

त्सादेव प्रत्ययेन भाव्यं तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे अगृहीतकुत्सापदसामानाधिकरण्ये व्यपसर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाव्यं यदुकोनीचैरसौ देवदत्त इति पदात्वं गीकृत

=नतुकुत्सार्थपदेनवाच्ये:१= नत्वव्यमिति:समानाधिकरणपरे नकुत्सायाउक्तत्वात्प्रकृते:कुत्सादिविशिष्टवाभावादिति भाव:।१=

कथं पुनरिदं विज्ञायते। कुत्सितादीनामर्थे इति। आहोस्वित्कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति। कश्चात्र विशेषः। कुत्सितादीनामर्थे

चेत् लिंगवचनानुपपत्तिः। कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिंगवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकं। पटुकः पटुका। पटुकौ। पटुका इति। एकोयमर्थः। कुत्सि

तं नाम। तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति। कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदति

प्रसंगो यथा टाबादिषु कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसंगो भवति यथा टाबादिषु। कथं च टाबादिषु उक्तं तत्र। स्त्रीसमानाधिकर

णादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसंग इति॥ एवमिहाप्यतिप्रसंगो भवति॥ ॥ ॥

कुत्स्यपदान्तप्रयोगः तदा ते भ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति नीचैरसकौ देवदत्तक इति लिंगवचनानुपपत्तिरितिपर्यवेष्टलिंगवचनानुपपत्तिरित्यर्थः। एतच्चोपलक्ष

णं कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने षष्ठ्यपि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोतीयर्थः गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोपमित समभेदसंबंधेन षष्ठ्या अप्रसंगे गुणवचनानां चाश्र एाम०

यतो लिंगवचनानि इति दोषपरिहारोप्यत्ति तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवात्प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेणनाश्रितः॥ ॥ ॥ ८८

=पटो:कुत्सेतितावात्येन कुत्सायांप्रत्ययत्वनःसंबंधिविशेषविवक्षायांदेवदत्तस्यपटुक इतिप्रयोगोतिप्रसंगवकुदितिवादितिभाव:।२=

इदं शब्दादि कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्मात्सिद्धं त्विति। येनेधमैणाकुत्सादयस्तद्धर्मयुक्ता योऽभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः॥ ठाजा। अप्रत्यय इति प्रत्ययाभावेऽपि पूर्व
पदोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः॥ भाष्ये तु पूर्वपदलोप उदा हरणमात्रं उ[redacted]वर्णादिति लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञानत्वादेः परस्येति इकारलोपः॥ कादेश्यो न भव

=यथाभ्यासाभ्यासनादेः सम्यगनकुशानादिना अन्यकरसादौ॰ घनादिरा इत्यनिधाने इदंश इः भलक्षविषयत्वे नैवबोधकोनत्वकड घनत्वादिमेसिभावः॥ २=

इदं घनकं इदं तैलकं इदं शब्दादिभ्यः प्राप्नोति सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात् स्वार्थे प्रत्ययविधानात्॥ सिद्धमेतत्कथं। येन कुत्सितादयोऽर्था गम्यंते नद्युक्ता
त्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिंगवचनानुपपत्तिरिति॥ नैष दोषः। नायं प्रत्य
यार्थः। किं तर्हि प्रकृत्य[redacted]र्थविशेषणमेतत् कुत्सितादिषु यत्त्वाति पदिकं वर्त्तते तस्मात्कादयो भवंति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति स्वार्थिकाश्च प्रकृतो लिंगवचनान्य
नुवर्त्तंते॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः चतुर्थीचतुर्थ्योर्लोपो वक्तव्यः। इह स्यादित्य[redacted]र हस्यतिकः भजापतिदत्तः प्रजा अनजादौ च॥ अनजादौ च लोपो वक्तव्यः।
देवदत्तको देवकः। यज्ञदत्तको यज्ञ[redacted]कः लोपः पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः देवदत्तको [redacted]दत्तकः॥ यज्ञदत्तको [redacted]दत्तकः। अप्रत्यये तथैवेष्टः देवदत्तो दत्तः उव
र्णाल्ल इलस्य च। उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः। भानुदत्तको भानुलः। वसुदत्तको वसुलः अथ ठग्रहणं किमर्थं न इकेकृते अजादावित्येव सिद्धं॥ ठग्रहणमु
को द्वितीयत्वे कविधानार्थं। ठग्रहणं क्रियते॥ उक्तः द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात्। वायुदत्तको वायुकः। पितृदत्तकः पितृकः॥ अजादि[redacted]लक्षणे हि माथितिं
कादिवत् प्रसंगः॥ अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसज्येत॥ तद्यथा। माथितं पण्यमस्य माथितिक इति अकारलोपे कृते तांतादिति कादेशो न भवति॥ एवमिहा
पि न स्यात् द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरस्य द्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः। लहोडः। लहिकः। कहोडः कहिकः॥ ॥ ॥ ॥

नीतिसिंनिपातलक्षणपरिभाषाया अप्रमाणात् यदा चेदेवमान्वादिम्पृष्ठज्विधीयते तदेकादेश्या भावाद जादिलक्षणलोपाप्रसंगान्नार्थमपि ठग्रहणां नदादेरितिसंध्यक्षरात्पर
॥स्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनं॥ ॥७॥ ॥

तिउ
भतिकः ४

भा०कै०५ शेवलादग्रणादीनामिति॥आदिशब्दः प्रकारे एकसूत्रोपात्तत्वंच साहश्यनिमित्तं स्रुपरिक इति संहिताकार्येनुक्तते लोपे सति स्रुपर्यिक इति स्यात्॥ जश्त्वं नस्यादिति भसंज्ञ
८७ यापदसंज्ञाया अनेन वर्त्निविभक्ताश्रयाया स्तद्धिताश्रयाया श्च द्विविधाया अप्येकसंज्ञा धिकारात् बाधितत्वात्॥ सिद्धमच इति षडंगुलिशब्दे ड.गुलिशब्दस्या
नेन लोपेकृते य स्येति चेसकारलोपः क्रियते न स्यस्थानिवत्वात् भसंज्ञा प्रसकारांतमेनन्नभवति॥ अंतवर्त्निविभक्त्याश्रयात्तु षकारांतस्य पदसंज्ञा ततो भिन्नाव धिक

शेवल स्रुपरि॥ वग्रुणादीनां चतृतीयात्स्वाकृतसंधीनां॥ वग्रुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते॥ स्वाकृतसंधीनां वक्तव्यः॥ स्रुप
र्योश्रीः सुपरिकः॥ स्रुपरिलः॥ इह षडंगुलिः षडिक इत्यजादिलोपेकृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति॥ तत्र कोरेषः॥ जश्त्वं न स्यात्॥ षडिके ज
श्त्व उक्तं॥ किमुक्तं सिद्धमचः स्थानिवत्वादिति॥ यद्येवं वाचिकादिषु पदहन्तप्रतिषेधः॥ वाचिकादिषु पदहन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
१ वागाशीः वाचिक इति॥ ॥ श्री

त्वात् भसंज्ञा न वाध्यत इति तन्निबंधन जश्त्वप्रवृत्तिः यानुस्वारोपदमिति पद[redacted]संज्ञा सैवैकावधिकत्वात् भसंज्ञा या वाध्यते न च पदांतविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्व रा०म०
निषेधो ज्ञावतरतीति विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात्॥ इह पदांतस्य कस्यचिद्विधेयत्वात्॥ पदहन्तप्रतिषेध इति परस्य यदुक्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः॥१०॥ ८७

सिद्धमिति। उत्तरपदस्याकृत्स्नसमुदायत्वात्तल्लोपप्रसङ्गानजादेशत्वादृष्ट्या निवृत्तानुत्पत्यावधिकयामसंज्ञाया द्विविधापि परसंज्ञावाच्यत इति पदनिबंधनकार्यो प्रसंगः। अपत्ये दंचो घते संज्ञा शादैकदेशे लुप्ते संज्ञा स्वरूपानुपलंभात्कथं संज्ञिनोवगमः। नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञाकृता स देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते। न चैकदेशेन समुदायोनुमीयते समुदायस्त्वर्थस्य वाचक इति सूक्तं कल्पयितुमुच्चार्यमाणस्य प्रसादपकत्वादेवं तर्ह्येतु निष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वं तत्र वर्णानामनुनिष्पादिनां शास्त्रेणानन्वाख्यानादसाधुत्वं। पदानामेवं तु संहतैकदेशानां साधुत्वमिष्यत इति लोपविधानेद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते। तदुक्तं। तुल्यायामनुनिष्पत्तौ यो ज्यायान् स साधवः॥ न त्वन्वाख्या

=दयसोऽइतिपाठः। देवदत्तमद्रदत्तसोमदत्तस्तेभ्यो वा ...

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात्॥ सिद्धमेतत्। कथं। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः। वाचिकः। इह। पित्तं ह्रिप्राप्नोति। षडंगुलिः प्रदिक इति॥ षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धं। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्। अल्पे ह्रस्वे। किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते। न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति ॥ यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति॥ नैतयोरावश्यकः समावेशः। अल्पं घृतं अल्पं तैलमित्युच्यते॥ न कश्चिदाह॥ ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति॥ तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते॥ नहि कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति॥०

=अनाख्यायकंशकानितस्यर्थः। अन्वाख्यायते इति क्रियते इत्यर्थः।०= शादिवादिति ...

पते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिरिति॥ दृष्टश्चायं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते तत्र समुदायस्य मुख्यसंज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्पन्नत्वं। अल्पे॥ किमर्थमिति। वं शादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादाने न सिध्यतीति प्रश्नः॥ न कश्चिदाहाल्पः पट इति ननु चोच्यत एव लोके अल्पः पट इति॥ पघ प्युच्यते॥ तथा प्यायामविस्तारहीनोल्प उच्यते। यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व उच्यते न त्वल्पोऽपि तु महान्॥ ॥ ॥

भा०कै०५
९०

कुटीपुंवद्वचनमिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते॥ वत्सो। काश्र्ये प्रतिषेध इति तनुत्व इति सामान्येनोपादाना दृतिप्रसंग इति भावः प्रत्ययगुणस्येति छत्रंगत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवतानवे प्रत्यय इति भावः किंप उपाध्यानर्थक्यमिति। अयं भावः द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच् इष्टत्वादजा

=गुणवाचिनो गुणवाचित्वं...=

कुटीशमीशुंडाभ्यो रः। कुटी शमी शुंडाभ्यः प्रत्ययसन्नियोगेन पुंवद्वचनं। कुटीशमीशुंडाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ कुटी कुटीरः शमी शमीरः शुंडा शुंडारः इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। स्वार्थिकोयं। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तन्ते॥ उक्तं वा किमुक्तं। स्वार्थिकाः प्रतिव र्त्तन्ते [redacted] पि लिंगवचनानीति॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे। वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ कृशो वत्सो वत्सतर इति मा भूदिति। सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः॥ यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्व तलौ भिन्नो णो वक्तव्ये प्रत्यये न भवितव्यं। न च कार्श्यस्य भावात् द्रव्ये वत्सशब्दः किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने॥ किमादीनां वे द्व्यर्थप्रत्ययविधा ना उपाध्यानर्थक्यं॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानात् उपाधिग्रहणमनर्थकं। किंकारणं। बहिर्धारणमिति याबद्द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणाभावइति ॥ अपर आह॥ बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिसत्र बहुग्रहणमनर्थकं॥ ॥ निर्द्धारण॰ ॥ ॥ ॥

=...= =...अथ येति॰ ९=

तिपरिप्रश्नेपि कतम शब्दे शेनाद्वा बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यं॥ अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणं षष्ठ्यां तत्रादेकस्येति न वक्तव्यं॥ बहुग्रहणमिति डतमच उ त्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोपवादस्य विधानात् बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच्भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥श्री ॥ यम॰
९०

=अत्यंतासंबद्धप्रश्ने इति अयं भावः। परिप्रश्नस्य निर्ज्ञातविषयत्वेपि अनिर्ज्ञातस्य वस्तुविषयत्वं यत्र संख्याविषयः परिप्रश्नः। यत्र तु गुणक्रियादिविषयः प्रपुनर्थे का विवक्षा नित्यत्वं नितदाह। एकाद्विति। १=

किं कारणं। किमेतदित्याद्रिरिहाग्रंथ्यः। किमः संख्यापरिमाणे इति चेत्तत्र स एवायं ग्रंथ इत्याहुः नहीह संख्याग्रहणमस्ति येनात्य ग्रंथस्योपयोगः स्यात् दंसंतासंबद्धप्रश्ने हायं ग्रंथः एकाद्वि विषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् कोभवान्कतरो भवतोः कठ इति। अवक्षे। क एतयोरर्थयोर्विशेष इति यद्यपि क्रकनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थे भेदे कुत्सिते कं स्वे सेवक एवं न तु पृथग्योग द्वयं। पृथग्योगकरणाज्ज्ञ्नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयत इति प्रश्नः॥ अवक्षेपणमिति येनावक्षिप्यते निंद्यते तद्वाचिनः कन्प्रत्ययो यत्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति

=एकैकस्मेव यत्र एकत्वजर्थे। यथा कोयं भवान् यथा पंचम्यतीयत्तदस्य सत्वं ग्रमेपत्तमो भवको वा कठः स आगद्यति सेवं जनमव इवाक चोपीहस्यात्। २ = नहीह कि। किमः संख्या परिमाणे इत्यनेन सामर्थ्यात् संबंधायत्वे परिप्रश्नस्य निर्ज्ञातविषयत्वात्तस्य वस्तुविषयत्वाद्दर्श

किं कारणं। किमित्येतस्मिन्प्रश्ने वर्त्तते। परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातं च बहुषु द्वयोर्वा। पुनर्निर्ज्ञातं। निर्ज्ञातत्वात् द्वयोर्वा परिप्रश्नो न। परिप्रश्नाभावात्ति मेव नास्ति कुतः प्रत्ययः। एकाच्च प्राचां॥ प्राग्वचनं किमर्थं विभाषा यथा स्यात्॥ प्राग्वचनानर्थकं च विभाषाप्रकरणात्। प्राग्वचनमनर्थकं किं कारणं विभाषाप्रकरणात्॥ प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धं। अवक्षेपणे कन् [redacted] अवक्षेपणे कन्विधीयते॥ कुत्सिते कः। क एतयोरर्थयोर्विशेषः। अवक्षेप णं करणं। कुत्सितं कर्म। अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं। तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति। तत्र कुत्सितमित्येव सिद्धं भवति॥ एवं तर्हि यस्य रस्य कुत्सार्थमु पादीयते तदिहोदाहरणं व्याकरणकेन नामायं गर्वितः॥ याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः॥ यस्तु कुत्सार्थमुपादीयते तत्रोदाहरणं॥ देवदत्तको यज्ञदत्तकः॥

विषयविभागः॥ अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति नहि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवति अवक्षेपणस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः। यस्य रस्य कुत्सार्थमिति व्याकरणादिकं स्वय मकुत्सितमप्याश्रयविशेषे मदमुपाहरदवक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः॥ ॥ श्री ॥१॥ ॥२॥

भा०कै०५

१८१

लुम्मनुष्ये॥ लिंगसिध्यर्थेपिति॥ वचनं लभिधेयवदेव भवतिचं चेमनुष्याविजितं रुक्तं हरीतक्यादिषुव्यक्तिरितिलुकितुमनुष्ये लिंगप्रसंगः॥ जीविकार्थे। यास्त्वेताः इ
ताः याः परिगृह्य गृहात् गृहमटंति ता खिसर्थः॥ यास्तु विक्रीयंते ता स्तु न भवति शिवकान् विक्रीणीत इति। समानं दिसने नेति इवार्थ छ प्रकृत इति कस्य सर्वना
म्ना परामर्श इति प्रश्नः आचार्य देशीय आह। छ इति कथं पुनरिति सूत्रेने नैव छस्य विधाना छ विषयस्यानुवादानुपपत्तेरित्यर्थः॥ एवं तर्हीवार्थ इति प्रधानस्यापि छस्य
परामर्शस्यायुक्तत्वात् गुणभूतस्येवेवार्थस्य परामर्शः। छे च विधीयमाने अस्मादेवज्ञापकादिवार्थे समासः स्यश्च स्यैतिवा॥ समासेनोक्तत्वादितिव चनसामर्थ्यात्स्यादिति चे

=विकेतुं प्रतिमा शिल्पवंतो मौर्या इति विवरणकाराः॥ क्षत्रियविशेषैर्मुतम सिद्धः॥ र=

लुम्मनुष्ये॥ किमर्थमनुष्ये लुबुच्यते॥ न लुगेवो च्येत। लिंगसिध्यर्थं लुम्मनुष्ये। लिंगसिध्यर्थमनुष्ये लुबुच्यते। चंचेव चं चावधिके वधिका। खर
कुटी वरखरकुटी॥ जीविकार्थे चापण्ये छ पण्ये इत्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति॥ स्कंदो विशाख इति॥ किं कारणं। मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्चाः प्रकल्पिताः
भवेत्तास्तु न स्यात्। यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति॥ समासाच्च तद्विषयात्॥ तदिसनेन किं प्रति निर्दिश्यते॥ छः॥ कथं पुनः समासो ना
म छ विषयः स्यात्। एवं तर्हीवार्थः यदि तर्हि समासोपीवार्थे प्रत्ययोपि। समासेनोक्तत्वान्नसयोन प्राप्नोति॥ एवं तर्हि द्वाविवार्थौ काकागमनमिवता

=समासार्थः काकागमनतालपतनसदृशो देवदत्तागमनदस्युपनिपातौ। तद्धितार्थः काकवधसदृशो देवदत्तवधः॥ ललपतनमिव। काकतालं काकतालमिव काकतालीयं॥ ॥ ॥
=तद्धितार्थस्तु देवदत्तागमनदस्युपनिपातनिष्ठकाकवधनिरूपके काकागमनतालपतनप्रयोज्यकाकवधसदृशो देवदत्तागमनदस्युपनिपातप्रयोज्यो देवदत्तवध इति॥ र=

छस्त्रीश्यामादिभ्यो नित्यप्रसंगः॥ एवं तर्हीति शस्त्रीश्यामादीनां त्वं तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबंधाभावाच्छस्याप्रसंगः काकागमनमिवेति। वृत्तिवि
षये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्यु रा०
नावधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते॥ ॥ श्री ॥ ॥ १८१

अभि॥ अणो गोत्रादिति गोत्रेणा। एव शेष्यते। गोत्रे यो विहितो ऽण् तदंतेभ्यो ऽभिजिदादिभ्यो यञ् यथा स्यात्॥ आभिजित इति एकत्र नक्षत्रेणायुक्तः कालः इत्यण्॥ अ
पत्ये सास्य देवतेति॥ गोत्रमिति च वक्तव्यमिति॥ एवमप्यन्यते। गोत्रं चरणाद्वुञ्‌ स्तत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वात् गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्यय
[redacted] स्य ग्रहणो सत्यस्य प्रयोग्रहणं न स्यात् गोत्रत्वातिदेशान्न भवति आभिजितक इति आभिजित्यस्यायमिति वुञ्। आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः। गो

=गोत्रसंज्ञकः प्रत्ययो ऽभवतीति वक्तव्यमित्यर्थः॥१८ [redacted]

अभिजिद्विदभृच्छालावत्। अणो गोत्रात् गोत्रवचनं कर्तव्यं। गोत्रादिति वक्तव्यं इहमाभूत्। आभिजितो मुहूर्तः आभिजितः स्थाली
पाक इति। गोत्रमिति च वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। आभिजितकः गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् गोत्रमिति शक्यमकर्तुं। कथमाभिजितकः।
गोत्राद्यं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य तृतीयेपा
१ दे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥

न्यमिति गोत्रं च चरणाद्वुञ्‌ स्तत्र गोत्रग्रहणेनार्थो न गृह्यते॥ तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानो ऽस्मादपि यञो भवति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्वौ
पगवकः इत्यादावणाद्यंताद्वुञ् न स्यात्॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पंचमस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकं॥ पादश्च समाप्तः॥

भा०कै०५ पादशतस्य पादशतग्रहणमिति द्वौ द्वौ माषौ ददाती सादृश्यं तिप्रसंगो न भवत्यनभिधानात्। यस्येति लोपेन सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरनिमित्त[redacted]कृत्वार्थे। तेनलोपस्यास्था
९२ स्थानिवत्वाद्विपदिकैसाद्यो पादः यदिति यद्भावः सिध्यति। स्थूला। चंचुत्क इति। सादृश्यपस्य द्योतकः कन्यस्ययः अचंचन्नपियश्चंच न्निवत्वप्रत्ययेस चंचत्को यथामतिः स्वदमा
नप्रभत्वात् अवहन्नपिव हन्निवप्रस्ततमत्वाद्योदृश्यपनेसव हत्कः अनसं भिन्नतरकमिति भेदस्य प्रकर्षान संतगस्योर्युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधान्तरपि कृते क्तांतत्वा

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च। पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। पादशतग्रहणमनर्थकं किंकारणं। अन्यत्रापि दर्शनात्॥
अन्यत्रापि हि वुन्दृश्यते। द्विमोदकिकां ददाति। स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। कन्प्रकरणे चंचत्वहतोरुपसंख्यानं॥ कन्प्रकरणे चंचद्वृहतो
रुपसंख्यानं कर्तव्यं। चंचत्कः बृहत्कः। अनसंतगतोक्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धं॥ अनसंतगतोक्तात्तमादयो भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन
संतगतोक्तात् कन्भवतीत्यस्यावकाशः अनंतगते वचनं प्रकर्षस्यावचनं। छिन्नकं भिन्नकं। तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनमसं
तेगते रवचनं॥ पटुतरः। पटुतमः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। भिन्नतरकं। छिन्नतरकं तमादयो भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन तदंताच्च स्वार्थे
=अनसंतगतिक्तोवसंबंधस्तदभावोनसंतगतिः।९=भिन्नकमित्यादेनीवक्तिन्नमित्यादि।९= ×अनसंतगतोक्ता×३ ९कन्वचनं। तदंताच्चस्वार्थेकन्वक्तव्यः भिन्नतरकं छिन्नतरकं॥ ॥ ॥

मा वा त्कन्न प्राप्नोतीत्याह। तदंताच्चेति स्वार्थे पुनरनसंतगतियुक्त एवनतु प्रकृतं स्वार्थे हि स्वार्थे कनिसत्यनसंतगतिने द्योतितात्स्यात् नन्वेषस्वार्थे मात्रे कन्प्रतिपादितो राम०
दृश्यते वासीयथैवंसत्युत्तमभिन्नतरकं भवति बहुतरकं व्याप्यते सुकरतरकमन्यत इति॥ ॥ श्री ॥०॥ ॥ ९२
[redacted]

एवं तर्हि न सामिवचन इति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते न हि सामि कृतादिभ्यो न संतगतौ क्तादि स्यकन्नः प्रसंगो। समासे सामिवचने नैवान संतगतेर्द्योतनात्। समा
सेप्यसत्कत्वां नत्वाभावाच्च कृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात् सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्॥ तस्मात् स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिके कनं ज्ञापयति॥
अथ विग्रहाभावादिति। अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते यथा वा योयावक इति यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते। यथात्रैवमन्निस्वमिति। इहतु महाविभाषाधिकारस्य

=ज्ञापयतीति· ननु सामीति सूत्रस्य प्रसारस्यास्य मानत्वात् कथं ज्ञापकमिति चेन्न· तस्य भाष्यस्य पूर्वसूत्र विहितस्य नायं निषेध इत्यर्थमात्रतात्पर्यकत्वात्· तत्र स्वेप्रकृत्यामिहितत्वादि तस्य भाष्यं प्रकृतिसमुच्चरितसामिशब्देनाभिहितत्वादित्यर्थः यावादेरकतिः

न सामिवचने। सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्समिहितत्वात्। सामिवचने प्रतिषेधोनर्थकः। किं कारणं। प्रकृत्समिहितत्वात्। प्रकृत्सामिहितः सोर्थ इ
ति कृत्वा कन्न भविष्यति। अषड क्षाशितंगु। अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात्। अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः। किं कारणं विग्रहा
भावात् विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः। न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते। तस्मादमितिसधीनर्। तस्मात्तत्रेदमितिसधीनर्प्रत्ययो वक्तव्यः। राजनीदं राजा
धीनं यदिसधीनर् क्रियते सकारस्य इत्संज्ञा न प्राप्नोति इह च स्वधीनोऽत्र धीन इत्संगस्येति इयङुवङौ स्यातां। सूत्रं च भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। न
नु चोक्तं अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति। नैष दोषः। अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति। किं कारणं। नित्यप्रत्ययोयं

" के पुनर्नित्यप्रत्ययः॥ " " "

न किंचिन्निवर्त्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः सूत्रमुपालभ्यन्यासांतरं पठति तस्मात्तत्रेदमितितत्रमहाविभाषाधिका
रात् पक्षे वाक्यं भवति राजनीदमापन्नमिति पक्षे प्रत्ययः राजाधीनमिति भाष्यकारो न्यासांतरं दूषयति यदीति। पदसंज्ञा च नलोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया ॥ "

भा०कौ०५ तमादय इति । अवक्षेपणे कनि तस्मात्कनः प्रागित्यर्थः ॥ अनुक्त इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात्प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिद्योतनाय यावद्रूपप्रयोज्यास्तमादय इति
९३ सामर्थ्याज्ज्ञेनिसाः । आमादय इति किमेतिङः । व्ययघादिसारूप्यतत् प्रकृतवचनेमयडि ससमात्प्रागित्यर्थः ॥ बहुतीजासंता इति बहुवचननिर्देशादेतत्समत्रविहितस्य
ग्रहणं । किंतर्हि प्रकृतिरितिप्रकृतस्याभावात् प्रत्ययोपिन प्राप्नोति । एतच्च शौंडादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते एवं तर्हि बहुव्रीहिरितिवक्ति विषयेसाधनक्रियावा

=पाद्यादीनां चेत्यपिबोध्यं ॥१= =बहुल्याआच्छादने आसंता स्वरवंधुनीतिच ॥१=

तमादयः प्राक्कनः । ज्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्मयटः ॥ बहुतीजासंताः समासांताश्चेति ॥ एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपाल
भ्यते ॥ किंतर्हि प्रकृतिरुपालभ्यते । अध्युत्तरपदात्प्रकृतिर्नास्ति । किंकारणं । विग्रहाभावात् ॥ विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः ॥ नचाधिना
विग्रहो दृश्यते ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ किंकृतं भवति ॥ भवति वैकश्चिद्दस्य पर विग्रहोपि बहुव्रीहिः ॥ तद्यथा ॥ शोभनं मुखमस्या
ः सुमुखीति । नैवं शक्यं । इहमदधीनमित्सालंकस्वमप्रसज्येयातां । एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति । एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥०॥

चित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते विशेषणत्वविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः यदि तर्हि खद्वाद्विद्राजानमधिगत राम०
इति तत्पुरुषः क्रियते तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात् । कचेति शेषाद्विभाषेत्यनेन तस्मिंश्च समुत्तरपदत्वाभावात् खोन स्यात् । एवमप्यधेरिति यथाधिस्त्रीति ॥ ॥ ९३

अधिकरणत्वमकेवलधेयाविभाषादेनत्वात्स्वर्याद्धेयंलक्ष्यतेइतिभावः।१

राजदंतादिष्विति ननु विमत्यर्थे वृत्ते रधेरव्ययीभावो विधीयमानोधिकरणप्रधानः स्यान्नाधेयप्रधानः नैष दोषः साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति खमस्त्यये चकृते कुटीर दिव
घ्येथेष्टलिंग संख्यं भविष्यति राजदंतादिषु चाधेयेधिरिसेवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्रीत्यादावधिकरणपरार्थे परनिपाताभावः॥ अधिश्रौंडादिष्विति अधिरीश्वर इति अधेः क
र्मप्रवचनीयत्वात् यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यंतात् राजादयोधिना समस्यंते एवं च ब्रह्मदत्तमपि भवति यथाधिब्रह्मदत्ते पंचालाइसेवं राजन्यधि राजाधीनमिति इतिविषये चाधि
शब्दईशितर्यवर्तते॥ अथवाधिकरण एव सप्तमी इति विषये च समासाधनक्रियावचनोऽधिर्न तु वाक्यस्य स्वपदेनयहो राजन्यधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमिति सर्थः॥ विभा

राजदंतादिषु पाठः करिष्यते॥ अथवा सप्तमीसमासोयं॥ अधिः श्रौंडादिषु पठ्यते॥ अपरक्षा॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियां दिग्ग्रहणं किमर्थं॥ अस्त्रियामिती
प्रसुच्यमाने प्राचीनाब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्येत॥ दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ [redacted] अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थं॥ नयावता दिक्
शब्दः स्त्रीविषय एव भवति वैकल्पिदिक्शब्दः अस्त्रीविषयोपि॥ प्राक् प्राचीनं उदक् उदीचीनं॥ विभाषाणचंस्त्रियां स्त्रीग्रहणं किमर्थं॥ नस्वार्थिको
यं॥ स्वार्थिकश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तते॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत् स्त्रीग्रहणं करोति। तद्ज्ञापयत्याचार्यः॥ स्वार्थिका अतिवर्त्तंते लिंगवचनानीति।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। गुडकल्पा द्राक्षा॥ तैलकल्पा प्रसन्ना॥ पयस्कल्पा यवागूरितिसेतत्सिद्धं भवति। णचंस्त्रि॥ ॥ ॥

षांचे॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात्॥ दिग्ग्रहणमिति॥ अंचत्संतः स्त्रियां वर्त्तमानो दिक्शब्दे वर्त्तते न इति प्रश्नः प्रा
चीनाब्राह्मणीति क्रियानिमित्तको दिग्देशकालनिमित्तको वा ब्राह्मणः णरौ स्त्रियां वर्त्तत इति खस्य प्रतिषेधाभावः॥ प्रागिति प्राची शब्दाद्दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्यः इत्यस्तातेरस्य न
स्यांचेर्लुगिति लुक्कृतं ततो व्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः एवं तु कृते शब्दान्तरत्वान्न पुंसकत्वं॥ ॥ श्री ॥५॥ ॥५॥ ॥

भा० कै० ५ एकस्य सकृदादेश इति॥ अभ्यावृत्तिगणने पञ्चद्वस्य सामर्थ्यात् पुनः पुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्त्तमानात्संख्याशब्दात्कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्ये
९४ दमुच्यते यदा त्वभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्म तल्लक्षणोच्यते तदा तदनुवर्त्तनावधी हृदोषाभावः अस्मिन्पक्षे धात्वर्थस्यानुवादक आङ्। यथा अधिपरी अनर्थकाविति। अभिमुखी
वृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यस्यार्थेन दोष इति प्रश्नः न चैकस्येति ननु चैकस्यैव पुनः पुनरावृत्तिर्यथा पंच कृत्वो भुंक्ते इति॥ एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदा आख्यातेनाभिधीयते तस्याः पं
चावृत्तयः पंचसंख्यया गण्यंते सत्यमेवमेतत्॥ अयं त्वत्रार्थः न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवतीति इह सकृद्भुंक्ते इति भोजनमेककालं विवक्षितं तस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य का
लभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावात् अभ्यावृत्त्यभावस्तत्र यथा साधु पचतीति भवसेव मेकं भुंक्ते इति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रं॥ अथ क्रियाग्रहणमिति प्रधाने

एकस्य सकृच्च। सकृदादेशोऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवृत्तं। किं प्रयोजनं। पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्ति[redacted]
भवति॥ अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न किं चार्थो उत्तरसा। वाऽमर्थः। इहमाभूत्॥ एको भुंक्ते इति अथानुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न
भवति॥ एकः पाक इति। पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पंच पाकाः दश पाका इति परिहृतमेतत्॥ ॥

= वन्वैकस्य पाकस्यं वर्थमनन आह ननेदादिति ४८

निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्तसामान्यमिति मत्वा प्रश्नः किं चार्थे यदि प्रयोजनमस्ति ननु स्वरितत्वात्क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनानुवर्त्तिष्यत इति भावः एको भुंक्ते इति
अनेकोपि भुंक्ते इति तन्निवृत्त्यर्थे एकशब्दप्रयोगः अनुवर्त्तमानेपीति यथा तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादेर्ग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादि सिद्ध
र्थं [redacted] तथेहापि ग्रहणे न भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः द्वौ पाकाविति यदैकमेव पाकं द्विष्कृतं तदैतदुदाहरणं स्त्रवणस्य द्वौ पाकाविति एवं राम०
स्यभ्यावृत्तिर्भवतीति तेनैदाच्च पाकस्य भेदो यदा तु पाकस्य द्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रसंगः॥ ॥ ॥ ९४

नैतत्क्रियागणानमिति। अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धो न हि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोः [redacted] रभ्यावृत्तिं संभवति साध्यार्थेवि
षयत्वात्तस्याः तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्वभावाभिधीयते सिद्धतायां घञादिविधाना
त् यद्यपि धातुना साध्यस्वभावा क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थसम्प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धताधर्मयुक्तपाकाद्यग्रहोऽन्यत्र तु धातुवाच्या क्रि

नैतत्क्रियागणानं। किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत्। कथं कृत्वाभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। इहापि तर्हि द्रव्यगणना [illegible] न्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भो
क्तुमिति। पूर्वयोस्त्वपि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं पंचकृत्वो भुक्त्वा पंचकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न
प्राप्नोति। यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात्॥ त्रिरावृत्तेर्द्विरिति। एवं तर्हि अनुवर्तते अभ्यावृत्तिग्रहणं न
तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः॥ ॥ ॥ ॥

याश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति। यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रियागृहीता तादृश्येवेहानुवर्तेत इत्येकः पाकादिस्त्वापि त्वयं परिहारः उपपन्नः यथोक्तन्यायमप्रतिपद्यमानकृदभिहित इति सामा
न्येनाभिधानात् घञादीनामव्ययकृतां च विशेषमबुध्वा पृच्छति इहापि तर्हीति दोषान्तरं चाह यदि खल्वपीति॥ आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति॥ ॥ ॥
=आवृत्तिशब्दस्य वृत्तिशब्दपर्यायत्वमुक्तं तदाभिप्रायकः ।१।

=इति यावहारे इत्यर्थः ।१= नन्वेवमपि इत्संत... अभिमुख्यस्यैकप्रस्तावत्वाद्वा कथमत्रानुवर्तते ... स्वरूपमात्रे ... व्यवहारे लोके प्रतीत इत्यर्थः ।२ =प्रत्यय इति जन्मा ।नीत्यर्थः । एकसाध्यकालिसेनैव ... मिलत्कर्तृकर्मत्वे अभ्यावृत्तिव्यवहाराभाव इति ।१=
=ननु गणनेन इति संख्याशब्दानामेवेति पूर्वत्र संख्याग्रहणं व्यर्थमत आह पूर्वसूत्र इति अनियतेति अनियतसंख्याविशेषवाची इत्यर्थः ।४= ननु गणनग्रहणं व्यर्थं पावत्तासंख्यागणनात्मिकैव ... साधकतमत्वात् इत्यर्थः वा ... गाभ्यावृत्ते ... संख्यायाः इत्यत

भा॰कै॰५ किं तर्ह्यभिमुखीति एतच्चाभिग्रहणाल्लभ्यते अन्यथा क्रियावृत्तिगणन इति ब्रूयात् वा चेति अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एताव स एताः प्रवृत्तय

९५ इति सकृद्भुंक्त इत्यादौ लेकस्या अपि प्रवृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्यभिमुख्यमस्ति ॥ द्रव्यवदपीति । यथा द्रव्यं लिंगसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः अ

व्ययकृदभिहितस्तु भावो लिंगसंख्यासाधनसंबंधाभावात् साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावा

त्स एव प्रत्ययः अविप्रतिपत्तिविषयत्वात्तद्वाच्यक्रियापेक्षः स्यात् क्रियावदि सतिदेशः पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूर्यादिनिवृत्त्यर्थं तेन हि बहुगणशब्दाभ्यां

न्नियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निखिलग्रहणम् ॥ अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पंचपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने मा भूदभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषो

किं तर्हि अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी परे च पूर्वां प्रत्यभिमुखी । यदप्युच्यते अनुवर्तमानेऽपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति ॥ एकः पा

क इति पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पंचपाकाः दश पाका इति परिहृतमेतत् । नैतत् क्रियागणनं किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत् ॥ कृदभिहि

तो भावो द्रव्यवद्भवतीति ॥ ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति पूर्वयोश्चापि योगयोः ॥ द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं पंचकृत्वो भुक्त्वा

पंचकृत्वो भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति । नैष दोषः क्रियागणनाद्भविष्यति कथं । कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि ॥

=यथालंभनक्रियायाः प्रतिपशु ... अभिमुख्यत्वेनाभ्यावृत्तिविषये संख्यावाचकात्प्रत्ययः इत्येवार्थः स्यादिति भावः ।४=

गृह्यते नान्यथा तत्रैवं यदेकस्या एव क्रियायाः जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यंते तदा कृत्वसुजादयो भवंति नान्यदा । यदि तर्हि घञाद्यंतप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवंति कथं द्विरावृत्तिः

द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः प्रयोगाः द्विर्वचनेऽचीति ज्ञापकात् क्वचिद्घञाद्यंतप्रयोगेऽपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थ

मन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावविमुच्यमाने सप्तदश प्राजापत्यान् अजांस्तूपराने कवर्णानालभेतेत्यत्राप्यालंभनक्रियाया अभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रति रा॰म॰

पन्नभेदालंभनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोऽपि सप्तदशशब्दात्प्रत्ययः स्यात् इह पंचकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पंचकृत्वः पटोऽनेकृत इति ॥ ९५

=क्रियेत इति शेषः ।१=

देवतां॥ नहिपितर इति देवताशब्दस्य जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात्समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः॥ दि

देवतांतान्नाद्यर्थेयत् देवतांतादिसुच्यते॥ तत्रेदं न सिध्यति। पितृदेवत्यमिति॥ नहि पितरो देवता॥ नैष दोषः दिवे
रैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तल् एवं च प्रकृत्वा देवदेव समपि सिद्धं भवति॥ देवात्तल्॥ तलिस्त्री लिंगवचनात
लिस्त्री लिंगवक्तव्यं॥ देवता॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति॥ देवशब्दोयं पुल्लिंगः स्वार्थिकश्चायं॥ स्वार्थिकाश्च प्र
कृतो लिंगवचनान्यनुवर्त्तन्ते॥ उक्तं वा॥ किमुक्तं स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेपि लिंगवचनानीति॥ ॥ ॥
ति२

वेरिति। क्रियाशब्दो देवताशब्दो ननु जातिवाची सत्यर्थः॥ देवदेवत्यमिति जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्॥ ॥ ॥

१ ॥श्री ॥१॥ ॥श्री श्री श्री

मा०कौ०५ लोहिता। लोहिता इति। प्रति पद विधेर्बलवत्वात् एवमेव कन्स्यात् तथा च लोहिनिके ति न सिध्येदिति वचनं निसे लिङ्गार्थे प्रत्यय वाधे प्राप्ते विकल्पार्थं। स्वार्थे विज्ञानात्सिद्धमिति।

९६ = नतु सुवंतात् कन्विधेः सर्वे लिंगवाधकमस्ये तत्तः कनि लोहितिके तिस्त्री प्रत्ययं ... लोहितिकेति ... = ७ अथ त्र षष्ठ्या अलुगुपसंख्यायते। आद्यो नञादिः॥ अपरो मनोज्ञादिः॥ ४ =

लोहितान्मणौ। लोहितात् लिंगवाधनं वा। लोहितात्लिंगबाधनं वे ति वक्तव्यं। लोहितिका लोहिनिकेति॥ अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं॥ अक्षरसमूहे छंदस उपसं

ख्यानं कर्त्तव्यं। आश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं ये यजामहे इति पंचाक्षरं यजेति द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छंदस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुवि

हितः॥ छंदसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः॥ अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं स्वार्थे विज्ञानात्सिद्धमिति। अपस्यो वसानाः अ

पो वसानाः स्वश्लोकः स्वश्लोकः कव्योसि हव्यसूदनः। कविरसि। रौद्रेणानीकेन कव्यताये कवितायै॥ आमुष्यायणस्य॥ अमुष्य पुत्रस्य॥ क्षेम्यस्येशे। क्षेम्यम ध्यवस्यति

वा पुवर्चस्यं वर्च एव वर्चस्यं। निष्केवल्यं। निष्केवलं॥ उक्थ्यं उक्थं जन्यं ताभिः सजन्यं ताभिः जनं ताभिः सोमे जनयामि नव्यं नवं॥ प्रणो नव्येभिर्नवैः ब्रह्म पूर्व्ये

पाथः पूर्व्यं तनुषु पूर्व्यं पूर्व्यः पूर्वो हः पूर्व्यो विप्रः पूर्व्यो सः पूर्वो सः सम पूर्व्यः सम पूर्वः॥ अग्निं वः पूर्व्यं पूर्व्यं तं जुषस्व यविष्ठ्य यविष्ठ। होत्र वा हव्य वि

ष्ठं। यविष्ठं त्वेह यच्च यविष्ठ्य यविष्ठ समावद्वसति॥ समावद्वसन्ति समं वसन्ति समं गच्छन्ति॥ समावदेव यज्ञे हस्तौ समं समावद्वीर्यावहा नि समानि समावद्वी

र्याणि करोति॥ समानि। य ईवते लोके॥ य ईवते ब्रह्मणः। य इवते। नवस्य नू नप्त्र न पूर्व्यो च्च। नवस्य नू इसयमा रे शोव क्तव्यः। नप्त्र न पूर्वा च्च प्रत्यया वक्तव्याः

॥ नूनं नूतनं नवीनं नश्च पुराणे प्रातवक्तव्यः॥ नप्त्र न पूर्वा च्च प्रत्यया वक्तव्याः प्रत्नं प्राणं प्रतनं प्रीणं॥ ॥ ॥ ॥

=ञवकुः प्रत्ययः॥ ३२

वसोः समूहे च सत्रोक्तं। अपस्यो वसाना इति। अपशब्दात्तद्वितीया वहुवचनान्तात्प्रत्ययो विभक्तेश्चालुक्॥ ॥श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥ एम० ९६

=वसोरितियोगविभागात्स्वार्थे प्रत्ययः॥ १= यथा भवसमूहे छंदसः छंदसि वहुभिर्वसव्यैरितिवार्त्तिकद्वयं वसोः समूहे च सत्राणुक्तं तथापि ... स्वार्थिकत्वं ... अनयोः ... स्वार्थिकयत्संयोगे ... ॥ १ =

तद्युक्तात्॥ यदेव वाचेति॥ इदं त्वया कर्त्तव्यमिति संदेशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः॥ श्री ॥७॥ श्री ॥७॥ ॥

=सान्नाय्यग्रहणमंत्रोदनार्थं अनुपाय्यमान्नाय्यलेवमिदं॥=

तद्युक्तात्कर्मणोऽण्। नदि त्वनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते॥ वागेव। यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचंडालामित्रेभ्यश्छंदसि॥
अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचंडालामित्रेभ्यश्छंदस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं। कौलालः वारुडः। नैषादः चांडालः। आमित्रः॥ भागरूपनामभ्यो धेयः। भागरूपनामभ्यो
धेयो वक्तव्यः॥ भागधेयं रूपधेयं नामधेयं मित्राच्छंदसि धेयो वक्तव्यः। मित्रधेये यतत्व॥ अण् मित्राच्च। अण् मित्राच्चेति वक्तव्यं॥ मैत्रं मित्रः॥ सान्नाय्यानुजाव-
रानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनाः निपात्यंते॥ सान्नाय्यः। अनुजावरः। आनुषूकः। चातुष्प्राश्यः। राक्षोघ्नः। वै-
यातः। वैकृतः। वारिवस्कृतः॥ आग्रायणः॥ आग्रहायणः। सांतपनः। आग्नीध्रसाधारणादञ्॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः॥ आग्नीध्रं। साधारणं। अयवसम-
रुद्भ्यां छंदस्यञ् वक्तव्यः। आयवसे वृद्धे तेमारुते शर्द्धः॥ नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत्। नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः॥ नव्यः सूर्यः मर्त्यः। यविष्ठ्यः॥ क्षेमाद्यः क्षेमाद्यो नव्यः॥२४
क्रमः क्षेम्यस्तिष्ठन्प्रतरणः सुवीरः॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां। बह्वल्पार्थात् मंगलामंगलवचनं॥ बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनं कर्त्तव्यं॥ बहुशो
देहि। अनिष्टेषु श्राद्धादिषु माभूत्॥ इष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात्॥ अल्पशो देहि॥ इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूत्॥ अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात्॥ प्रति
योगे पंचम्यास्तसिः तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं। आदितः मध्यतः अंततः॥ ॥७॥ ॥ ॥

=क्षेम्यस्त्योऽत्रिमर्थं मंत्रेवचनं तु पत्रकरणमध्येपाठात्त्वनितार्थमितिप्रतीयते॥=

राम राम राम॥ श्री श्री ॥ श्री ॥७॥ ॥श्री श्री ॥७॥ ॥७॥

भा०कै०५ कृभ्वस्ति॥ च्विविधाविति॥ अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्टान्तैः सूत्रे प्रक्षिप्तं संपद्यते अस्मिन्निति॥ अभूत्वा भवतीति। संपद्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः एतच्चोपलक्षणं कृभ्वस्ति योगा
९७ भावात्तत्र च्विप्रसङ्गः तस्मादिदमुदाहरणं भवत्यस्मिन्नृक्षे शालय इति॥ प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति। तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वाच्चेरभावः यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्य
माना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः अंकुरीभवन्ति यवाः सत्राभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः येन रूपेण प्रागभूतं

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यं। इह मा भूत्। संपद्यन्ते शालय इति॥ अथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भव
ति॥ संपद्यन्तेऽस्मिन्नृक्षे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च॥ प्रकृतिविवक्षाग्रहणं कर्त्तव्यं॥ समीपादिभ्यः उपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ समीपीभवति॥ अभ्याशीभव
ति॥ अन्तिकीभवति॥ किं पुनः कारणं न भवति॥ न ह्यसमीपं समीपं भवति। किं तर्हि असमीपस्थं समीपस्थं भवति॥ तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॥ तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यं
भविष्यति॥ अव्यक्तानुकरणात्॥ किमर्थश्चकारः स्वरार्थः। चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं॥ एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन च
कारेणानुबन्धेन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं। अत उत्तरं पठति॥ डाचि चित्करणं विशेषणार्थं डाचि चित्करणं क्रियते। विशेषणार्थं क विशेषणार्थेनार्थः॥ लोहितादिडाज्
भ्यः क्यषिति। डा इति उच्यमाने इडा इत्येतस्मिन्नपि प्रसज्येत॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतन्न भविष्यति॥ इदं तर्हि नाभाप्टथिव्यानिहितोदविद्युतत्। तस्मा
च्चकारः कर्त्तव्यः॥ मद्रात्परिवापणे॥ मद्राच्चेति वक्तव्यं। मद्राकरोति॥ समासान्ताः॥ अन्तग्रहणं किमर्थं। अन्तो यथा स्यात्॥ ॥ ॥ ॥

कारणं तेन रूपेण तत्स्वभावोऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादिति प्रसंगाभावः संपद्यकर्त्तरि त्वादेवाभूततद्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभोऽर्थ वाजन्मग्रहणे कर्त्तव्ये भूतद्भा
वग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः॥ विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात्त्वार्थे च्विप्रत्ययः समीपादिभ्य इति। प्रकृतिविकारभावाभावान्न
प्राप्नोतीति वचनं॥ तात्स्थ्यादिति॥ असमीपस्थस्य समीपस्थत्वभावात्सिद्धं सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः॥ समासान्तग्रहणमिति समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः अवयववचनाश्रयेणोत एम०
संपद्यमानद्रव्यमिति ... रमाह॥ अन्तो यथा स्यादिति। इतरेतरगृहीताभिप्रायमाह॥ ॥ ॥ ९७
... अभूततद्भावग्रहणं ... संपद्यकर्त्तृग्रहणम् ...

नैतदस्ति प्रयोजनं। प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धं॥ इदंतर्हि प्रयोजनं॥ तद्ब्रहणेन यद्ग्रहणं यथा स्यात्॥ कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वंद्वतत्
पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः अव्ययीभावः प्रयोजनं प्रतिराजं उपराजं अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥
लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य। इदंतर्हि प्रयोजनं। नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः इत्येषु विधिर्यथा स्यात्॥ अव्ययीभाव द्विगु द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनं। पंच
गवं दशगवं। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगताय था स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य॥ इदंतर्हि प्रयोज
नं द्विपुरी त्रिपुरी द्विगोरकारांतादिति ईकारो यथा स्यात्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं। पुरशब्दो यमकारांतः। नेन समासो भविष्यति॥ आनश्चाकारांतः॥ एवं स्याह। इमे
मेस्त भिक्षे कृतसंचयानि पुराणि राज्ञां विनयंति कोप मिति॥ इदंतर्हि प्रयोजनं द्विधुरी त्रिधुरी। द्विगोरकारांतादिति ङीप् यथा स्यात् द्विगुद्वंद्व। द्वंद्वसंज्ञा
च प्रयोजनं। वाक्त्वचं। स्रक्त्वचं। द्वंद्वश्च समासो नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिंगता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वा
ल्लिंगस्य॥ इदंतर्हि प्रयोजनं॥ कोशश्च निषच्च कोशनिषदं [redacted] कोशनिषदिनी द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिरिति इनिर्यथा स्यात्॥ द्वंद्व।
तत्पुरुष। तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनं॥ परमधुरा उत्तमधुरा परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिंगता यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ उत्तरपदार्थ
प्रधानस्तत्पुरुषः॥ इदंतर्हि प्रयोजनं अर्द्धधुरा॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लिंगस्य इदंतर्हि निर्धुरः॥ अव्ययं तत्पुरुषे
प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् तत्पुरुष॥ बहुव्रीहि॥ बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनं उच्चधुरः नीचधुरः॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्ये

=किं क्षेपे इत्यनेन विहितः समासोऽन्यस्तेन तु षष्ठी सूत्रेण विहितः ।५=   =बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्‌ ॥२=

न पूजनात्‌ । इदं विप्रतिषिद्धं को विप्रतिषेधः । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो विधीयते । न च तत्र काचित्पूजनांता प्रकृतिर्निर्दिश्यते ।
नैतद्विप्रतिषिद्धं । नैवं विज्ञायते । याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो विधीयते न चेत्ताः पूजनांता भवंतीति । कथं तर्हि न चेत्ताः पूजनात्परा भवं
तीति ॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यं । सुराजा अतिराजा । क्रमाभूत्परमगावः । उत्तमगावः ॥ प्राक्‌ बहुव्रीहिग्रहणं च । प्राक्‌ बहुव्रीहिग्र
हणं च कर्त्तव्यं । इह माभूत्‌ । स्वक्षः अत्यक्षः इति । किमः क्षेपे । क्षेप इति किमर्थं । कस्य राजा किंराजः । क्षेप इति शक्यमकर्त्तुं कस्मान्न
भवति कस्य राजा किंराज इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । बहुव्रीहौ संख्येये ड अकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं
निस्त्रिंशाद्यर्थं । ड अकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं ॥ किं प्रयोजनं ॥ निस्त्रिंशाद्यर्थं निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वा
रिंशानि वर्षाणि । अन्यत्राधिकलोपात्‌ । अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यं ॥ इह माभूत्‌ । एकाधिका विंशतिः ॥ एकविंशतिः द्व्यधिका
विंशतिः । द्वाविंशतिः अव्ययादेरिति च वक्तव्यं । इह माभूत्‌ ॥ गोचत्वारिंशदिति ॥ न तर्हि वक्तव्यं । यद्यप्येतदुच्यते ॥ अथ वै तर्हि अन्य
त्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥

ऋक्पूरब्धूः॥ कथमिति॥ यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहणम् अक्षे एवं पदे धुरंतात् समासांतो न भवतीति तदा नचेदक्षधुरं तः समास इत्ययं प्रश्नो भवति॥ यदा त्वक्ष इत्यर्थग्रहणं तदा नचेद

क्षः समासार्थ इत्ययं पक्षउभययथा च दोषप्रसंग इति प्रश्नः॥ अक्षधुरंत इत्स्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूः शब्दः तदंतः समास इति॥ नचेदक्षस्य धूरिति अक्षस्य स्वरूपे क्षया

धिकरणत्वात् अनक्ष इत्यधिकरणसप्तमी चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः शकटावयवोऽक्षः॥ अक्षो॥ अदर्शनादितिवचनाद् छ्रीवाक्षीस स्थितदशार्थग्रहः जितिरिहाक्षिशब्द उपात्तः

ऋक्पूरब्धूः॥ अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते॥ नचेदक्षधुरंतस्समास इति॥ आहोस्वित् नचेदक्षः समासार्थ इति किं चातः॥ यदि विज्ञायते॥ नचेदक्षधुरंतः

समास इति॥ सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति॥ इदं तु न सिध्यति॥ दृढधूरयमक्षः॥ अस्तु तर्हि नचेदक्षः समासार्थ इति सिद्धं दृढधूरक्ष इति॥ इदं तु न सिध्यति

॥ अक्षस्य धूः अक्षधूरिति॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते अक्षधुरंतः समास इति नापि नचेदक्षः समासार्थ इति॥ कथं तर्हि नचेदक्षस्य धूरिति॥ एवं च कृत्वा ना

पि नचेदक्षधुरंतस्समास इति विज्ञायते नाप्यक्षः समासार्थ इति॥ [redacted] अथ चोभयोर्न भव

ति॥ अक्ष्णोऽदर्शनात्॥ अदर्शनादित्युच्यते॥ तत्रेदं न सिध्यति॥ कंबलाक्षं अदर्शना दितिशक्यमवक्तुं॥ कथं ब्राह्मणाक्षि॥ अप्राण्यंगादिति वक्तव्यं॥

=लवणमक्षीवेसुपनितसमासः॥ ९२

लवणाक्षमिसाद्युदाहरणं दर्शनवाचिलेतु ब्राह्मणाक्षी साटोसमासांताभावः कंबराक्षमिति॥ अप्राणांब दुछिद्रकं मुखावरणमुच्यते तेनाक्ष्णाः पश्यंतीति दर्शनत्वात् समा

सांताप्रसंगः एवं गवाक्षेपि॥ अप्राण्यंगादिति॥ तेन गवाक्षकं बराक्षे सिध्यतः॥ श्री ॥श्री ॥ श्री॥ ॥श्री॥ ०॥

भा०कै०५ अच॥ अदृष्टा चतुर्णामिति। अर्थप्रदर्शनमेतद्दृष्टानि चत्वार्यस्येति। अन्यपदार्थे बहुव्रीहयः आद्यास्त्रयः कृत्वा। अह्नो। अहृचचुनार्थकमिति॥ अन्हए
९९ नेष्वद्इसेनावत्तत्सूत्रमज्विधानार्थं कर्त्तव्यं टजचोरत्र विप्रोपाभावात्॥ एत्रान्हाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां वृत्त्यभावात् तत्रान्हष्टखोरेवेति नियमाद्धि लोपाभावात् द्वलो

अचतुरविचतुरसुचतुर। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अदृष्टाश्चतुर्णां अचतुरः। विदृष्टाश्चतुर्णां विचतुरः। सुदृष्टाश्चतुर्णां सुचतुरः। ततः परे एकादश
द्वंद्वाः। स्त्रीपुंसधेन्वनडुहऋक्सामवाङ्मनसअक्षिभ्रुवदारगवऊर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवअहर्दिव ततोऽव्ययीभावः। सहरजसा सर
जसं। ततस्तत्पुरुषः। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं। ततः षष्ठीसमासः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं। ततो द्विगुर्द्वे आयुषी द्व्यायुषं त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषं।
ततो द्वंद्वः ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषं। जातादय उक्षांताः समानाधिकरणाः। जातः उक्षा जातोक्षः। महानुक्षा महोक्षः। वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः॥
ततोऽव्ययीभावः। शुनः समीपं उपशुनं। ततः सप्तमीसमासः। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं॥ चतुरः अच्प्रकर
णे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं॥ त्रिचतुराः। उपचतुराः। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं। पल्यवर्चसं। राजवर्चसं। अहः
सर्वैकदेश। अहर्ग्रहणं द्वंद्वार्थं द्रष्टव्यं किमुच्यते द्वंद्वार्थमिति॥ न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात्। तत्पुरुषाभावात्॥ न हि राज्यंतोऽहरादिस्तत्पु
रुषोस्ति। अपन्होन्हएतेभ्यः। अन्होन्हवचनार्थं कं चान्हष्टखोर्नियमवचनात्। अन्होन्हवचनमनर्थकं। किं कारणं। अन्हष्टखोर्नियमवच
नात्। अन्हष्टखोरेवेति नियमार्थं भविष्यति। अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि। अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि चेति वक्तव्यं। ब्रह्मसामं ब्रह्मसामं देवच्छंदसं
देवच्छंदसः॥ ॥ श्री ॥७॥ राम०

पेन प्रवो ह्लादयः सिद्धा इति नार्थोऽन्हादेशविधानेनेत्यर्थः॥ ॥श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ ९९

बहु । अन्तोदात्तार्थमिति सक्थ्यं चाक्रान्तादिति विभाषांतोदात्तत्वं विधीयते नत्वान्तोदात्तात् ङी. षङी. षोन्तोस्ति विशेषो ङी. पउदात्त निवृत्ति स्वरे गोदात्तत्वाद्युदात्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरे
गानुदात्तत्वं तदा ङी. विसर्जनीकारस्योदात्तत्वं भवति ङी. पित्स्वस्वनुदात्तईकारः स्यादिति सर्थः । चक्रसक्थीति अयुक्तोयं पाठो त्रय क्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्निसेनां
तोदात्तत्वेन भाव्यं तस्माज्ञौरसक्थीसंतोदात्तत्वाभावपक्षउदाहार्यः ॥ ॥द्वित्रिभ्यां॥ ॥द्विमूर्द्ध इति यद्यत्र षच् स्यात्तदा चित्वान्निसमंतोदात्तत्वं स्यात् द्वित्रिभ्यां

=समासशब्देषु अंतोतोदात्तो वा न भवति कपः दंतास्वरश्चैव न भवतीति सक्थ्यं चाक्रान्तादिति स्यादर्थः ।२=

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच् । किमर्थं षच्प्रत्ययान्तरं विधीयते । नटच्प्रकृतः सोनुवर्तेत । अन्तउत्तरं पठति । षचि प्र
त्ययान्तकरणमन्तोदात्तार्थं । षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । अन्तोदात्तार्थं । अन्तोदात्ताः प्रयोजयंति चक्रसक्थं चक्रसक्थी
॥ ॥द्वित्रिभ्यां षमूर्द्ध्नः किमर्थं मूर्द्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षप्रकृतः सोनुवर्तते मूर्द्ध्नः षवचनं किं । अन्तोदा
त्तार्थमिसेवं द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः ॥ ॥श्री॥ ॥०॥

=वितरणसामर्थ्यात्सर्वंपदप्रकृतिस्वरमात्रं बाध्यते.१=

याद्वत मूर्द्धस्य बहुव्रीहाविति नु विभाषांतोदात्तत्वं यदा समासांतविधेरनित्यत्वात् द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावः तदा सावकाशं षेतु सति समासान्ते पक्षेपि पक्षे तोदात्तत्वं प
क्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरो गाद्युदात्तत्वमिति स्वाद्यसिद्धेः ॥ ॥श्री ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ❀

अप्पूरणी। कल्याणपंचमीकः पक्ष इति। अत्र वृत्तिपदार्थे एव पूरणी न त्वन्यपदार्थेः पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वात् यथा रक्ष इत्यस्य शब्दस्यावयवाभिधेयो न
तु शाखादयोवयवा अनुमीयमानस्य शब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः कल्याणीपंचमा इति अत्रावयवे विग्रहः समुदायो भेदः समासार्थः इति रात्रिषु पंचम्यां अंतर्भावात्
उद्भुतावयव

अप्पूरणीप्रमाण्योः। अपिप्राधानपूरणीग्रहणं। अपिप्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यं। प्रधानया पूरणीति वक्तव्यं। इह माभूत्। कल्याणी
पंचमी अस्य पक्षस्य कल्याणपंचमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यं। कल्याणी पंचमी आसां रात्रीणामिति कल्याणीपंचमा रात्रय इति
भवितव्यं। रात्रयो अत्र प्रधाना। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्तव्यं। पुष्यनेत्राः मृगनेत्राः छंदसि च। नेतुरुपसं
ख्यानं कर्तव्यं। बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठञ् विधेयः। पंचकमा
सिकः षट्कमासिकः। दशकमासिकः। अजनासिकायाः संज्ञायां। खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। खरणाः खुरणाः शितिनाः अर्चनाः अ
हिना इति नैगमाः। शितिनाः अर्चनाः अहिनाः। उपसर्गाच्च वेग्रो वक्तव्यः। विग्रः। ख्यश्च वक्तव्यः। विख्यः। ऊर्ध्वसोनद इ. ऊर्ध्वसोनदि.
स्त्रीग्रहणं कर्तव्यं॥ इह माभूत। महोधाः पर्जन्य इति॥ ॥ ॥

न्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरण्याः पंचकमासिक इति पंचमतिरस्य मासस्य पंचको मासः सोस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन् पंचको मासोस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ्॥ एम०
अप्नासिखरखुराभ्यामिति आदेशप्रत्ययोः प्रसंगे केवलादेशविधानार्थं वचनं उपविग्र इति। विगतानासिकाय स्य सविग्रः॥ ॥ ॥ १००

गंधस्य। गंधशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची गंधान्पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची चंदनस्य गंध इति॥ तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह गंधस्येत्त्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गंधत्वल
क्षणो गुण एकांतो भवति। रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकांत इवैकांतस्तत्स्थस्योपलंभादित्याश्रीयते॥ यदनुगतमिति। अनुगतं निलीनमविभागापन्नं
कुंकुमादिपदादेवदत्तादेर्भवति। तदा तत्स्थत्वात् गंधस्यैकांतत्वादित्वं भवति। प्रविशीर्णमिति विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः। शेषा॥ कः शेष इ

=आपणे निमुक्तः।१=

गंधस्येदुत्पूति। गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं। गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं कर्त्तव्यं इह माभूत्। शोभना गंधा अस्य सुगंधः आपणिक इति। अथानुलिप्ते
कथं भवितव्यं॥ यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सुगंधिरिति भवितव्यं। अथ यत्प्रविशीर्णं सुगंध इति भवितव्यं। शेषाद्विभाषा॥ शेषादि
त्युच्यते। कः शेषः याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांतो न विधीयते स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासांता वि
धीयंते ताभ्यः कप्मा भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॥ ये प्रतिपदं विधीयंते ते तत्र बाधका भविष्यंति॥ अनवकाशा हि विधयो बाधका भवंति॥
सावकाशाश्च समासांताः कोऽवकाशः विभाषा कप्॥ यदा न कप् सोऽवकाशः। कपः प्रसंगे उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप् प्राप्नोति तस्माच्छे

=तस्याश्चैवल्पमाणत्वात्।१=

ति॥ अनेकस्योपयुक्तत्वाल्लिंगमपेक्ष्य शेष आश्रीयत इति प्रश्नः इतरः सामान्येनाह याभ्य इति। समासांतविशेषस्तु न प्रदर्शितः किमर्थमिति सामान्येन विभाषाक
प्विधीयतां तत्र विशेषसमासांता बाधका भविष्यंतीति प्रश्नः॥ परत्वात्कप् प्राप्नोतीति उपदेशः इत्यादिषु निसंडजादय इष्यंते॥ ॥ श्री

भा०कै०५ १०१

किंपुनरिति॥ पूर्वयाप्यः प्रकृतिम्यः इतिसामान्येनोक्तं ततोविशेषज्ञापनाय प्रश्नः यद्यपि कबपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकं अंतरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नित्यं कब्विधानसामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसंगाभावात् छेषादेवकबिकल्पविज्ञानात्तथापिविचारमात्रं क्रियते। अन्नचइति। ऋगंतात्कप्नविहितइति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्प्रसंगः कबभावपक्षस्तु कारस्यावकाशः समासांतरंच विशेषएतदितितत एवविशेषविषयाद्वचनादन्नकप्न भविष्यतीत्यर्थः॥ तस्मिन्क्रियमाणेपी

=शिष्यबुद्धिवैशद्यायेत्यर्थः।१=

किंपुनरिदंशेषग्रहणंकबपेक्षंयस्माद्बहुव्रीहेःकप्नविहितइति। आहोस्वित्समासांतापेक्षं। यस्माद्बहुव्रीहेःसमासांतोनविहित

यत्रापिर इति॥ किंचातः यदिविज्ञायतेकबपेक्षं अनृचोबह्वृचश्चप्राप्नोति अथसमासांतापेक्षं अनृक्कं सामबह्वृक्कं सूक्तमिति नसिध्य

ति। अस्तुकबपेक्षं। कथमनृचोबह्वृचइतिविशेषएतद्वक्तव्यं अनृचोमाणवेबह्वृचश्चरणाख्यायामिति। इदं तर्हिउधसोन

(१८)ङि- स्त्रीग्रहणंचोदितं। तस्मिन्क्रियमाणेपिप्राप्नोति॥ ॥ ॥

तिञक्रियमाणेस्त्रीग्रहणेकुंडोध्नीसत्रपक्षेपरत्वात्कप्प्राप्नोतिक्रियमाणेपिस्त्रीग्रहणेतस्यपुंनपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षेपरत्वात्कपः प्रसंगएवएतच्चोद राम०
हरणमात्रमुपदर्शादिषुपक्षेकप्प्रसंगात्॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ १०१

भा०कै०५ १०२ नैवकबुपेक्ष्यमिति। शेषग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् यस्माद्विनिसः कश्चिद्विहितस्तस्माद्विभाषा न प्राप्नोतीति विरोधादिनिपूर्वो ऽनन्यायात्समासान्तापेक्षमपि न भवति अनृक्बह्वृक्मिसत्र कपो
प्रसंगात्। अनन्तरबहुव्रीह्यधिकार इति। एवंच दुधसोनडि सनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे नडो विधानात् कुडो ध्वीसारैस्त्रियां कप्त्र भवति। कथमनृच इति॥ बहुव्रीह्यधिकारा
त्प्राग कारविधाना च्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसंगः। वक्तव्यमेवैतदिति॥ यद्येवं समासान्तापेक्षे पि शेषत्वेनर्चबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृक्बह्वृक्योः पक्षे कपः
सिद्धत्वात् कस्यचिद्दोषस्याप्रसंगात् किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते बहुव्रीह्यधिकाराच्च तत्पुरुषादिभ्यः कपो प्रसंगः किं चोपदशाइसा
दौ पक्षे कप्प्राप्नोति। अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे ऽचो विधानादन्यत्र प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोतीति तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमितिचिं

एवं तर्हि नैव कबपेक्षं शेषग्रहणं॥ नापि समासान्तापेक्षं किं तर्हि अनन्तरो बहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यते। अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति॥ कथमनृचो बह्वृच इति वक्तव्यमेवैतत् अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति॥ ईयसश्च। ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं च। ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यं बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी। पुंवद्वचनात्सिद्धं। पुंवद्भावो ऽत्र भवति ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति॥ ॥इति भगवंते श्रीव्याकरणमहाभाष्ये पंचमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ पादश्च संपूर्णः पंचमो ऽध्यायः॥

समेतज्ज्ञाप्यं। ईयः। उपसर्जनदीर्घत्वमिति। ङ्याप्प्रत्ययान्तयोरीर्घत्वं विधेयं। पुंवद्वचनादिति। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तं पुंवद्भावेन निवर्त्यते यथा पुंविषयस्ये कारस्य ह्रस्वो
न भवत्येवमीयसः प्रत्यस्येति श्रवणं भवति बहुश्रेयसी सत्र हल्ङ्यादिलोपे पि वर्द्धितेके चिदाहुः हल्ङ्यादिलोपे न नभा वं ङ्यापोः ह्रीप्रत्यययोः ग्रहणात्स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जे
नेतदादिनियमाभावात् ङ्योपसर्जनत्वाद्धीप्रत्ययादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसंगाभावादन्ये त्वाहुः दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं कृतं ज्ञापयति खट्वा इत्यादौ लोपो
मा भूदिति चोपसर्जनेतरादिनियमः स्यात्तदा ऽकृत्स्नाञ्चोपस्य प्रसंगाभावान्न ह्यावत्नमेदीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनार्थमपि दीर्घोल्लोपं ज्ञापयतीति एम०
बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टं। श्रीसुपाध्याय जय्यटपुत्रकैय्यट कृते भाष्यप्रदीपे पंचमो ऽध्यायः॥ ॥समाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ शुभकल्याणः॥ ॐ॥ १०२

